

T.C
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NAHDA DÖNEMİ TERCÜME FAALİYETLERİ
VE MEDRESETÜ'L-ELSÜN'ÜN (DİLLER
OKULU) MISIR'IN MODERNLEŞMESİNDEKİ
ROLÜ

TAHA DERŞEVİ
2501171291

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMET GÜNAYDIN

İSTANBUL-2021

ÖZ

***Nahda* Dönemi Tercüme Faaliyetleri ve Medresetü'l-elsün'ün (DillerOkulu) Mısır'ın Modernleşmesindeki Rolü**

TAHA DERŞEVİ

Nahda Avrupa etkisiyle 1830'larda Suriye ve Lübnan'da doğup Mısır'da gelişen edebi ve kültürel bir akımdır. Bir 'uyanış' ve 'öze dönüş' hareketi olarak tanımlanmakta, 'Arap Rönesansı' olarak da adlandırılmaktadır. Bir asra yakın sürmüştür ve İslam dünyası, özellikle de Mısır üzerinde hala devam etmekte olan kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu hareketin en önemli unsurlarından biri belki de en önemlisi Avrupa dillerinden özellikle Fransızcadan yapılan bilimsel, kültürel ve edebi tercümelerdir. Bu tercümeler kişisel çabaların yanı sıra, daha çok yönetimler tarafından desteklenen planlı faaliyetler şeklinde olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1849) desteğiyle Rifâ'a Râfî' e-Şahtâvî (1801-1873) tarafından kurulan Medresetü'l-elsün, bu meyanda kurulan en önemli kurumdur ve belki de ancak Abbasi dönemindeki Beytü'l-hikme ile karşılaştırılabilir.

Bu çalışma bir giriş ve dört bölümden oluşmaktadır: Girişte İslam dünyasında tercüme faaliyetlerinin tarihine genel bir bakış ve 19. yüzyıl öncesi tercüme faaliyetlerindeki ilerleme ile özellikle Napolyon Bonapart'ın Mısır'ı işgal sürecindeki tercüme faaliyetlerine değinilmiştir. Birinci bölümde Kavalalı Mehmed Ali Paşa dönemindeki tercüme faaliyetleri ele alınmıştır. İkinci bölümde bu tercüme faaliyetlerine katkısı oldukça fazla olan ve Medresetü'l-elsün'ün önde gelen isimlerinden Şahtâvî'nin hayatı ve tercüme faaliyetlerindeki rolü üzerinde durulmuştur. Üçüncü bölümde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ardından tercüme faaliyetlerinin durumu ele alınmış, en son bölümde ise tercüme edilen kitaplar ve bu tercüme faaliyetinin Mısır toplumu üzerindeki etkisi araştırılmıştır.

Çalışmamız, Medresetü'l-elsün bağlamında Nahda dönemindeki tercüme

faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin Mısır'ın modernleştirilmesi ve de kolonileştirilmesi ile ilgisini araştırmayı amaçlamaktadır. Araştırmayı daha iyi bağlamına oturtabilmek için daha önceki yüzyıllardaki çeviri hareketleri ve arkalarındaki motivasyonlar da kısaca incelenmiştir. Yani araştırma boyunca bir nevi tümevarımsal-açıklayıcı bir yöntem kullanılmıştır. Bununla birlikte, çeviri hareketinin öncelikle yönetimdekiler ve entelektüellerde, ardından da Mısır toplumunda bıraktığı izleri tespit etmek amacıyla son bölümde analitik yöntem uygulanmıştır.

Anahtar kelimeler: Nahda, Arap Rönesansı, tercüme hareketleri, Medresetü'l-elsün, Diller Okulu, et-Ṭaḥṭâvî, Mısır'ın modernleşmesi, 19. yüzyıl.

ABSTRACT

The Translation Activities of Al-Nahda Period and the Impact of the Madrasat al-alsun (School of Tongues) on the Modernization of Egypt

TAHA DERŞEVİ

Al-Nahda is a literary and cultural movement which was born in Syria and Lebanon and developed in Egypt during the 1830s with the influence of Europe. It is defined as a movement of 'awakening' and 'return to the origins', also called the 'Arab Renaissance'. It lasted nearly a century and left enduring influences on Islamic world and especially on Egypt. One of the most important essentials of this movement, perhaps the most important, is the scientific, cultural and literary translations from European languages, especially from French. These translations mostly have been in the form of planned activities supported by the administrations in addition to those personal efforts. Medreset al-alsun, founded by Rifā'a Râfî' eṭ-Ṭaḥṭâvî (1801-1873) with the support of Mehmed Ali Pasha (1769-1849), is the most significant institution established in this context, perhaps comparable only with the Bait al- hikma of Abbasid period.

This study consists of an introduction and four parts: In the introduction, after an overview of the history of translation in the Islamic world before the 19th century, the translation activities initiated by Napoleon Bonaparte during his invasion of Egypt have been identified. In the first part, the translation activities in the period of Kavalalı Mehmed Ali Pasha are discussed. In the second part, the life and role of Ṭaḥṭâvî, who contributed a lot to these translation activities and who is one of the leading names of Madrasatü'l-elsün, is emphasized. In the third part, the situation of translation activities after Kavalalı Mehmed Ali Pasha was discussed, and in the last part, the translated books and the effect of this translation activity on Egyptian society were explained.

Our study aims to investigate the translation activities in al-Nahda period and the relevance of these activities to the modernization and colonization of Egypt in the context of Madrasat al-alsun. To a better contextualization of investigation the translation movements of previous centuries and the rationale behind those movements are also briefly examined. Thus a kind of inductive-descriptive method was used throughout the research. However, an analytical method has been applied in the last chapter, to determine the traces of the translations, primarily on those in charge and intellectuals, and then on the Egyptian society.

Key Words: Al-Nahda, Arab Renaissance, translation movements, al-Tahtawi, Madrasa al-alsun, School of Tongues, modernization of Egypt, 19th century.

ÖNSÖZ

Tercüme faaliyetlerinin toplumların kültürel, sosyal ve ilmi alanlarda zenginleşmesinde oynadığı rol inkâr edilemez bir gerçektir. İnsanlığın kültürel ve bilimsel gelişim evrelerini inceleyen bir araştırmacı, tercüme olgusunun, bir milletin kültürel bakımdan ilerlemesinden önceki evrede, ilerlemeyi tetikleyen, ilerleme esnasında ise ona eşlik eden bir unsur olarak var olageldiğini görür. Modern zamanlarda Arap dünyasında tercüme faaliyetlerini canlandırmak için ilk önemli teşebbüs Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali (1798-1801) ve ardından gelen Mehmed Ali Paşa dönemlerinde (1805-1848) olmuştur. Bu dönemde Avrupa dillerinden yapılan tercümeler Nahda diye adlandırılan kültürel reformun en önemli etkenlerinden biri olmuştur. Mısır ve diğer Arap bölgelerinde o zamana kadar kişisel çabalar şeklinde devam etmekte olan tercüme faaliyetleri Mehmed Ali Paşa'nın (1769-1849) himayesinde Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (1801-1873) tarafından 1835 yılında Medresetü'l-elsün'ün (Diller Okulu) kurulmasıyla daha profesyonel hale gelmiş ve bir devlet projesi olarak sürdürülmüştür.

Çalışmamızda ilk önce 19. yüzyıl öncesi tercüme faaliyetlerine kısaca göz attıktan sonra Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali ile ortaya çıkan yeni tercüme faaliyetlerini ele alacağız. Bu hareket batı medeniyeti, kültürü ve bilimsel metodu ile temasa geçerek Mısır için Avrupa rönesansına benzer faaliyetler meydana getirmek için ilham kaynağı olmuştur. Fransa'nın Mısır'dan çekilmesinin ardından Mehmed Ali Paşa iktidara gelince askerive eğitim alanlarında kapsamlı yeniliklere başlamış ve Avrupa'nın sahip olduğu bilimsel birikimi Mısır'a aktarmak için Fransa'ya bir grup öğrenci yollamıştır. Tahtâvî bu gruba dini rehberlik yapmak üzere gönderilmiş, hem bu öğrencilerle Mehmed Ali Paşa arasında hem de okul yönetimi arasında irtibat noktası olmuştur. Kezâ her iki tarafa da raporlar sunmuştur. Nihayet öğrencilerin ülkelerine geri dönmesi ve Fransızca yazılmış eserlerin Arapçaya çevirilmesi hususunda uzmanlaşmış Tahtâvî sayesinde

Medresetü'l-elsün adlı bir dil okulunun ve terüme evinin kurulmasıyla çeşitli alanlarda birçok kitabın Arapçaya tercümesi faaliyeti başlatılmıştır. Bu girişimin gerçek manada bir reform hareketinin başlangıcı olduğunu ve ancak tarihte Abbasi İmparatorluğunun ilk dönemlerindeki tercüme hareketiyle ve o dönemde Abbasi yönetimi tarafından kurulan Beytül-hikme ile karşılaştırılabilecek derecede önemli olduğunu düşünüyoruz. Ancak ne var ki, Mehmed Ali Paşa'nın ölümünden sonra devlet politikasının değişmesi, Mehmed Ali Paşanın haleflerinin özellikle de oğlu Abbas Paşa'nın Medresetü'l-elsün'ü kapatması ve Tahtâvî başta olmak üzere okul kadrosunun görevden uzaklaştırılması bu hareketi sekteye uğratmıştır. Bu çalışmanın amacı bütün bu gelişmeleri, arkasındaki nedenleriyle birlikte ele almaktır. Dolayısıyla harekete hamilik eden Mehmed Ali Paşa, öncülük eden Tahtâvî ve ikisinin ortak çabalarının ürünü olan Medresetü'l-elsün çalışmamızın odak noktalarını oluşturmaktadır. Bu nedenle her iki önemli figürün hayatlarını, özellikle de Tahtâvî'nin hayatını ve Medresetü'l-elsün'ün kuruluş aşamalarını, oradaki faaliyetleri, hoca ve öğrencilerini, ortaya koydukları tercüme ve telif eserleri detaylı bir şekilde ele almaya çalışacağız. Aynı şekilde Mehmed Ali Paşa'nın halefleri dönemindeki tercüme faaliyetlerini de inceleyerek sürecin nereye evrildiğini görmeye çalışacağız. Sonuç itibarıyla bütün bu faaliyetlerin o dönemin Mısır toplumu ve entelektüel hayatı üzerindeki etkilerini anlamaya çalışacağız.

Çalışmalarım süresince bilgi ve donanımlarıyla maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim üyesi hocalarıma, özellikle de ilk savunmada samimi eleştirilerini dile getirerek bu tezin olgunlaşması yönünde tavsiye ve yönlendirmelerde bulunan jüri üyeleri Prof. Dr. Ali Bulut (İstanbul Üniversitesi) ve Dr. Öğr. Ali Benli (Marmara Üniversitesi) hocalarıma ve her iki süreçte de bana rehberlik eden danışman hocam Dr. Öğretim Üyesi Muhammet Günaydın'a ve son olarak bütün süreç boyunca bana olan desteklerinden dolayı aileme teşekkür ederim.

İSTANBUL, 2021

TAHA DERŞEVİ

İÇİNDEKİLER

ÖZ	II
ABSTRACT	IV
ÖNSÖZ	VI
KISALTMLAR LİSTESİ	XI
TRANSKRİPSİYON LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

NAHDA DÖNEMİ TERCÜME FAALİYETLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE DÖNEMİN MÜTERCİM VE MUSAHHİHLERİ

1.1.Tercüme Faaliyetlerinin Başlangıcı ve Genel Özellikleri	21
1.1.1. Nahda Döneminin İlk Mütercimler ve Yaptıkları Çalışmalar	27
1.1.2. Nahda Dönemin İlk Musahhihleri ve Yaptıkları Çalışmalar	33
1.1.3. Nahda Döneminde Avrupa'da Eğitim Gören Mütercimler ve Yaptıkları Çalışmalar	36
1.2.Nahda Döneminde Tercüme Edilen Diğer Eserler ve Mütercimler	45
1.2.1. Tıp ve Veterinerlik	46
1.2.2. Tarih ve Coğrafya	49
1.2.3. Matematik ve Geometri	50
1.2.4. Mekanik, Hidrolik, Jeoloji, Kimya ve Ziraat	51
1.2.5. Edebiyat, Eğitim, Seyahat ve Mantık	52
1.2.6. Harbiye ve Bahriye	52
1.2.7. Kamus ve Sözlük	53

İKİNCİ BÖLÜM

MÜTERCİM-MUSAHHİH RİFÂA RÂFÎ ET-TAHTÂVÎ VE MISIR'IN MODERNLEŞMESİNDEKİ ROLÜ

2.1. Rifâa Râfi et-Tahtâvî Hayatı.....	55
2.1.1. İsmi ve Ailesi	55
2.1.2. İlim Tahsili	56
2.1.3. Paris'e Yolculuğu	57
2.1.4. Paris'ten Mısır'a Dönüşü ve Atandığı Önemli Görevler	59
2.1.5. Sudan'a Sürgün Edilişi	60
2.1.6. Sürgünden Mısır'a Geri Dönüşü	62
2.1.7. Vefatı	62
2.2. Rifâa Râfi et-Tahtâvî Çalışmaları.....	63
2.2.1. Tahtâvî'nin En Önemli Telif Eserleri	63
2.2.2. Tahtâvî'nin Tercüme Anlayışı ve En Önemli Tercümeleri	70

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESETÜ'L-ELSÜN VE MISIR'IN MODERNLEŞMESİNDEKİ ROLÜ

3.1. Medresetü'l-elsün'ün Kuruluş Süreci ve Amacı.....	75
3.1.1. Eğitim Süresi ve Müfredattaki Dersler	78
3.1.2. Medresetü'l-elsün'de Eğitim Kadrosu	79
3.1.3. Medresetü'l-elsün'de Tercüme Kalemî	81
3.1.4. Tercüme ve tashihte Kullanılan Yöntem	83
3.1.5. Medresetü'l-elsün ve Tahtâvî	87
3.1.6. Medresetü'l-elsün Mezunları ve Yaptıkları Önemli Çalışmalar	88
3.1.7. Medresetü'l-elsün Akıbeti.....	95

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MEDRESETÜ'L-ELSÜN SONRASI DÖNEMDE TERCÜME FAALİYETLERİNİN VE MISIR

MODERNLEŞMESİNİN DURUMU

4.1. Abbas Hilmi ve Said Paşa Dönemleri (1848-1863)	97
4.2. Hidiv İsmail Paşa Dönemi (1863-1879)	98
4.3. Medredet�'l-els�n İhyası ve Mütercimlerin İstihdam	104
SONUÇ	114
KAYNAKÇA	120

KISALTMALAR LİSTESİ

A.G.E.	:	Adı Geçen Eser
B.	:	Bin, İbn, Baskı
BKZ.	:	Bakınız
C.	:	Cilt
DİA	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Anisklopedisi
H.	:	Hicri
İ.Ü.	:	İstanbul Üniversitesi
Ö.	:	Ölümü, Vefatı
S.	:	Sayfa
S.A.V	:	Sallallahu Aleyhi Ve Sellem
SBE	:	Sosyal Bilimler Enstitüsü
SY	:	Sayı
T.Y.	:	Tarih Yok
Y.Y.	:	Yayın Yeri Yok

TRANSKRİPSİYON LİSTESİ:

آ	â	ط	ṭ
ء	’	ظ	ẓ
ب	b	ع	‘
ت	t	غ	g,ğ
ث	ṣ	ف	f
ج	c	ق	ḳ
ح	ḥ	ك	k
خ	ḫ	ل	l
د	d	م	m
ذ	ẓ	ن	n
ر	r	ه	h
ز	z	و	v
س	s	عر	û
ش	ş	ي	y
ص	ṣ	ي	î
ض	ḍ		

Not: Dipnot ve kaynaklarda yukardaki tabloda gösterildiği şekilde transliterasyon (harfi karşılık), gövde metinde ise Türkçe alfabedeki harfler esas alınarak transkripsiyon (lafzi karşılık) kullanılmıştır.

GİRİŞ

Nahda öncesi Arap-İslam dünyasındaki tercüme faaliyetlerini üç ana başlık altında incelememiz mümkündür: Klasik dönem tercüme faaliyetleri; Modern dönem 19. yüzyıl öncesi tercüme faaliyetleri; Fransız işgali sürecinde tercüme faaliyetleri.

Şimdi bu faaliyetleri genel hatlarıyla inceleyeceğiz. Çünkü böyle bir inceleme bize Nahda dönemi tercüme faaliyetlerini daha doğru anlama ve analiz etme zemini sağlayacaktır.

-Klasik Dönem Tercüme Faaliyetleri ve Özellikleri:

Büyük İskender'in kazandığı zaferler, Grek medeniyetinin Batı Asya ve Mısır'da yaygınlık kazanmasına neden olmuştur. Kimi tarihçiler Grek medeniyetinin burada evrildiği haline Helenistik dönem adına verirler. Bu dönemin, 7. yüzyılda gerçekleşen İslam fetihlerine kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Helenistik medeniyetin en önemli merkezleri ise, İskenderiye, Antakya, Nusaybin ve Cündişâpûr'dur. Bu merkezlerde eski Mısır, Grek ve Fars medeniyetlerine ait temel eserlerin Süryaniceye tercüme edilerek içselleştirildiği görülmektedir. Bu tercüme Süryaniceyi, İslamiyet öncesi Yakın Doğu bölgesinde bilimsel alanlarda genel geçer dil konumuna getirmiştir. Daha sonra Müslümanların 7.yüzyılda Şam, Irak ve Mısır'ı fethetmelerinin ardından bu birikim, Süryanice ile aynı dil ailesinden olan başka bir dile yani Arapçaya aktarılabilmektedir.¹

Bu faaliyetler, yani bilimsel birikimin Arap diline aktarılması faaliyetleri, İbnü'n- Nedîm'in (ö.994) el-Fihrist adlı eserinde belirttiği gibi Emevilerin ilk dönemlerinde başlar. Zira tarihçilerin kaydettiğine göre Mervan ailesinin bilgisi lakabıyla bilinen Hâlid b. Yezîd b. Muâviye (668-704), birçok eserin Yunancadan Arapçaya tercüme edilmesini emretmiştir.²

Daha sonra tahta geçen Abdülmelik b. Mervân (646-705) da aynı yolu

¹ Bkz: Şevkî 'Abdüsselâm Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-Evvel*, Kahire: Dârü'l- -Ma'ârif, 8.Baskı, s.109-110; Mehmet Ulukütük, *İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri*, İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s.251-252.

² Bkz: Muḥammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, Beyrut: Dârü'l- -M'arife, 1978, s.338-240.

izleyince, tercüme faaliyetleri bir adım daha ilerlemiş oldu. Onun kararı ile mevcut divanların.

İslam idaresi altında o dönemde baskın olan iki dilden, Farsça ve Süryaniceden Arapçaya aktarılması gerçekleşmiştir. Abdülmelik'in Pers, Roma, Kıpti ve Habeş idarelerine ait olan divanların tercümesi yönünde aldığı bu karar ve gösterdiği gayret Arapça için özel bir alan açmış oldu. Bunu, kayıtlarının üzerinde Arapça yazı bulunan yeni para birimi icat etmek ve Arapçayı devlet işlerinin kendisiyle yapılmasını zorunlu kılan kararları takip etti.¹ Ardından Abdülmelik'in oğlu Hişam (691-720) da Sasani İmparatorluğu'nun tarihi ve siyasi sistemlerini konu edinen bir kitabı tercüme ettirmiş.² Daha sonraları Ömer

b. Abdilazîz (680-720) ise bu alandaki çalışmaları zirveye taşıyacak nitelikte bir adım atarak İskenderiye şehrinden tabiileri getirterek onlara tıp alanındaki bazı eserleri Arapçaya çevirmelerini emretmiştir.³

Tercüme faaliyetleri Abbasiler döneminde daha da ileri götürülmüş bir nevi devlet projesi halini alarak kurumsal bir şekle dönüşmeye başlamıştır. Aynı zamanda tercüme işi de bir meslek halini almıştır. Tercüme ile tanınmış insanlar ortaya çıkmış, kimi ailelerde tercüme işi babadan oğla geçer hale gelmiştir. Bilgi aktarımı ve tercüme faaliyetlerinin en önemli olduğu dönemin Halife Mansûr ile Me'mûn dönemi (786-833) olduğunu söyleyebiliriz. Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (714-775) ilmi merakı olan bir şahsiyetti. Astronomi ve matematik alanında Sindhind kitabının tercüme edilmesini emretmiştir. İbnü'l- Mu'kaffa' (720-759) ise Kelîle ve Dimne kitabını tercüme etmiştir.⁴

¹ Bkz: İbnü'n-Nedîm, **el-Fihrist**, s.339.

² Samet Şenel, **Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)**, Yüksek Lisans Tezi, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2018), s.80.

³ Samet Şenel, **Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750)**, s.77.

⁴ M. Akif Özdoğan, **Abbâsiler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi**, Nûsha Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, c.5, Sy.16, s.35-36; Sindhind'in içeriğinde astronomi ve matematik alanlarına dair bilgilerin yanı sıra trigonometriye ait malumat da bulunmaktadır. Fuat Sezgin bu bilgilerin Mansûr zamanından önce Fars-Sâsânî bilim merkezlerinin erken dönem Müslüman temsilcileri yoluyla ulaşmasını ihtimal dâhilinde görmektedir. Bkz: Fuat Sezgin, **İslam'da Bilim ve Teknik**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, İstanbul 2008,

Hârûnurreşîd (763-809) döneminde tıp alanındaki eski kitaplar, mantık kitapları, Öklid'in kitabı, Batlamyus'un (ö. 168) Büyük Bileşim kitabı ve bunların dışında daha pek çok eser tercüme edildikten sonra Hîzânetü'l- hîkme müessesesi kurulmuştur. Hârûnurreşîd'in tercüme alanındaki çalışmalarının ardından Me'mûn'un Dârü'l- hîkme'yi tesis etmesiyle tercüme faaliyetleri bir adım daha ileri taşınmıştır. Aristo felsefesine ait kaleme alınmış eserlerin çoğu onun döneminde tercüme edilmiştir. Dahası onun döneminde tercüme faaliyetleri felsefe alanında sıkışıp kalmamış, özellikle Kıbrıs ve Kostantiniye gibi şehirlerden Grekçe pek çok ilmi eser temin edilmiştir. Me'mûn'un rüyada Aristo'yu gördüğü ve ona iynin ne olduğu konusunda sorular sorup cevaplar aldığından söz edilir. Grekçe'den çevirilerin başlatılmasının sebeplerinden biri olan bu rüya üzerine Bizans'tan Grek filozoflarının eserleri getirtilmiş ve bu eserler, Beytü'l- hîkme'de tercüme edilmiştir.¹

Me'mûn Beytü'l- hîkme için büyükçe bir bina tesis edilip dışarıdan tercüme için getirilen ya da tercüme ve telif edilen eserler burada bulunduruldu. Aynı zamanda bu kurum içerisinde tercüme ve telif için tahsis edilen büyük salonlar bulunduğu gibi, çalışanların barındığı mekânlar ile münazara yapılacak özel alanlar da bulunmaktaydı. Böylece Beytü'l- hîkme donanımlı bir ilmi kurum halini aldı.

Me'mûn döneminde kurumun başına geçen Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ el- Hârizmî (780-850) ve Yûhannâ b. Mâseveyh (786-857) gibi ilmi seviyesi hayli yüksek olan insanlar bu kurumun reisi oldu ve kendilerine "Sâhibü Beyti'l- hîkme" ismi verildi.² Bu kurumda kütüphane, emanet bırakma ve ödünç alma, eser kopyalama ve ciltleme, tercüme ve telif, harita ve görsel materyaller için daha pek çok kısım tahsis edilmişti. Bu

II, s.130.

¹ Bkz: Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", **DİA**, c. XL, 2011, s.501; Bu kurumda tercüme edilen eserler hakkında bilgi edinmek için bkz: Aḥmed Ferîd Rifâ'î, 'Aşru'l Me'mûn, Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012, s.362-374.

² Gazi Erdem, **İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l- hîkme**, 2013, c.16, sy.42, s.66.

kurumun harcamalarının tümü devlet hazinesinden karşılanıyordu. Dolayısıyla sözünü ettiğimiz kurum herhangi bir şahsa ait olmayıp, devletin sorumluluğunu üstlendiği önemli faaliyetler arasındaydı.¹

Bütün bunların neticesinde hicri altıncı ve kısmen de yedinci asırda o günün dünyasında var olan bilgi birikimi Arap diline büyük ölçüde aktarılmış oldu. Bütün ilmi birikim İslam dünyasının tümünde, doğuda Bağdat'tan batıda Endülüs diyarına kadar olan topraklarda artık bulunabilir vaziyetteydi. Diğer bir ifadeyle Hint, Pers, Eski Mısır, Mezopotamya ve Grek kitaplarından temel eser olarak nitelendirilebilecek olanları artık Arap diline tercüme edilmiş ve ilmi ilerlemeyle birlikte Müslüman Arap âlimlerin keşfettiği yeni buluşlar da bunlara eklenmişti. Ardından bu coğrafya 11-13. asırlar arasında yaklaşık üç asır cereyan eden Haçlı Seferleri ile Moğol istilasına maruz kalmıştı. Bunun sonucunda Abbasi İslam Devleti parçalanmış ve küçük devletçikler halini almıştı. Daha sonraları bilimsel açıdan Avrupa'nın ilerleme dönemi başladı. Bu, medeniyetin ve bilimsel birikimin Avrupa'ya intikali demektir. Bu süreç de daha önceki dönemde bu birikimin Müslüman Araplara olan intikalinin bir benzeriydi. Bu süreç zarfında Avrupalılar Müslümanların nezdinde Arapça olarak mevcut olan ilmi müktesebatı tercüme ederek kavramış ve ardından orada da rönesans gerçekleşmişti. Nitekim Endülüs şehirlerine bütün Avrupa'dan özellikle de Kuzey İspanya, Fransa, İngiltere ve Almanya'dan hayli insan ilim talebi ve İslam Arap coğrafyalarından kazanılan ilmi kültür ile çeşitli sanatları öğrenmek için akın etmişti.² Bu insanların büyük çoğunluğu Arapçayı öğrenmiş ve bilimsel eğitimini orijinal diliyle Arapça olarak almaya başlamıştı. Müslüman âlimlere öğrencilik yapan o dönemin öğrencileri, günümüzde de devam eden Avrupa'daki tercüme faaliyetlerinin

¹ Bkz: Hıdr Ahmed 'Atâllâh, **Beytül-hikme fi 'Aşri'l 'Abbâsiyyîn**, Kahire: Dârü'l-fikri'l-'Arabî, 1. baskı, s. 67-68; Şükran Erden Biçer, **Beytül-hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 2020, s.34; Mustafa Demirci, **Beytül-hikme**, İnsan yayınları, 2016.

² Endülüs'teki tercüme faaliyetleri ve bunun batı dünyasına olan etkisi için bkz: Mehmet Çetinkaya, **Endülüs Medeniyetinin Avrupa'ya Etkisi**, 2018.

başlamasındaki ana unsurdu.¹ Osmanlı dönemindeki tercüme faaliyetleri ile alakalı ise araştırmacılar şunları söylemektedir: Tercüme ve simültane tercüme faaliyetleri, Osman Gazi'nin oğlu Sultan Orhan döneminde (m.1324-1362) başlamıştı. Sistematiğe hale Sultan Mehmet Fatih (1432-1481) zamanında gelmiştir. Daha sonra Fatih'in emri üzerine Batlamyus'un Geographiası tercüme edilmiş ve ikinci bir emir ile de İncil Arapçaya çevrilmiştir.² 17.yüzyıla kadar olan süreçte devam eden tercüme faaliyetlerinde Farsça ve Arapçadan yapılan edebi tercüme hız kazandı. 17-18.yüzyıllarda ise Avrupa dillerinden Türkçeye yapılan çeviriler yaygınlaştı. Osmanlı dönemi yazarları din ve hukuk alanlarındaki eserlerini Arapça kaleme aldıkları için 17.yüzyıla birlikte bunların Türkçeye tercümesi başlamıştı. Öncelikle eğitim alanında faydalı görülen tarih, siyaset, bilimi, ahlak, modern, edebiyat, astronomi, doğa tarihi ve kimya alanlarındaki kitapları tercüme etmeye başladılar. Ardından meşhur olmuş dini kitaplar ve tıp alanındaki eserler tercüme edildi.³ Arap dili Osmanlı Devleti'nin düşünce yapısına yabancı gelmiyor, aksine Arap topraklarını devletlerine katmadan öncesinde bile Türkler Arapçayı konuşabiliyorlardı. Kur'an-ı Kerim, dini ilimler ve Arapça kaleme alınmış İslami kitapların doğrudan eğitimini almaları dolayısıyla Arap diline hâkimdiler. Arapçayı iyi derecede bilmelerinin bir diğer sebebi de Arap âlimlerin Osmanlı Devleti idaresindeki şehirlere gelmesi ile Türk âlimlerin hacetmek ve ilim talep etmek maksadıyla Arap diyarına gitmesi ve Arap âlimlerle buralarda münazara edip tartışmalarıydı. Dolayısıyla Arap İslam medeniyeti, Türk Osmanlı medeniyetinin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Miladi 13.yüzyılda Türk dili tedvin edilmiş, bunun yanında Arapçadan pek çok kelime ve bazı dilbilgisi kuralları alınmış ve Arap alfabesi ile kayıt altına

¹ Bkz: Alman oryantalist Sigrig Hunke, **Şemsü'l-‘Arab Taştü’u ‘Ale’l-Ğarb**, Tercüme: Fârûk Beydûn ve Kemâl Düsûkî, 8. baskı, Beyrut: Darü'l- âfâkî'l-Cedide, 1993.

² Sezai Balcı, **Osmanlı Devleti'nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası**, Doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2006, s.43.

³ Halil İnalıcık, **Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı**, Tercüme: Muhammed el-Arnâ'ût, 1.baskı, İstanbul: Dârü'l- Medâri'l- İslâmî, 2002, s.266.

alınmıştı. Bu durumda 16. Yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına ilhak edilmeleri sonrasında, Osmanlı Devletinin düşünce yapısının derinliklerinde Müslüman Arapların etkisinin bulunması garip olmasa gerektir. Öte yandan bu süreçte bazı Türk âlimler de kıymetli teliflerini bu dille kaleme alarak Arap İslam kültürünün zenginleşmesine katkı sağlamışlardır. Osmanlı idaresindeki kimi sultan ve idarecilerin de Arapçaya hayli hâkim olduğu bilinmektedir. Nitekim I. Sultan Selim'in (1470-1520) devletin resmi dilini Arapça olarak belirlemeyi dahi düşündüğü rivayet edilmiştir.¹ Netice itibariyle Osmanlı Devleti, devletin resmi dilinin Türkçe olmasına rağmen Arap topraklarındaki hâkim olan dili değiştirme gayretine girmemişti. Lâle Devri'nde III. Ahmed (1703-1730) ve sadrazamı Damad İbrâhim Paşa (ö.1601) tarafından Yunanca, Latince, Almanca, Arapça ve Farsça'dan çeşitli alanlardaki eserler Arapça'ya ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Yoğun ve önemli bir tercüme dönemi olarak değerlendirilebilecek bu dönemde hem tercüme heyetleri marifetiyle hem de bireysel çabalarla çeviriler yapılmıştır. Mesela: Bedreddin el-Aynî'nin (1361-1451) Aynî Tarihi olarak da bilinen eseri 'İkdü'l-Cümân fî Târîhi ehli'z- Zamân'ı yaklaşık otuz kişilik bir heyet tarafından tercüme edilmiştir.²

Modern dönemde yabancı devletlerle kurulan resmi irtibatları ve yazışmaları tercüme etmek için 1921'de bab-ı Ali tercüme odası kurulmuştur. Son zamanların en çok tanınmış devlet adamlarını yetiştiren bu kurum kurulduktan kısa bir süre sonra fiilen diploması okulu olarak anılmaya başlanmıştır. Ayrıca bazı memur olmayan vatandaşlar da eyalet divan tercümanı olarak kullanılmıştır³ Bunun sebebi; halkın çoğunluğunun Türk olmadığı veyahut Türkçe bilinmediği yerlerde vatandaşların eyalet idaresi ile olan ilişkilerini kolaylaştırmaktır. Aynı şekilde mahkemelerde davalarda dil Türkçe olduğu için buralara da tercüman istihdam edilmistir. Böylece

¹ Bkz: Ekmeleddin İhsanoğlu, **Osmanlı Devleti ve Medeniyeti**, Tercüme: Sâlih Sa'dî, İstanbul: İslam Kültür Sanat ve Araştırmalar Merkezi, 1999, c.2, s.308.

² Muhittin Macit, "Tercüme Hareketleri", **DİA**, c.XL, 2011, s.503.

³ Sezai Balcı, **Bab-ı Ali Tercüme Odası**, s.18.

eyalet mahkeme tercümanlığı vazifesi ortaya çıkmıştır.¹ Elçilik ve konsolosluk içinde yine aynı şekilde tercüman istihdam edilmiştir.² Bab-ı Ali tercüme odasında iki birim vardı. Önce lisan odasında dil öğrenilir sonra memurlar tercüme odasına alınır. Tercüme odasında evraklar tercüme edilip kaybolmaması içinde kayda alınırdı.³

Öte yandan, 18. yüzyılda Osmanlı Devleti gerek siyasi gerek askeri yönden zayıflamış, ekonomisi ve askeri gücünün zayıflaması neticesinde Avrupa'nın karşısında eskisi gibi güçlü bir kuvvet olma özelliğini yitirmişti. Osmanlı Devleti ile Avusturya arasında cereyan eden savaş bu yüzyılda vuku bulmuş ve İmparatorluk, Balkanlar ile Karadeniz'in kuzeyinde toprak kaybetmişti. Ancak bu dönemde Fransa ve İngiltere başta olmak üzere bütün Avrupa, İmparatorluğa karşı saldırıya geçmek ve sahip olduğu bütün varlıkları aralarında pay etmek istiyordu. Avrupa'nın bu isteği, Napolyon Bonapart komutasındaki Fransa ordusunun 1798 yılında işgal etmek üzere Mısır'a gelmesiyle somut bir hal aldı. Bu tarihlerden sonra Avrupa'nın etkisi, Osmanlı Arap düşüncesi üzerinde artmaya başlamıştı. Nitekim bu askeri hamle, hicri

5. asrın sonlarındaki (m. 11. yy.) I. Haçlı Seferinin, Arap ve İslam toplumlarındaki neticesi gibi güçlü bir darbe olmuştur. Bu sebeple derinden sarsılan Arap-İslam coğrafyası, öncesinde fark edemediği Avrupa dünyasındaki ilerlemeyi, bilim, teknoloji ve askeri alandaki gelişmeyi görüp fark etmişti. Oysa sözünü ettiğimiz darbeye karşılıncaya kadar bilim, kültür ve askeri açıdan Osmanlılar ve Osmanlı idaresindeki Araplar kendilerinin Avrupa'dan daha önde olduğunu düşünmekteydiler. Bundan sonra ise içinde bulunduğu durumun analizini yapmaya ve bu sıkıntıdan kurtulabilmek için düşünmeye başladılar. Öte yandan Fransa Mısır üzerine

¹ Sezai Balcı, **Bab-ı Ali Tercüme Odası**, s.24.

² Sezai Balcı, **Bab-ı Ali Tercüme Odası**, s:31-34.

³ Sezai Balcı, **Bab-ı Ali Tercüme Odası**, s:87.

düzenlediği bu seferle, matbaa gibi Avrupa medeniyetinin olgularını oraya taşımaya ve bölgede Avrupa modelinde modern bir düzen kurmanın temellerini atmaya başlamıştır. İdari işlerden, ekonomi ve düşünce düzeyinde bölgeye taşınan bu olgulardan 1805 yılında yönetimi ele alan Kavalalı Mehmed Ali Paşa (1769- 849) istifade etmişti. Fransa'nın bu hamlesiyle birlikte Fransız bilim adamları da bölgeye gelmiş ve Mısır Bilim Kurumu'nu oluşturmuşlardı. Bu kurum Mısır'a dair coğrafya, matematik, tabiat,ekonomi, sanat ve edebiyat alanlarında araştırmalar yapmıştır. Söz konusu araştırmalar Mısır için büyük önem taşıyordu. Yapılan araştırmaların tümü ilerleyen süreçte Mısır hakkında ansiklopediyi andırır bir çalışmayla Description de l'Égypte adıyla neşredilmiştir.¹

Tabi ki bu dönemde Fransız ordusunun beraberindeki mütercimler sayesinde tercüme faaliyetleri de hız kazanmıştı.

-Modern Dönem 19. Yüzyıl Öncesi Tercüme Faaliyetleri ve Genel Özellikleri:

Modern dönemde, Fransız seyyah Constantin François Volney'in (1757-1820) Doğu hakkında söylediği, bilgisizlik ve okuma yazma bilmeme durumu tam olarak Batı için geçerliydi.² Bu sebeple Avrupa insanı Endülüs'e yönelmiş, felsefe, cedel ve astronomi gibi çeşitli ilmi alanlardaki kitapları Arapçasından okuyup anladıktan sonra onları Latinceye tercüme etmeye başlamıştı. Avrupalıların bu amaçla geldikleri en önemli Arapça merkezi ise Tuleytuladır (Toledo). Burası ve başka merkezler Avrupada yeni kurulan eğitim kurumlarında Arap diline olan rağbetin artmasında önemli rol oynamıştır. Burada birçok bilimsel ve felsefi eser Latinceye çevirtilmiştir. Bu çevirilerin daha sonra meydana

¹ Archana G.Prakash, **Negotiating Modernity: Education And Translation İn Nineteenth Century Egypt**, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2016, s.31; Cemâleddin eş- Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme bi-Mısr fi 'Ahdi'l- Ĥamleti'l-Fıransiyye**, Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2017, s.20.

² Corcî Zeydân, **Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l- 'Arabiyye**, Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2013, s.1177.

gelecek olan reform ve rönesans hareketlerinin nüvesini oluşturmuş olduğu düşünülebilir. Öte yandan özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Latince'den Arapçaya daha çok dini içerikli tercümelerin başladığını görüyoruz. Bu tercüme faaliyetlerinin ilk örnekleri Roma Mârûnî Enstitüsü çatısı altında gerçekleşmiştir.¹ Bu enstitünün teşekkülü adına bir hazırlık adımı olarak Papaz John Eliano (1530-1589)², XIII. Papa Gregorius (1502-1585) tarafından Lübnan'a gönderilmiş ve orada Arapçaya çevirdiği kitapları neşretmişti. Bu meyanda tercüme edilen kitaplardan ilki et-Ta'lîmu'l-Mesîhî'dir ve 1580 Nisan'ında karşûnî olarak neşredilmişti.³ Ardından Luis el-Ğırnâtî Sirray et-Tevbe ve'l-Ğurbân, Kavânînu-Mecma'et-Tirîdintînî ve ilk defa 1566 yılında basılıp daha sonra yeniden Arapça tercümesi ile neşredilen Düstûrû'l-Emâneti'l-Ars üzûksiyye adlı kitapları yayınlandı. Tercüme edilen ilk kitaplardan biri de 1514 yılında İtalya'nın Fano kentinde basılan ve dua kitabı Şalâtu's-Sevâ'î kitabıydı. Bir diğeri ise Peder İlyano'nun tercüme ettiği ve Roma Okulu Matbaasında basılan İ'tikâdu'l-Emâneti'l-Ars üzûksiyye isimli kitaptı. Latince, Yunanca veya İtalyancadan tercüme edilen önemli kitaplardan örnek olarak şunları zikredebiliriz:⁴ Karinal Bellarmino'nun et-Ta'lîmu'l-Mesîhî adlı eseri. Bu eseri Roma Mârûnî Enstitüsü öğrencilerinden Yûhânnâ el-Haşrûnî (ö.1632)⁵ tercüme etmiş, eserin

¹ Bu enstitünün tarihi, burada eğitim görenlerin durumu ve tercüme ile telif edilen eserleri ile ilgili bkz: Luvîs Şeyho, *et-Ta'ifetü'l-Mârûniyye ve'r-Rehbâniyyetü'l-Yesû'iyye fi'l- Ķarneyni's-Sâdis* 'Aşere ve's-Sâbi'a 'Aşere, 2. baskı, Beyrut: Darü's- Şurûk, 1923; İsmail Taşpınar, "Mârûnîler", *DİA*, c. XXVIII, 2003, s.71-72.

² Doğulular arasında papa John Bâtîştâ olarak bilinir. İskenderiye'de Yahudi anne ve babadan dünyaya gelmiştir. Şam sahillerinde özellikle de Lübnan'da yaşayan Mârûnîler'e gönderilen ilk Cizvit Elçisidir. Bkz: Moris M'lûf, *el- Ebâ'u'l- Yesû'îyyin Mine'l- İmâni İle el- Ma'rife*, 1.baskı, beyrut: Darü'l-Fârâbî, 2013, s.197.

³ Süryânîce harflerle Arapça yazılmış yazılara karşûnî denilir. Metnin dili Arapça olsa da, alfabe olarak Süryânîce tercih edilir. İsmail Taşpınar, "Mârûnîler", *DİA*, 2003, c.XXVIII, s.72.

⁴ Luvîs Şeyho, *et-Ta'ifetü'l-Mârûniyye ve'r-Rehbâniyyetü'l-Yesû'iyye fi'l- Ķarneyni's- Sâdis* 'Aşere ve's-Sâbi'a 'Aşere, s. 19-44-45; Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l- 'Arabiyye*, s.1125.

⁵ Trablus'taki Mârûnî tarikatı için papa olarak seçilmiştir. Lübnan Roumieh köyünde vefat etmiştir. *Ķavâ'idu'l-İncil ve'l- 'Ulûmi'r-Rasûliyye*, isimli kitaplar eserleri arasındadır. Bkz: Ömer Rızâ Keĥhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin Terâcimü Muşannifi'l-Kütübi'l- 'Arabiyye*, 1.baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993, c.4, s.135.

Arapçası 1613 yılında Roma'da Savary de Brèves matbaasında basılmıştır. Kitabın diğer baskısı ise yine Roma'da 1627 yılında Neşrû'l-Îmân matbaasında yapılmıştır.¹ Târîhu'l-Mesîh kitabını da Roma Mârûnî Enstitüsü öğrencilerinden Buṭrus Maḥlûf (ö.1707)² tercüme etmiş ve 1674 yılında Roma'da neşredilmiştir. Tercüme edilen kitaplardan bir diğeri de Maksîmûs Mergûnyûs'un (ö.1602) cedel alanında Yunanca kaleme aldığı es-Seyfu'l- Kâṭi' isimli eseri idi. Bu eseri Arapçaya Ḥrîstû Dols ve Yuvâşfân B. Süveyd el-Îmrân çevirmiş ve 1696 yılında neşredilmiştir. Yunanca kaleme alınan et-Ta'lim el-Mesîhî eserini de Halep Kilisesi diyakozu Şafrânyûs Arapçaya çevirmiş ve eser 1740 yılında basılmıştır.

Yunanca kaleme alınmış bir başka eser olan el-‘Aşâu'r-Rabbânî eserini ise Mes'ûd Neşû tercüme etmiş ve eser 1747 yılında Bükreş'te neşredildikten sonra Lübnan'a gönderilmiştir.³

İlerleyen dönemlerde 17. yüzyılın başlarında Şam diyarı ile Arapların dünyasında ilk matbaa Kuzeḥyâ Manastırı'nda kuruldu. Süryani alfabesi kullanılan bu matbaada ilk basılan kitap ise 1610 yılında basılan Zebur idi. Arapçaya tercüme edilmiş, ancak karşûnî alfabesiyle yazılmıştı.⁴

Daha sonra 'Abdullah Zâḥîr (1680-1748)⁵, Mar Yuhanna Manastırı matbaasını tesis etmiş ve ilk olarak Mürşidü'z-Zemân ve Kıştâsu Ebediyyeti'l-İnsân adlı kitabı bastırmıştır. Bu matbaada basılan diğer

¹ Üsâme 'Anûtî, **el-Ḥareketü'l-Edebiyye fî Bilâdi's-Şâm Hilâle'l- Kârni'es - Ş âmin Aşer**, Beyrut: el-Mektebet'ül-Şarkîyye, 1971, s.45; Latîf Zeytûnî, **Ḥareketü't-Terceme fî 'Asri'n- Nahḍa**, Beyrut: Dârü'l- Nehr,1994, s.14-15.

² Kıbrıs'ta papa olarak seçilmiştir ve Mârûnî 'ye Medresesi öğrencilerindendir. Eserlerinden biri de "**Miftâḥu'l- Bey'a**"dır. Bkz: Ömer Rızâ Keḥḥâle, **Mu'cemü'l-Mü'ellifîn**, c.1, s.431.

³ Üsâme 'Anûtî, **el-Ḥareketü'l-Edebiyye fî Bilâdi's-Şâm**, s.186-196.

⁴ Corcî Zeydân, **Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye**, s.1227; Luvîs Şeyho, **Târîhu Fenni't- Tıbâ'a fî'l-Meşriḳ**, 2.baskı, Beyrut: Dârü'l-Meşriḳ, s.27.

⁵ Aslen Halep'tendir. Hama'da doğmuştur. Çocuk yaşta aile mesleği olan kuyumculuk işinde, nakış ve resim işinde yetenek kazanmıştır. Teoloji tartışmaları, mantık usulleri ve vaazlar konusunda kitapları vardır, Bkz: Ömer Rızâ Keḥḥâle, **Mu'cemü'l-Mü'ellifîn**, c.4, s.87.

önemli eserler şunlardır:

- Zebur: ‘Abdullah b. el-Faḍl el-Âṭâkî’nin tercüme etmiş ve 1735 yılında yayınlanmıştır.
- Mürşidü’l-Mesîhî: Yusuf Doutermann’ın (1585-1652) telif ettiği bu eser 1738 yılında yayınlandı.
- Mürşidü’l-Hâṭî’ fî Sirray et-Tevbe ve’l-İ’tirâf: İspanyol Peder Bûlus Sinrî’nin (1642-1691) telif ettiği bu eser tercüme edildikten sonra 1747 yılında neşredilmiştir.
- Mürşidü’l-Kâhin: Peder Sinrî’nin telif ettiği bu eseri Buṭrus Fromâc (ö.1740)¹ tercüme ettikten sonra 1760 yılında yayınlandı.
- İzâhu’t-Ta’lîmî’l-Mesîhî: Paris rahiplerinden birinin kaleme aldığı bu eseri Peder Buṭrus Fromâc tercüme etmiş ve eser 1768 yılında yayınlanmıştır.²

Burada dikkat çeken husus şudur ki: 18. Yüzyılın ortalarına kadar Avrupa dillerinden Arapçaya tercüme edilen ilk kitaplar genellikle dini eserler olmuştur. Dini olmayan konularda neredeyse hiçbir kitabın tercüme edilmediğini görmekteyiz.

-Moden Dönem 19. Yüzyıl (Fransız İşgali Sürecindeki) Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler: 18. yüzyılda Osmanlı Devleti gerek siyasi gerek askeri yönden zayıflamış, ekonomisi ve askeri gücünün zayıflaması neticesinde Avrupa’nın karşısında eskisi gibi güçlü bir kuvvet olma özelliği yitirmişti. Osmanlı Devleti ile Avsusturya arasında cereyan eden savaş bu yüzyılda vuku bulmuş ve İmparatorluk, Balkanlar ile Karadeniz’in kuzeyinde toprak kaybetmişti. Ancak bu dönemde Fransa ve İngiltere başta olmak üzere bütün Avrupai İmparatorluğa karşı saldırıya geçmek ve sahip olduğu bütün varlıkları aralarında pay etmek istiyordu. Avrupa’nın bu isteği, Napolyon

¹ Şam’a gönderilmiş bir papazdır. Bu alanlarda pek çok eseri vardır. Onlardan bazıları şunlardır: **Sîretü’l- Kıddîsâ Fransîskâ ve el-Mit’atu’s-Şâliha**, Bkz: **Mu‘cemü’l-Mü’ellifîn**, c.1, s.432.

² Laṭîf Zeytûnî, **Hareketü’t-Terceme fî ‘Aşri’n-Nahḍa**, s.16.

Bonapart komutasındaki Fransa ordusunun 1788 yılında işgal etmek üzere Mısır'a gelmesiyle somut bir hal aldı. Bu tarihlerden sonra Avrupa'nın etkisi, Osmanlı Arap düşüncesi üzerinde artmaya başlamıştır. Fransa Mısır üzerine düzenlediği bu seferle, matbaa gibi Avrupa medeniyetinin olgularını oraya taşımaya ve bölgede Avrupa modelinde modern bir düzen kurmanın temellerini artmaya başlamıştır. Nitekim Fransa'nın bu hamlesiyle birlikte Fransa bilim adamlarını da bölgeye gelmiş ve Mısır Bilim kurumu'nu oluşturmuşlardır. Bu kurum Mısır'a dair coğrafya, matematik, tabiat, ekonomi, sanat ve edebiyat alanlarında araştırmalar yapmıştır. Söz konusu araştırmalar Fransızlar için büyük önem taşıyordu. Yapılan araştırmaların tümü ilerleyen süreçte Mısır hakkında ansiklopediyi andırır bir çalışmayla dönüşmüş, Descri adıyla neşredilmiştir. Öte yandan bu dönemde Fransız ordusunun beraberindeki mütercimler sayesinde tercüme faaliyetleri de hız kazanmıştı. Fakat bu tercümelemler daha önceki dönemlerde olduğu gibi ağırlıklı olarak dini içerikli metinlerle sınırlı kalmayıp birçok alanı kapsayıcı olmuştur.

O dönem Fransa'da, Doğu'daki elçilik ve konsolosluklarda tercüme alanında istihdam edilmek üzere Kral XIV. Louis'in (1638-1715), 17.yüzyılında tesis ettiği Şark Dilleri Okulu'ndan mezun olmuş kişiler bulunmaktaydı.¹

Bu insanlardan kimileri Osmanlı devletinin idaresi altında veya komşu ülkelerde uzun yıllar süren ikametleri ve gerek casuslar gerekse de idarecilerle olan birliktelikleri neticesinde onların dillerine son derece hakim olmuş ve büyük bir şöhret kazanmışlardı. İşte Napolyon bu insanların bilgi ve deneyimlerinden faydalanmıştır. Bu kimseler Farsça ve Türkçenin yanı sıra elbette Arapça da biliyorlardı.²

Bu bağlamda yapılan ilk tercüme Napolyon'un Mısır topraklarına ayak basmadan önce, İskenderiye halkına hitaben yazdırdığı bildirinin

¹ 14.Louis'in Arap Dili ve Arapça yazma eserlere olan ilgisini görmek için bkz: Özhan Kapıcı, **Osmanlı'ya Komşu Dünyada Dil Okulları ve Oryantalizmin Doğuşu**, toplumsal tarihi dergisi,2014, sy:247, s. 56-57.

² Bkz: Cemâleddin eş-Şeyyâl **Târîhu't-Terceme bi-Mısr fî 'Ahdi'l-İhamleti'l-Fıransiyye**, s.30-31.

tercümesidir. Bu tercümeyi Jean Michel de Venture de Paradis (1739-1799) yapmış ve işgal gemisindeki Lorian matbaasının müdürü oryantalist Jean-Joseph Marcel (1776- 1854) ise bildiriye 4.000 nüsha basarak buradaki hristiyan din adamları ile Fransız casuslarına dağıtmıştı. Bu bildiride Napolyon inanç özgürlüğünün dokunulmaz olduğuna, kendisinin İslam dinine de saygılı olduğun vurgu yaparak halktan Fransızlara yardımcı olmalarını ve zalim idarecilere karşı verilecek savaşta destek olmalarını istemiştir.

İlk etapta mütercimler Fransız olsalar da çalışma alanları artınca Araplardan ve özellikle de Suriyelilerden bu alanda yardım aldılar. Bu ilk mütercimler, resmi bildiri ve belgelerin tercümesinden sorumlu oldukları gibi bir yandan da yeni mütercimlerin yetiştirilmesi için çalışmışlardır. Çünkü onlar, idari işlerin hayli fazla olması ve kendilerini oldukça meşgul etmesi yüzünden Arapça yazı yazabilmek ya da din ve bilim adamlarıyla münazara yapabilmek için pek fazla vakit bulamadıklarında Şikâyet ediyorlardı. Ayrıca şiir divanları, bilimsel, edebi veya dini alanda kaleme alınmış Arapça telifleri tercüme etmek istiyorlardı.¹ Fransız işgal askerleri Mısır topraklarına ayak bastıklarında ilk kurulan matbaaya Şark Matbaası,² ilerleyen süreçte de kurulan matbaayı ise Yerli Matbaa adı verilmiştir. Daha sonraki süreçte de resmi belgeler ve idari emirlerin tercümeleri bu matbaalarda basılmaya devam edilmiştir. Ayrıca bu matbaalarda istihdam edilen mütercimler bölge halkından divana gelen şikâyetleri de Fransızcaya tercüme ediyorlardı. Görüldüğü gibi, işgal sürecinde Mısır'daki tercüme faaliyetleri resmi ve bilimsel tercümeler olmak üzere iki şekilde gerçekleşiyordu. Netice itibariyle işgalin tercüme faaliyetleri üzerinde büyük etkisi olmuş ve verilen emirleri ile bildirilerin tercüme edilmesi, divan kayıtlarının tutulması, hakimler ile mahkumlar arasında köprü olabilmesi için sürekli çalışabilecek mütercimlere son derece ihtiyaç

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme bi-Mısr fi 'Ahdi'l- Ĥamleti'l-Fıransiyye*, s.13.

² Mısır'da Matbaanın Tesisi, Neşir Faaliyetleri ve bu matbaayla ilgili daha detaylı bilgi için bkz: Halil İbrahim Erol, *1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri*, Türkiye ortadoğu çalışmaları dergisi, c.7, sy.2, s.179.

duyulmaya başladığı için çeşitli kaynaklardan mütercimler temin edilmiştir.

Böylece temin edilen bu mütercimleri dört grup altında sınıflandırabiliriz:

.Malta'dan Getirilen Esir Müslüman Mütercimler:

Bunlar Kuzey Afrikalı, Arap ve Türklerden olup Malta Adasında tutsak olan esirlerden oluşmaktaydı. Mısır seferi esnasında Mısır'a gelmeden önce Malta Adasını ele geçiren Fransız askerler tarafından orada esir tutulan bu denizciler Mısır'a getirilmiş ve Napolyon'un bildirilerini Mısırlılara dağıtmak üzere çeşitli bölgelerde istihdam edilmişlerdi. Bu insanlar Aziz Yuhannâ'nın askeri şövalyelerinin¹ Malta adasında esir tuttuğu Müslüman denizcilerdi.² Fransızlar tercüme işleri ile ilgili ilk etapta beraberlerinde getirdikleri ve Mısırlı olmayan bu mütercimlerden destek aldılar. Esaret altındaki Müslüman denizciler, Napolyon'un Fransızca kaleme aldığı yazıları, bu işgalde yer alan oryantalistlerintercümeye etmesine eşlik ettiler.

Fransız Asıllı Meşhur Oryantalistler:

Diğer grup ise Fransız işgalinde rol alan ve Arap diline hâkim olup bilimsel eserlerin çevirilerinde çalışmış oryantalistlerdi. Bunlardan bir kısmını fazla detaylandırmadan bunlardan en önemli birkaç tanesinin ismini şöyle sıralayabiliriz:³

- Jean-Michel Venture De Paradis (1739-1799): Mısır Akademi konseyine üye olan Venture, aynı zamanda konseyde yaşça en büyük olan kişiydi. Daha önceki dönemde Osmanlı Devleti'nde Fransız Büyükelçiliği'nde tercümanlık yapmış ve ardından Fransız hükümeti adına Paris'te doğu dillerinde tercümanlık görevini üstlenmişti.

Sonra Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'nda Türk dili öğretmenliği yapmış,

¹ 'Aziz Yuhannâ'nın şövalyeleri olarak bilinen bu Birlik 11. yüzyılda kurulmuştur. Sonradan üst olarak seçtikleri Rodos adası'nın ismini alarak birliğin ismi Rodos şövalyeleri olmuştur. Kudüs'te şehre gelecek yoksul ve hasta Hacı adaylarına yardım etmek amacıyla kurulmuştur. Bundan dolayı İtalyan tacirler tarafından Müslümanlardan özel izin alınmıştır. Merkezi İtalya'nın Roma kenti olan Malta tarikatı Avrupa İslam ve Osmanlı tarihinde büyük izler bırakmıştır. Gün geçtikçe güç kazanan tarikat güçlü bir donanmaya sahip olmuş ve 1309 'da Rodos adası'nı ele geçirmiştir. Bkz: Ebru Altan, **Templiler Ve Hospitalier Şövalye Trikatlarının Kuruluşu**, İ.Ü. Edeb. Fak, 2002.

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme bi-Mısr fi 'Ahdi'l- Hamleti'l-Fıransiyye**, s. 40.

³ Abdurrahmân el-Cebertî, **Acâ'ibü'l-Âşâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbâr**, c.3, s.196-255.

akabinde Mısır'a düzenlenen seferde yer almış ve haliyle yaşça büyük bir mütercimdi. Aşağıda bahsedeceğimiz diğer iki önemli mütercim Marcel ve Jaubert onun meşhur öğrencileri arasında yer alır. Venture şöhret sahibi olmasına rağmen telif ettiği eserler yayınlanmadan ölmüştür. Dolayısıyla birçok yazma eseri ardında bırakmış ve bunlardan iki vesika daha sonra Mısır'da bulunmuştu. Bulunan iki vesika, Memlûk tarihine dair kapsamlı ve detaylı bir içeriğe sahipti. İki vesikanın da tercümesini De Charl Kaliardo yapmış ve 1894 yılında Ağustos ve Eylül aylarında Mecelletu Mısır'da (La Revue D'Egypte) neşretmiştir. Ayrıca Mer'î b. Yûsuf el- Hânbeli'nin (ö. 1033) ¹ Nüzhetü'n-Nâzırîn fî (târîhi) Men Veliye Mişra Mine'l- Hulefâ ve's- Selâtin ² adlı eserini tercüme etmiştir. Arapça hatla kaleme alınmış bu eser Paris Kütüphanesi'nde 220493 numarayla kayıtlıdır. ³

Lours Amedee Jaubert (1779-1847): İşgalde yer alan oryantalistlerden biridir. Paris Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan nüshadan Şerîf el-İdrîsî'nin Nüzhetü'l-Müşâtâk fi' Htirâkı'l- Âfâk eserini Géographie d'Édrisi adıyla Fransızca'ya tercüme etmeye başlamıştı. Onun bu tercümesi iki parça halinde, ilki 1836 ve ikincisi 1840 yılında yayımlanmıştır. ⁴ Seineet-Oine'da ölen Jaubert, yaşamının son zamanlarında yüksek meclis üyesi olmuştur. Eserlerinde 1830 İstanbulu hakkında bilgiler vermiştir.

İnsanlar hakkındaki yorumları oldukça dikkat çeken Jaubert, İshak paşa sarayı'nın avlusunda bulunan mezar taşındaki silinmiş ölüm tarihini seyahatnamesinde anlatarak tarihin tamamlanmasına yardımcı olmuştur. ⁵

Jan Joseph Marcel (1776-1854): Marcel henüz 22 yaşındayken Bonapart

¹ Filistin'de Nablus yakınlarında bulunan Tûrkerm köyünde doğdu. İlköğrenimini ve hıfzını burada tamamladı. İlim tahsili için önce Kudüs'e gitti, ardından Mısır'a geçerek Ezher'e girdi. Bkz: Kasım Kırbıyık, "Mer 'î b. Yûsuf", *DİA*, c.XXIX, 2004, s.185-187.

² Kitabın Farnansızca ismi: "Passe-Temps Chronologique et Historique, ou Coup d'œil récréatif sur le règne des Khalifes, des Rois et des Sultans d'Egypte". Mer 'î'nin telif ettiği eser, fetih öncesinden Osmanlı dönemine (Ahmed Paşa devri) kadar muhtasar bir Mısır tarihi olup çeşitli kütüphanelerde on beş kadar nüshası mevcuttur. Bkz: "Mer 'î b. Yûsuf", *DİA*, c. XXIX.

³ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mişr Hilâle'l- Kârni't-Tâsi* 'Aşer, Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012, s.12.

⁴ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mişr Hilâle'l- Kârni't-Tâsi* 'Aşer, s.14.

⁵ Bkz: Semavi Eyice, "Jaubert, Pierre-Amédée", *DİA*, c. XXIII, 2001, s. 576-578.

onu Fransız işgalinin matbaasına müdür adayı olarak öne çıkarmış ve o da yüksek askeri komitenin bütün bildirilerinin yayınlanmasını üstlenmişti. Ayrıca *Courier de l'Égypte* dergisinden 1600 nüsha ve *La Décade Egyptienne*'ın üç bölümünün basımını üstlenmiş. Bunun yanında telif ve tercüme ettiği birçok kitabı vardır. 1806 yılında Kahire'de konsolos görevi yapan Joseph Marcel, Amr b. As Camii'nden 250 varak yazmayı Fransa'ya kaçırmıştır. Daha sonraları Afrika'daki diğer ülkelerden Fransa'ya getirilen veya bu ülkelerdeki kütüphanelerde bulunan yazmalar üzerinde çalışmıştır. Hedef hicri 1. asra dayanan mushaflara ulaşmak ve incelemektir.¹ Bu kitaplara örnek olarak çalışmıştır, Veşâyâ Lokmân el- Hekîm isimli küçük kitabını 1799 yılında yayınlamıştır. Buna ilaveten General Kléber'i öldüren Süleymân el- Halebî için kurulan mahkemenin özel evraklarının Fransızca, Arapça ve Türkçe dillerinde basmıştı. Fransa'ya döndükten sonra ise *Description de l'Égypte* kitabının telif edilmesine eşlik etmiş ve yayınlanmasını üstlenmişti. Arapça bir yazma olan Şeyh Mehdî'nin *Kıssaları* ² adlı kitabı tercüme etmişti. 1830 senesinde üç cilt halinde basmıştır. Önsözde Bin Bir Gece eserini şöyle bulduğunu anlatır: "Kahire ayanından birçok kimseyle tanıştım. Fakat özellikle Muhammed el-Mehdî el-'Abbâsî (1827-1897) ³ ile çokça ahabplığım oldu. Onunla ilişkimiz devam etti ve dost olduk. Günün birinde onunla Arap Edebiyatı üzerine konuşurken Bin Bir Gece'den bahsettim ve bu kitabı okumaya olan isteğimi belirttim. Ertesi gün kitabı bana getirdi, kabul etmemi rica ederek bana hediye etti."⁴ Ayrıca Doğu edebiyatında belirli bir konuma sahip olan

¹ İsmail Çalışkan, **Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları**, İstanbul: Tefsir Araştırmaları Dergisi, 2020, s.179..

² Kitabın bir başka adı: **Tuḥfetu'l-Müsteykizî'l-Ānis fî Nuzheti'l-Müstenimi ve'n-Nā's**'dır, Fransızca olarak da *Contes du Cheikh El Mohdi (sic) Traduits de l'arabe d'après el mannsrit*

³ Muhammed el-Mehdî İskenderiye'de doğdu, genç yaşta Kavalalı İbrâhim Paşa tarafından Mısır başmüftülüğüne tayin edildi. Hidiv İsmâil Paşa, 1871 yılında Mustafa el-Arûsî'yi Ezher şeyhliğinden alıp yerine müftülük görevi uhdesinde kalmak üzere Mehdî'yi tayin etti. Mehdî yirmi birinci Ezher şeyhi olup bu makama getirilen ilk Hanefî âlimidir. Bkz: Ahmet Özel, "Mehdî el-Abbâsî", **DİA**, c. XXVIII, 2003, s. 375-376.

⁴ Suheyre el-Kalmâvî, **Akâşîşu's- Şeyhi'l- Mehdiyyî fi'l- Kârni't-Tâsî'i 'Aşer**, Mecelletu'l- Hilâl, 1968, sy.1, s.7.

meşhur Arap şair ve yazarların eserlerinden alıntılar yapmış, bunları Fransızcaya *Mélanges de Litterature Orientale* olarak tercüme etmiş ve genelin beğenisini kazanmıştı. 1837 yılında Kenzü'l- Muşahbe adlı Kahire'de yayınladığı küçük sözlüğü genişleterek 40.000'den fazla kelime barındıran Fransızca- Arapça sözlüğünü hazırlamıştır.¹

Yukarıda belirttiğimiz üç oryantalist, Fransız işgalinin en önemli mütercimleridirler. Bunun yanında tercüme ve telif adına çok değerli araştırmalara imza atmışlardır.

Çalışmalarında, Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'ndan mezun diğer oryantalistler de onlara yardımcı olmuşlardı. Bu oryantalistlerin en önemlileri de şunlardır:²

- Jacques-Denis Delaporte (1771-1861): Arapça öğretmeni ve Arap diline olan hâkimiyeti ile şöhret bulmuştu. Fransız işgal güçleriyle birlikte Mısır'a gelmişti.

Description de l'Égypte' eserinin 16. cildinde Memlûkler dönemi hakkında tarihibilgilere yer vermiştir.

- Belletete ou Belleteste (1788-1808): Fransız işgaline Yüksek Komuta komitesinde sekreter ve tercüman olarak iştirak etmişti. Heliopolis savaşında aldığı ağır yaralar neticesinde ülkesine geri dönmüş ve hükümet tarafından Dış İşleri Bakanlığı'nda sekreterlik ve mütercimlik görevine getirilmiştir. Bakanlık kendisini (1805-1807) yıllarındaki savaşlarda yapılan askeri tebligatları Türkçeye tercüme etmesi için göndermişti. Bunun yanında Description de l'Égypte kitabının telif edilmesinde rol üstlenmişti. Madenler hakkındaki bazı Arapça yazma eserleri tercüme

¹ Bkz: Jan Joseph Marcel, **Vocabulaire Français-Arabe Des Dialectes Vulgaires Africains; d'Alger de Tunis de Marok, Et d'Égypt**, Editör: Charles Hingray, Paris: Stanford University Libraries, 1837. Sözlüğün Fransızca adı: *Vocabulaire Français-arabe des Dialectes vulgaires africains d'Alger de Tunis de Marok et d'Égypte*; J. Tâcir, **Hareketü't-Terceme bi-Mısr Hilâle'l- Kârni't-Tâsi** 'Aşer, s.15-16.

² J. Tâcir, **Hareketü't-Terceme bi-Mısr Hilâle'l- Kârni't-Tâsi** 'Aşer, Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012, s.17.

etmiş ve bazı Türkçe kıssaları “Kırk Vezir”¹ başlığı altında toplamıştır.

Damien Bracevich (ö.1830): Fransız saldırısı öncesinde Trablusşam'da ilk tercüman olarak görev yapmıştı. Daha sonra General Kléber'in tercümanlarının başına getirilmiştir. Süleyman el-Halebi'nin ve generalin öldürülmesinde parmağı olanların konuşmalarını tercüme etmiştir.

Suriyeli Mütercimler:

Haçlı savaşlarının son bulmasıyla birlikte Katolik mezhebine mensup Hristiyanlardan bir grup Şam topraklarında kalmıştı. Katolik mezhebinin lideri olarak Roma'da ikamet eden Papa'ya bağlılıklarını sürdüren bu Hristiyanlar 18. yüzyılın başlarında Mısır'a sürgün edilmişlerdi. Fransızların Mısır'da idari işleri düzenlemesi üzerine Napolyon'un kurduğu divan kuruluna üye olmuşlardı.

Hâl böyle olunca Fransızlar doğal olarak Mısır'daki Hristiyanlardan, özellikle de Suriyelilerden destek almışlardır. Mısır'da istikrar sağlandıktan sonra Fransızların geri çekilmesiyle beraber onların da bir kısmı Fransızlarla beraber bölgeden ayrılmışlardır. Onların diğer bir kısmından da daha sonra tesis edilen tıp okullarında yararlanılmıştır.²

Onlardan en önemli isim³ Mîhâîl es-Sabbâğdır (1775-1816). Fransızların Mısır'dan ayrılmasıyla Sabbâğ da Paris'e gitmişti. Paris'te Doğu dilleri musahhihi olarak çalıştıktan sonra kraliyet kütüphanesinde şark yazmaları müstensihi olmuştur.

Kendisinin birçok eseri vardır ve kitaplarının bazılarını Antoine Isaac Silvestre de Sacy (1758-1838) Fransızcaya tercüme etmiştir. Kitapların en önemlileri şunlardır:

-Müsâbakâtü'l-berk ve'l- gamâm fî sü'âtî'l-hamâm: II.

¹ M. Belletête, bu eseri Mısır'dan götürdüğü sanılan bir yazma nüshadan eseri Fransızca'ya tercüme etmiştir. **Contes turcs en langue turque extraits du roman intitulé les Quarante vizirs** (Paris 1812) adlı bu çeviride, Sultan Mahmud hikâyesi, çerçeve hikâye, yirmisi vezire, yirmisi hatuna ait olmak üzere kırk hikâye yer alır. Bkz: Mübeccel Kızıltan, “Kırk Vezir”, **DİA**, c.XXV, 2002, s.474.

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme bi-Mısr fî 'Ahdi'l- Hamleti'l-Fıransiyye**, s.44.

³ Bu mütercimler hakkındaki detaylı bilgiler tezin ilerleyen sayfalarında sunulmuştur. Bkz: s.29.

Napolyon'a ithafen yazılmıştır.

- Neşîdü kaşîdeti tehânî li-sa'âdeti'l-kayşari'l-mu'azzam Nâbüliyyûn: II. Napolyon'amethiyle olarak yazılmış olan şiirlerden.¹

Mısırlı mütercimler:

Fransızlar Mısır'a adım atar atmaz Kıpti gençlerden bir gruba Fransızca öğretmişlerdir. Dolayısıyla bu gençler Fransızlarla güçlü bir temas kurmuş, özellikle de öğretmenleri Ya'kûb Hannâ (1745-1801)², Kıpti gençlerle hayli yakınlaşmıştır. Fransızlar bölgeden çıkarken öğretmen Ya'kûb da onlarla birlikte çıkmış ve öğrencilerinden birçoğu kendisine eşlik etmiştir. Fransızlar Mısır'a geldiğinde henüz 15 yaşında olan Elliouş Bocthor (1784-1821) da onlardan biriydi ve onların eğitimine girip Fransızca öğrenmiştir. İşgal güçlerinin tercüme faaliyetlerine destek olmuş ve onlarla birlikte bölgeden ayrılmıştır. Paris'e geldiğinde Fransız işgali ile ilgili metinlerin Arapçadan Fransızcaya tercüme edilmesiyle görevlendirilmiştir. Buna ek olark Dictionnaire Français-Arabe sözlüğünü telif etmiştir.³ Bu sözlük 'Fusha' ve 'Ammice' olmak üzere birçok lafzı kapsamaktadır. Bu sözlük, karşılıklı iletişimde kullanılan kalıp ifadeleri ve yaygın lafızları içermektedir. Bedevî toplumunun izlerini taşıyan ve Cahiliye Dönemi'ne ait gördüğü bazı sözcükleri sözlükten çıkarmıştır.⁴ Ayrıca o süreçte hazırlanma aşamasında olan Vaşfu Mısır/Description de l'Égypte⁵ kitabındaki coğrafi görsellerde yer alan Arapça isimlerin tahkiki için Fransız bilim adamlarına eşlik etmiş.⁶

¹ Philip Charles Sadgrove, 'Mihâil es-Sabbâğ', **DİA**, c. XXX, s.30.

² Ya'kûp Fransız hamlesi esnasında, özellikle de Fransızlar'ın Memlûklülere karşı saldırılarında onlara yardımda bulunmuştur. O zamanlarda vergileri toplamakla görevlendirilen Ya'kûp, Fransızlara çok önemli hizmetlerde bulunmuştur. Bkz: **el-Mu'allim Ya'kûp Beyne'l-Uşûreti ve'l-Hakika**, Ahmed eş-Şavî, Kahire:el-Hey'etu'l- 'Ämmâ li Kuşûri's -Ş ekâfa, 2009, s.26.

³ Bkz: Elliouş Bocthor, Égyptien, **Dictionnaire Français-Arabe**, 2.baskı, Paris: Chez Firmin-Didot Et cie Imprimeurs De L'institut De France, Rue Jacob, Libraires, 1812.

⁴ Abdurrahman Bedevî, **Mevsû'atü'l-Müsteşrikin**, Beyrut: Dârü'l- 'İlim, s.112.

⁵ **'Vaşfu Mısır'** Fransızlar Mısır topraklarında bulunduğu zaman diliminde Mısır'ın portresini veren eser, Fransız âlimlerinin sunduğu 20 ciltlik ansiklopedidir. Mısırlıların hayatını toplumsal, coğrafi ve kültürel olarak tüm yönleriyle içermektedir. Bkz: Archana G. Prakash, **Negotiating Modernity: Education And Translation In Nineteenth Century Egypt**, University of Illinois at Urbana-Champaign, 2016, s.31.

⁶ Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme bi-Mısır fi 'Ahdi'l- Hamleti'l-Firansiyye**, s. 5.

- Fransız işgali sürecinde resmi metinlerin tercümelerini üstlenen mütercim grupları bu şekildeydi. Tercüme edilen metinlerde yer yer dil yönünden zayıflık ve ifade

Biçimlerinde yetersizlik belirgindi. Çünkü yazıda esas alınan dil, Arapçadan ziyade yerel lehçeye daha yakındı.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki Fransız işgali Mısır'daki tercüme faaliyetlerini canlandırmıştır. Ancak Fransızların yaptığı tercüme faaliyetleri daha çok idari ve askeri metinlerle sınırlı kalmış, oryantalistlerin ortaya koyduğu bilimsel eserler işgal sırasında bitirilmemiştir. Ancak bu çabaların hepsi, daha sonra Mehmed Ali Paşa tarafından başlatılacak kapsamlı tercüme ve toplumu dönüştürme çabalarına uygun bir zemin hazırlamıştır. Nitekim onun döneminde Medresetü'l-elsün vasıtasıyla çok kapsamlı bir tercüme ve ıslahat hareketi başlamıştır. Hatta bu meyand bazı bilimsel kitap ve makaleler tercüme edilip halka dağıtmıştır.

I. BÖLÜM

NAHDA DÖNEMİ TERCÜME FAALİYETLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ VE DÖNEMİN MÜTERCİM VE MUSAHHİHLERİ

1.1. Tercüme Faaliyetlerinin Başlangıcı ve Genel Özellikleri

Giriş bölümünde belirttiğimiz gibi, 1798 Fransız işgali sürecinde Napolyon ve askerleri, Mısırı modernleştirmek ve orada Batılı anlamda bir yönetim oluşturmak için kapsamlı faaliyetlere başlamışlardı. Bunlardan birisi belki de en önemlisi orada bir matbaa kurmuş olmalarıdır. Burada Mısır halkı ile daha iyi iletişim kurabilmek için gerek hükümet bildirilerinin basılmasını amaçlıyorlardı. Fakat bu girişim daha sonra bazı temel bilimsel ve edebi-kültürel eserlerin Arapçaya aktarılmasını sağlayan sistematik tercüme faaliyetlerinin başlatılmasına zemin hazırlamıştır.

Şöyle ki, Fransızların Mısır'dan ayrılması üzerine bölgede bir süre kaos hâkim olmuş, Fransızların başlattığı bilimsel ve kültürel tercüme faaliyetleri ya tamamen durmuş ya da çok cılız bir şekilde devam etmiştir. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın (1770-1849) 1801 yılında Mısır yönetimini ele geçirmesinin ardından bu faaliyetler tekrar canlanarak daha kapsamlı ve sistematik hale gelmiştir. İşte Mısır modernleşmesinin arkasındaki gerçek itici güç de onun zamanında gerçekleştirilen bu faaliyetler olmuştur.

Mehmed Ali Paşa, 1801 yılında Fransızları Mısırdan ayrılmak zorunda bırakan Türk-İngiliz destek birliği subaylarından biridir. Fransızların ayrılışının akabinde Osmanlı devleti tarafından Mısır'a vali tayin edilmiştir. Mehmed Ali Paşa ülkenin yönetimini ele geçirir geçirmez reform çalışmalarına başlamıştır. Paşa idareyi ele geçirdiğinde, bir yandan merkezi Osmanlı idaresi ile irtibatını kesmeden toplumu inşa edip yerel bir yönetimin kurulması gerektiğini düşünmüştür. Yerel yönetimin güçlenerek ilerlemesinin yegâne yolunun bilimsel faaliyetleri artırmak ve atılan her adımın bölge halkına uzanan sağlam dallarının bulunması gerektiği kanaatine varmıştır. Bunun için de, modern bilimin ve medeniyetin merkezi haline gelmiş olduğu kabul edilmiş olan Avrupalıların birikimini kendi toplumuna ulaştırması gerekiyordu. Ayrıca şahsi

olarak da Avrupalıları yakından tanıma ve onların hem bilimsel hem de edebi eserlerinden haberdar olma isteğini taşıyordu. Kaldı ki halkın kültür seviyesinin yükselmesi için yabancılardan destek almasının kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu.¹ Avrupalıların eserlerindeki felsefe, bilim, devlet ve savaş alanlarındaki yöntemlerini öğrenmek istiyordu. Fransız bir yazar bu konuya dair şu olayı nakleder: “Bir kral Mısır valisine, coğrafya alanında kaleme alınmış ve gösterişli bir ciltle kaplanmış bir kitap hediye eder. Paşa derhal baş mütercimi yanına çağırır ve bu eserin tercümesi ne kadar vakit alır diye sorar. Mütercim, yaklaşık üç ay kadar sürede tercüme edilir cevabını verince, kılıcını çıkarır ve kılıcıyla kitabı üçe böler. Tercümenin bir ay içinde bitmesi için de eseri üç mütercime dağıtır.”² Bu hikâye Paşa’nın Avrupalıların bilgi birikimini elde etmeyi ne kadar önemseydiğini ortaya koymaktadır.

Mehmed Ali Paşa Mısır’ın idaresini ele aldığı anda Mısır’ın bilimsel ve kültürel atmosferini belirleyen tek kurum el-Ezher’dir. Orada ise daha çok dini ve itikâdi ilimlerle Arapça ilimleri, mantık, vad‘ ve usulü fıkıh gibi alet ilimleri tedris ediliyordu.³ Oysaki el-Ezher’de uzun yıllar hocalık yapmış, sonra da oranın başına geçerek el-Ezher şeyhi ünvanını kazanmış Hasen Muhammed el-Attâr (1766-1835)⁴ bu ilimlere olan güvenini yitirmiş olduğu için öğrencilerine şöyle diyordu: “Ülkemizin içinde bulunduğu durumun değişmesi ve mevcut ilimlerin dışındaki

¹ Bkz: Mehmet Kocaoglu, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı (1831-1841)**, c.6, sy.6, s.198; Ecehan Somuncu Oğlu, **On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları**, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 2015, c.3, sy.1, s.107.

² J. Tâcir, **Hareketü’t-Terceme bi-Mısr Hilâle’l- Karni’t-Tâsi ‘Aşer**, s.24.

³ Rifâ’a et- Tahtâvî, **Menâhicü’l-Elbâbi’l-Mısrıyye fî Mebâhici’l- Âdâbi’l-‘Aşriyye**, Kahire: Müessesetü’l- Hindâvî, 2014, s.315.

⁴ Aslen Mağribli olup Kahire’de doğdu. Dinî ilimlerin yanı sıra astronomi, mühendislik, coğrafya ve tıpla da meşgul oldu. Fransız ilim adamları ile tanıştı. Bu âlimlerden Fransızca ve modern ilimleri öğrendi, kendisi de onlara Arapça dersleri verdi. 1828’de kurulan Mısır’ın resmî gazetesi el-Vekâ’i’u’l-Mısrıyye’nin başyazarlığına getirildi. 1830’da Ezher şeyhliğine tayin edildi. Ölümüne kadar bu görevde kaldı. Fransızca, Türkçe ve Arnavutça bilen Hasan el-Attâr öğrencilerine ana kaynaklara inmeyi, dilde, edebiyatta, ilimde düşünceyi ifade etme kısırlığından kurtulmayı öğretmeye çalışmış, okullarda modern ilimlerin okutulmasını tavsiye etmiştir. Mahmud Sâmî el-Bârûdî, Şevki ve Hâfız İbrâhîm gibi şairlerin yetişmesine zemin hazırlamıştır. İşte tezimizin ana konusu olan Medrestü’l-elsün bu el-Attâr’ın talebesi Rifâa et-Tahtâvî tarafından yine onun teşvikiyle kurmuştur. Attâr ile ilgili bilgi edinmek için bkz: Hulusi Kılıç, “Attâr Hasan b. Muhammed ‘’, **DİA**, c.IV, 1991, s.98-99.

ilimlerle tecdidin gerçekleşmesi zaruridir.”¹

Mehmed Ali Paşa bu görüşü benimsemiş ve reformun gerçekleşebilmesi için eğitim kurumları inşa etmeye başlamıştır. Bunun yanında ziraat, ticaret ve üretim gibi ekonominin farklı alanlarında arzuladığı reformun gerçekleşmesi için hükümetin üretimi artması gerektiğine inanıyordu. Bunun gerçekleşebilmesi için de reform amacını anlayacak, gayretli ve idari işlerde tecrübeli görevlilere ihtiyacı olduğunu biliyordu. Bu görevliler ülkenin içinde bulunduğu şartları idrak etmeli ve reformun gerçekleşmesinde tam bir teslimiyet göstermeliydiler. Ancak o dönemin Mısır’ında bu özelliklere sahip insan hemen hemen hiç yoktu. Bu yüzden Mehmed Ali Paşa ilk etapta yabancılarla çalıştı. Paşa daha işin başındayken dahi yönetimde hizmet edecek insanların çoğunun yabancılardan olmasının esasında doğru olmadığını bilincindeydi. Çünkü bu insanların çoğu kendi ülkelerinde savaş ya da ekonomi alanlarında uzmanlaşmış olsalar da her zaman Mısır yönetiminin hedeflerine uygun davranmayabilirlerdi. Nitekim çoğu zaman içinde bulundukları toprakların halkına güvenemiyor ve kendilerine harcama yapan devlet adına bir şey yapmadan önce o şeyi kendi şahsi çıkarları için yapıyorlardı. Dahası devletin kasasından yüksek rakamlarla maaş alıyorlardı. Bunun yanında büyük bir bölümü Arap dilini bilmiyor ve yapacakları işlerde kendilerine tercümanlar tahsis ediliyordu. Öte yandan ilk etapta kendilerinden yardım alınan yabancıların hiçbiri kendi ülkelerini kalkındırmış ve istenilen alanlarda uzmanlaşmış kişiler değillerdi. Aksine seyahati isteyip ülke sınırlarının dışında çalışarak geçimini sağlayan kişilerdi ve bu yüzden Mısırlıların eğitim alacağı alanda yeterli donanımına sahip değillerdi. Bu yüzden Veteriner Okulu müdürü Pierre Nicolas Hamont (1805-1848), okulun tesis aşamasında kendilerinden sağlık alanında hizmet vermesi istenilen yabancılarla ilgili şöyle demiştir: “Onlardan kimi hemşire, kimi telgraf memuru ve kimi de Marsilya ve Ndola’da Kahire kıraathanesinde çalışmaktaydı. Bu doktorların üçte ikisinin diploması yoktu ve yüz eczacıdan yalnızca on tanesi diploma sahibiydi.”² Bu nedenle Mehmed Ali Paşa yabancılara güvenme ya da sayıları artırmada olabildiğince dikkatli davranmış ve

¹ Bkz: Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafü’t-Tevfikiyye**, 1.baskı, Kahire: el-Maṭba‘atü’l-Emîriyye, 1889, c.4, s.38.

² Ahmed İzzet Abdülkerîm, **Târîhu’t-ta‘lîm fî ‘Aşr-ı Muḥammed Ali**, Kahire: Maṭbû‘ât Darü’n-Nahḍa el-Miṣriyye, 1938, c.1, s.32.

yabancıların sayısını azaltıp yerlerini Mısırlıların alması için ciddi bir düşünme yoluna gitmiştir. Yabancılar olan ihtiyacın ortadan kalkması ve yerlerini bölge halkından insanların alabilmesinin yollarını düşünüp bu doğrultuda pek çok adım atmıştır.

Mehmed Ali Paşa'nın ilk hedefi Avrupa ilimlerinin, hikmetinin, planlarının ve düzene dair Avrupalı müellif ve yazarlar tarafından kaleme alınan eserlerin çoğunun Arapça ya da Türkçeye tercüme edilmesini gerçekleştirmektir. Bu sayede bölge halkı bu bilgilerden haberdar olacak ve faydalanabilecekti. Gerçekten de Paşa, Mısır'daki yabancıların bu tercümeleri gerçekleştirmesi için gerekli adımları attı, ancak onlar bu alanda ya ihmalkâr davrandılar ya da altı ayda bitmesi gereken bir işi beş yılda bitirdiler. Öte yandan tercüme edilmesi tercih edilen eserler ile bunu yapacak mütercimlerin belirlenmesindeki hatalar da işin geç sonuçlanmasını sağlayan bir unsurdu. Çünkü tercüme yapacakları alanlarda mütercimlerin ilmi donanımının olmadığı da bir gerçektir.

Daha öncesinde belirttiğimiz bu hususun yanında mütercimlerin gerek kaynak gerek de hedef dilde yeterli düzeyde bir dilbilgisinin olmadığı da unutulmamalıdır. İşte bundan dolayı Mehmed Ali Paşa bu aşamada bir başka yönetime başvurmayaya karar verdi. Bölge halkından bir grup insanı Avrupa'ya gönderip bu ilim ve sistematik bilginin eğitiminin orada ve asıl dilinden öğrenilmesini sağlamalıydı. Bu insanlar eğitimlerini tamamladıktan sonra Mısır'a geri dönecek ve gelecekte çeşitli görevlerde yabancıların yerini alarak kendi ülkelerini kalkındıracaklardı. Kendi toplumlarının yeni nesillerini bu alanlarda eğiteceklerdi. Avrupa menşeli kitapları tercüme edeceklerdi. Bu amaçla Avrupa'ya gönderilen gruplardan ilki 1809 yılında İtalya'ya gönderilmiştir.¹

Daha sonra devam eden süreçte İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya'ya ekipler gönderilmeye devam edilmiştir. Ekipler gittikleri ülkelerde tıp, geometri, savaş sanatları, denizcilik, tercüme ve hukuk gibi alanlarda eğitim göreceklerdi. Bu amaçla gönderilen gruplardan sonuncusu 1848 yılının başlarında, yani Mehmed Ali

¹ Bkz: Ömer Tosun, *el- Be'asâtu'l- 'İlmiyye fi 'Ahdi Muḥammed 'Ali Şümma fi 'Ahdi 'Abbasi'l Evveli ve Sa'id*, İskenderiye: Matba'atu Sâlâhu'd-Din, 1934, s.10.

Paşa'nın irtihalinden yaklaşık bir yıl önce, İngiltere'ye gönderilmiştir.¹

Gönderilen grupların çoğu geri dönmüş ve gerçekten de yararlı işlere imza atmışlardır. Paşa'nın arzuladığı gibi yabancıların yürüttükleri görevleri onlardan almışlardır. Görevlerini özverili ve güven aşılayarak yerine getirmişlerdi. Buna rağmen Mehmed Ali Paşa çeşitli alanlarda uzmanlıklarını sınamadan geri gelenleri söz konusu görevlerle vazifelendirmemişti. Görev alacak kişinin uzmanlığının sınanması ise, ilgili olduğu alandaki bir eseri tercüme edip edememesi ile belirleniyordu. Bununla da yetinmeyen Paşa, Avrupa'ya giden insanların oradaki durumlarını da takip edip incelemeye alıyordu. Netice itibarıyla; Mısır yönetimi tercüme hayli önem veriyor ve eğitim amacıyla gönderilen heyetlerin Avrupa'da eğitim aldıkları alanlarda tercüme yapmalarını onların bir görevi olarak niteliyordu. Dolayısıyla orada eğitim alanlara öncelikle kitap tedarikinde yardımcı olunuyor ve hızlı bir şekilde tercüme yapmalarının üzerinde duruluyordu. Olabilecek en kısa sürede fazlaca kitap tercüme edilmesini önemseyen yönetim, bu insanlara kitap tedarik ediyor, hatta kimi zaman onları özel bir mekânda ağırlayıp kitaplarının tercümesi bitmeden aileleri ile görüşmelerini istemiyordu.²

Mehmed Ali Paşa İtalya'dan, okullarda eğitim vermesi için öğretmenler ve orduyu eğitmesi için de subaylar getirtti ve matbaa aletleriyle Türkçe ya da Arapçaya tercüme edilecek kitapları da tedarik etti. Bir sonraki aşamada, 1811 yılında ilk eğitim grubunu, çeşitli bilim ve önemli sanatları öğrenmeleri için İtalya'ya gönderdi (1813-1816). Ne yazık ki bu heyette yer alanlardan yalnızca Nichola Msake Efendi (ö.1831)³ bilinmektedir.

1821 yılında Bulak Matbaası tesis edildi⁴. 1822 yılında bu matbaada basılan ilk eser;

¹ Ömer Tosun, **el-Be'asâtu'l-İlmiyye fi 'Ahdi Muhammed 'Ali**, s.402

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme ve'l-Hareketi's-sekâfiyye**, Dârü'l-fikri'l- 'Arabî, 1951, s.33.

³ Matbaa sanatını öğrenmesi için 1815 yılında Milan'a gönderildi. Orada dört sene kaldıktan sonra Mısır'a döndü. 1821 Yılında Bulak Matbaasının idaresini üstlendi ve vefatına kadar bu matbaanın müdürü olarak kaldı. Bkz: Ömer Tosun, **el-Be'asâtu'l-İlmiyye fi 'Ahdi Muhammed 'Ali Şümma fi 'Ahdi 'Abbasi'l Evveli ve Sa'id**, s.10.

⁴ Bu matbaa ile ilgili bilgi edinmek için bkz: Halil İbrahim Erol, **1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri**, Türkiye ortadoğu çalışmaları dergisi, 2020, c.2, sy.2.

Rafa'îl Zâhor'un (1758-1831) eseri olan *Ḳāmûs İtalyânî- 'Arabî*¹ oldu. Zaten Mehmed Ali Paşa'nın idareyi ele aldığı bu dönemde, Mısır'da en fazla kullanılan ve bilinen Avrupa dili İtalyancaydı. Daha sonraki süreçte İtalyancanın yerini Fransızca almıştır. Nitekim 1818 yılında Mehmed Ali Paşa Fransızca 600 kitabın satın alınmasını emretmişti. Ayrıca, Mısır ordusunu modernize etmek için Fransa'dan getirttiği General Pierre François Xavier Boyer'den (1772-1851) de Mısır'a gelirken beraberlerinde savaş sanatlarına dair çeşitli kitaplar getirmesini istemiştir.

Mehmed Ali Paşa kitapların hangi dilde yazılmış olduğundan çok tesis etmek istediği modern bir Mısır devleti ajandası açısından kendi işine yarayıp yaramayacağına bakıyordu. Nitekim Boğos Bey Yusufyan'e (1775-1844) eğitim ve denizcilik alanında kaleme alınmış kitapların Batı Avrupa'dan tedarik edilmesi talimatını vermiştir. Öte yandan Londra'daki Mısır temsilcilerinden birine ise iki kitabı kendisine ulaştırmasını emretmişti. Kitaplardan biri İngiliz hükümetinin desteğiyle yapımı devam eden gemilerle ilgili, diğeri ise çocuk eğitimi üzerineydi. Yine Paşa, oğlu İbrâhim Paşa'dan (1789-1848) *el-İstihkâmâtî'l- Ḳaviyye* kitabını ve beraberinde 24 harita barındıran bir atlası İstanbul'dan kendisine göndermesini emretmişti.²

Yabancı dillerden tercümesi yapılacak olan eserler Türkçe ya da Arapçaya çevriliyordu. Örneğin savaş sanatlarına dair kitaplar Türkçeye tercüme edilmişti. Çünkü harp okullarının öğrencilerinin çoğu Memlûklerin ya da Türklerin çocuklarıydı. 1819 yılına gelindiğinde Avrupa'ya gönderilen bir grubun içinde babası Türk olan Osman Nûreddin Efendi (1790-1834) de vardı.³ Paşa ondan Avrupa'da kaleme alınan eserlerin büyük bir bölümünü almasını istemişti. 1821 yılında Avrupa'dan geri döndüğünde onu Bulak'ta İsmail Paşa'nın sarayındaki kütüphanenin idaresine tayin etmişti. Bunun yanında onun idaresine savaş sanatları ve diğer bazı hususlardaki kitapları tercüme edecek kimi tercümanları ve geometri,

¹ *Dizionario Italiano-عربي قاموس إيطالي*-bu sözlük, öğrencinin dil eğitim esaslarından ihtiyaç duyacağı her şeyi içermektedir. Ayrıca iki bölümden oluşmaktadır; bir bölümünde alfabetik sırayla kelimeler, diğerindeyse iki dilin de eğitimine yardımcı olarak isim ve fiiller yer almaktadır. Bkz: Rafa'îl Zâhor, *Ḳāmûs İtalyânî 'Arabî*, Bulak matbaası, 1822, Mukaddime

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's-Şekâfiyye*, s.47.

³ Ömer Tosun, *el- Be'asâtu'l- 'İlmiyye fi 'ahdi Muḥammed 'Ali Şümma fi 'Ahdi 'Abbasi'l Evveli ve Sa'id*, s.11.

Arapça, Türkçe ve İtalyanca eğitimi alacak öğrencileri de vermiştir.¹

1.1.1. *Nahda* Döneminin İlk Mütercimleri ve Yaptıkları Çalışmalar

Fransızlar Mısır'ı işgal ettiklerinde halk ile kendi dillerinde iletişim kurmak için burada bulunan Suriyelilerden yardım almışlardır. Bu Suriyeliler Haçlı Savaşları'ndan sonra Şam topraklarında kalan ve 18 yüzyılın başlarında da Mısır'a sürgün edilmiş olan Hristiyan bir gruptu. Papaya bağlılıklarını sürdürmüş olan bu grup Napolyon'un kurduğu Divan kuruluna üye olmuşlardır. Fransızlar geri çekilince bir kısım onlarla birlikte bölgeden ayrılmış olan Suriyeli mütercimler, Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'da iktidarı ele geçirince tekrar Mısır'a dönmüştür. Arapça ve yabancı dillere sahip olan bu mütercimler yeni kurulan okullarda öğrenciler ve yabancı öğretmenler arasında mütercimlik görevi yapmışlardır.

Mesela Fransız doktor Antoine-Barthélemy Clot-Bey'in (1793-1868) başkanlığında kurulan Tıp Okulu 1827 yılında tamamlandığında eğitim kadrosunu Fransız ve İtalyan hocalar oluşturmaktaydı. Eğitim kadrosunda bir de İspanyol hoca vardı. Eğitim kadrosundaki hocaların hiçbirisi kendi ana dillerinden başka bir dil bilmiyorlardı. Yani Arapça da bilmiyorlardı. Bu yüzden Clot Bey, belli ölçüde hem Avrupa dillerine ve hem de Arapçaya hâkim olan Suriyelileri bu okulda mütercim olarak görevlendirmiştir. Bu mütercimler öğrencilere anlatılan dersleri Arapçaya tercüme ediyorlardı. Tercüme esnasında aktarılan bilgide bir hata olmaması için eğitimci hocalar uzun uzun mütercimlere açıklamalarda bulunuyorlardı. Çünkü mütercimlerin hem kaynak ve hedef dil açısından hem de öğretilen mevzu açısından sınırlılıkları bulunuyordu. Ama hem hocalar hem de mütercimler konuyu öğrencilere doğru aktarabilmek için azami gayret sarf ediyorlardı.² Bu mütercimlerden en önemlileri şunlardır:

Rafa'îl Zāhor (1759 - 1831)

Anṭon Zāhor, Suriyeli ilk mütercimlerden olup, Rum Katoliklerindendir. Kahire'de dünyaya gelmişti. Napolyon birliklerindeki tek doğu üyesi ve General Jacques François Menou'nun (1750-1810) baş tercümanıydı. Fransa'nın Mısır'a düzenlediği

¹ Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.435.

² Bkz: Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.255.

akınla birlikte üst düzey bir konuma gelmiş ve ilim, hikmet ve devlet erkânından biri olmuştur. Fransız birliklerin Mısır'dan ayrılması üzerine Napolyon Bonapart ile onun kadim dostu olan Joseph Fourier'e (1768-1830) mektuplar göndermeye başlamış ve ardından 1803 yılında Fransa'ya dönmüştü.¹ Paris'e gelir gelmez birinci konsolos onu Paris'teki Doğu Dilleri Okulu'na yardımcı öğretmen olarak tayin etti. 1803 ile 1816 yılları arasında ikamet ettiği Fransa'da çalışmalarını sürdürmüş ve yeniden tercüme ve telif çalışmalarına yönelmiştir. Bu meyanda '*Ani'l-Bedvi* ve '*Arabi's-Şahrâ*'² kitabını kaleme almıştı.

Ardından Doğu Dilleri Okulu öğrencilerinin takip etmesi için *Mercü'l-Ezhâri* ve *Büstânü'l- Havâdişi* ve '*l-Ahbâri* kitabını telif etmiştir. Daha sonra *Denizci Sinbad* hikâyesini şiirleştirmiş ve *La Fontaine*'nin bazı masallarını Arapçaya tercüme etmişti. Ve nihayet Napolyon'a ithaf ettiği, Mısır tarihi ve Dürzülerin Dağı hakkındaki *Mecmû'u Esahhi'l- 'İbârât ve Edakki Rumûzi fî Ardi Mısır ve Cebeli'd-Durûz* isimli kitabını yazmıştır. 1816 yılında Zāhor, tekrar Mısır'a geldi ve Mehmed Ali Paşa ile buluştu.³

O dönemde Paşa, Avrupa'daki bilimsel çalışmaları kendi bölgesine getirmeye çalışıyordu. Daha öncesinde belirttiğimiz üzere, matbaa sanatı gibi alanlarda kendilerini yetiştirmeleri için ülkesindeki kimi insanları İtalya'ya göndermişti. Nitekim gerek yazışmalarda gerek de o günün Mısır'ında en yaygın olan yabancı dil İtalyanca idi. Buradan hareketle Mehmed Ali Paşa, Rafa'ıl Zāhor'un İtalyanca-Arapça sözlük yazmasını kendisinden istemiştir. Mehmed Ali Paşa döneminde Bulak Matbaası'nda basılan ilk kitapların arasında bu İtalyanca-Arapça sözlük de yerini almıştı.⁴ Ertesi yıl, yani 1823 yılında ipek boyamacılığı alanındaki Fransızca eserini Arapçaya tercüme etmiş ve *Fî Şibâgati'l- Harîr* ismiyle ikinci kitabı da böylece yayınlanmıştır. Orta boy hacme sahip olan bu kitap 118 sayfadan oluşmaktadır.

¹ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm Kāmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşrikin*, Beyrut: Dârü'l- 'İlim, c.2, s.28.

² Eserin Fransızca adı: *Les bédouins, ou arabes du désert*, Paris, 1816 Bu kitap Mısır, Filistin ve Suriye'nin kabilelerini işlemektedir. Onların örf ve âdetlerini, ahlâk ve geçim yollarını ele almaktadır.

³ Bkz: Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's-sekâfiyye*, s.74-83.

⁴ Cengiz Kallek, "Bulak", *DİA*, c.VI, 1992, s.388.

Kitabın ilk sayfasında mütercimin önsözü olsa da mütercim burada, kitabı tercüme etmesindeki sebebe değinmemiştir. Ancak tercümenin Mehmed Ali Paşa'nın talimatıyla sanayileşmeye katkı sağlayanların özellikle de dokuma alanında çalışma yapanların faydalanması için kaleme alındığı düşünülebilir. Daha önce Fransızcadan tercüme edilen savaş sanatları alanındaki kitaptan sonra Mehmed Ali Paşa döneminde tercüme edilen ikinci eser budur. Kitabın son sayfasında, yani 118. sayfada ise Zāhor'un yazdığı şu beyit yer alıyordu: "Her şeye güç yetiren Mevla'nın yardımıyla kitap burada güzelce son bulmaktadır."¹

Öte yandan Mehmed Ali Paşa, Mısır'da ikamet eden Avrupalı diplomatlarla sıkı bir temas halindeydi. Gerek Mısır'dan ayrılan gerek de ziyarete gelenlerle sürekli iletişimi vardı. Hatta bu süre içerisinde (tahminen 1820 yılında) irtibatlı olduğu diplomatlardan biri ona, Prens Niccolò Machiavelli'nin (870-934) kitabını okumasını tavsiye etmiştir. Paşa ise derhal söz konusu kitabı Zāhor'un tercüme etmesini istedi ve o da kitabı tercüme etti.² Ancak tercüme edilen eser yayınlanmamıştır.

İlerleyen dönemde Zāhor, Antoine-Barthélemy Clot-Bey (1793-1868) tarafından konferanslarının öğrencilere tercüme edilmesi görevine seçilmişti. Özellikle de kendisinden fizyoloji alanında tercümeler yapmasını istedi. Clot Bey onu her fırsatta övüyor, görevini titizlikle yerine getirdiğini ifade ediyordu. Son olarak; Zāhor, Ebû Za'bel Okulundaki tıp kitaplarının tercümesiyle görevlendirilmişti.³

Ḥannâ 'Anḥûrî (ö:1844)

Kendisine Ḥannâ 'Anḥûrî de denilen bu şahıs, Arapça ve İtalyanca biliyordu ve Mısır Tıp Okulu'nda ayrıcalıklı bir yere sahipti. Tıp alanında yedi kitabın tercümesini gerçekleştirmiştir. Onun tercümesini yaptığı eserleri şöyle sıralamak mümkündür:⁴

- *El-Kavlu's- Şarîḥ fî 'İlmi't-Teşrîḥ*: Medresetül- tıbdaki mütercimler'in Pierre Bayle'nin (1647-1706) eserinin tercüme edilme önerisi mukaddimede belirtilmiştir. Tercüme önerisinin nedeni ise bütün uzuvlar detay vermeden açıklanmalı fikridir. İki

¹ Rafa'îl Zāhor, *Fî Şibâğati'l- Ḥarîr*, Bulak matbaası, 1823, s.118.

² Nebîl Ebû'l- kısim, *A' lāmu 'Ulemâi Mısır*, Kahire: Maṭba'atu'l -Meşâriḥ, 2018, s.248.

³ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîḥu't-Terceme bi-Mısır fî 'Ahdi'l- Ḥamleti'l-Fıransiyye*, s.75-80.

⁴ Ḥayreddin ez-Zirikli, *el-A' lām*, c.8, s.210.

cilt halinde 1833 yılında Bulak matbaasında yayınlanan esere Clot Bey de bazı ilaveler yaptı. Eser ilk kez Arapça'ya tercüme edilen tıbbi bir kitaptır.¹

- *Risâletun-fî 'İlmi't-Teşrîh*: Beşeri cerrahi alanında yapılan bu tercüme, Fransız bir yazarın tezi olup 1834 yılında yayınlandı.

- *Münteha'l- Egrâdî fî 'İlmi Şifâ'i'l-Emrâd*: İki cilt halinde 1834 yılında yayınlanan bu eser, Fransızcadan İtalyancaya tercüme edilmiştir. Daha sonra *Hannâ*'nın Arapçaya çevirdiği eserin tashihini Muhammed el-Hevârî (ö:1842) yaptı.

- *Mebleğu'l-Birâh fî 'İlmi'l-Cirâh*: Clot Bey'in telifi olan bu eser 1835 yılında yayınlanmıştır. Bu eser vücuttaki organlarda ortaya çıkan hastalıklar, cerrahi operasyonlar ve iyileşme süreci için gerekli bilgilerle ilgili bir kitaptır.

- *El-Ezhâru'l-Bedî'a fî 'İlmi't-Tabî'a*: İki ciltten oluşan bu eser 1838 yılında yayınlandı. Birincisi: Tabii İlimler, ikincisi: Gök Cisimleri. Her birisinde bab, fasıl ve mebhaslar vardır.

Hannâ 'Anhûri her ne kadar İtalyancaya hâkim olsa da Fransızcası iyi seviyede değildi. Bu sebeple onun tercüme edeceği Fransızca eserler önce İtalyancaya çevrilir sonra *Hannâ* 'Anhûri de bu eserleri İtalyancadan Arapçaya tercüme ederdi. Örneğin Arapçaya çevirdiği *Münteha'l- Egrâd fî 'İlmi Şifâ'i'l-Emrâd* eseri öncelikle Fransızcadan İtalyancaya çevrilmiş, sonra *Hannâ* bu eseri Arapçaya tercüme etmiştir.²

Corcî Fîdâl (ö.1845)

Corcî Zeydân'nın dediği gibi onunla ilgili pek fazla bilgi yoktur. Suriyeli olan *Fîdâl* Halep'teki *Mârûnî*lerdendi. Fransızcadan Arapçaya tercümeler yapan *Fîdâl*'in, yaptığı çevirilerin birkaç tanesini şöyle belirtmek mümkündür:³

- *Ķânûnu 'ş- Şihha*:1833 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

- *El-Minħa fî Siyâseti Ĥifzi 'ş-Şihha*: 1833'un Ramazan ayında yayınlanmıştır.

Fîdâl'in tercümesini yaptığı eserlerin tashihini Muhammed el-Hevârî yapıyordu.

¹ *Hannâ* 'Anhûri, **El-Ķavlu'ş- Şarîħ fî 'İlmi't-Teşrîħ**, Bulak matbaası,1833, s.2.

² *Corcî Zeydân*,**Târîħu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, s.1382.

³ *Corcî Zeydân*, **Târîħu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye**, s.1384.

Minha isimli eserinin mukaddimesinde Hevârî: "Üstat Bernard bu eseri büyük ciltler halinde tamamlamış ve Halepli tercüman Fîdâl bunu Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir"¹ dedi. Tek cilt halinde yayınlanan, 404 sayfadan oluşan eserden 1000 adet basılmıştır. Kitap dört makaleden oluşmaktadır. İlk olarak insan sağlığını, ardından savaşçılarla ilgili olan "Savaş Sağlığı" konusunu ve son olarakta mürettebat ile ilgili "Deniz Sağlığı" konusunu işler.

Yûsuf Fer'ûn (1848-1771)

Suriyeli ailelerden olan Fer'ûn ailesi, Mısır ve Şam topraklarında ikamet etmekte olup Fer'ûn da Beşeri Tıp Okuluna başlamış ve 1833 yılında Bulak Matbaası'nda ilk kitabı yayınlanmıştır. Tercüme ettiği kitaplar ise şu şekildedir:²

- *Risâle-fî 'İlmi'l-Baytariyye* : Baytarlıkla ilgili Fransızcadan Arapçaya yaptığı bu çeviri, Bulak Matbaası'nda 1833 yılında basıldı.

- *El-Mâddetu't-Tıbbiyyetu'l-Baytariyye*: Fransızcadan Arapçaya çevirilen bu eser 1839 yılında yayınlandı.

- *Nüzhetü'l-Enâm fî't-Teşrîhi'l-Âm*: Tıbbi Veterinerlik okulu için telif edilen bu eser 1839 yılında yayınlandı.³

- *Tuhfetü'r-Riyâz fî Külliyyâti'l-Emrâz*: 1833 yılında yayınlanmıştır.

- *Ravzatü'l-Ezkiyâ fî 'İlmi'l-Fîsyûlûcyâ*: Eser, 1839 yılında yayınlanmıştır.

- *Ecellü'l-Esbâbi fî Ehâlli'l-İktisâb*: Ebü'l-Vefâ Nâsır el- Hûrînî tashih ettiği bu eser yayınlanmadı. Hûrînî'nin el-Kütübü'l- Mısrîyye yayınlarında mahtut (el yazısı) eser olarak bulunmaktadır. Ziraat alanında kaleme alınan bu eser, onun bu alanda tercüme ettiği tek eserdir. Tercüme ettiği diğer eserler ise tıbbi veterinerlik ve alt dalları alanlarındaydı.⁴

Osman Nûreddin Efendi (ö.1834)

Osman Nûreddin Efendi öğrenim görmek için Mısır'dan Avrupa'ya gönderilen ilk

¹ Corcî Fîdâl, *el-Minħa fî Siyâseti Ĥifzî's-Şıħħa*, Bulak matbaası, 1833, s.3

² Ĥayreddin ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, c.8, s.228.

³ Kasım Kırbıyık, 'Baytarlık', *DİA*, c.V, 1992, s. 281.

⁴ Bkz: Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme bi-Mısr fî 'Ahdi'l- Ĥamleti'l- Fıransiyye*, s. 91.

kişidir. 1820 yılında Mısır'a geri dönünce Bulak'taki sarayda kendisine bir yer tahsis edilmiş, savaş ve diğer sanatlarda kendisine yardımcı olabilecek bazı mütercimler de onun yanına verilmiştir. Burada Türkçe, Arapça ve Fransızca kitaplar ile yine Arapça ve İtalyanca haftalık dergilerin basılabileceği bir de matbaa bulunuyordu.¹

Babası Türk olan Osman Nûreddin Efendi ailesiyle birlikte Midilli Adası'ndan Mısır'a gelmiştir. Babası, Mehmed Ali Paşa'nın sarayında saka idi. Babasının mesleğinden dolayı kendisine Osman Saka Paşazade deniliyordu. Mehmed Ali Paşa'nın deniz hukuku ve savaş sanatları, siyaset bilimi ve devlet işlerinde eğitim alması için İtalya ve Fransa'ya gönderdiği ilk ekibe dâhil edilmiştir.

Mehmed Ali Paşa döneminde açılan ilk nizami okul olan Bulak Okulu Osman Nûreddin Efendi'nin teklifi üzerine tesis edilmiş ve okulun idaresi bizzat kendisine verilmiştir.² Osman Nureddin Efendi burada Türkçe, Arapça, İtalyanca ve ayrıca geometri dersi de veriyordu.³

Osman Nûreddin de hem çeşitli savaş sanatları hem de ordu düzeni, sistemi ve öğretilerine dair kitapları Fransızcadan Türkçeye tercüme etmiştir. 1825 yılında onun gözetiminde İngilizce aslından 'Deniz Yönetmelikleri ve Yasaları' Türkçeye tercüme edilmişti. Osman Nûreddin'in tercüme ettiği en önemli iki eser *Kânûnnâme Sefayini Bahriyye Cihâdiyye* ve *Siyâsetnâme Cihâdiyye Rahiyye*'dir. Her ikisi de 1827 yılında yayımlanmıştır.⁴ Daha sonraki süreçte Mehmed Ali Paşa ondan yeni kurulan Mısır deniz donanmasının başına geçmesini ve subayları yetiştirmesini istemiştir.

¹ Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'îm fî 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.435.

² Bkz: Archana G. Prakash, *Negotiating Modernity: Education And Translation In Nineteenth Century Egypt*, s.22; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l-Hareketi's-Sekâfiyye*, s.97.

³ E. Zeynep Güler, "Batılılaşma" ve "Modernleşme" Üzerine Düşünceler: Tahtâvî ve Dostoyevski, İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, 2005, no.33, s.148.

⁴ Bkz: İsmâ'il Serhenk Paşa, *Ḥaḳâiku'l-Aḥbâr 'An Duveli'l -Biḥâr*, 1.baskı, el-Metb'atu'l- Mîriyye bi Bulak, 1896, c. 2, s.48.

1.1.2. *Nahda* Döneminin İlk Musahhihleri ve Yaptıkları Çalışmalar

Mehmed Ali Paşa döneminde tercüme görevine getirilen mütercimler, Fransız işgalinin son bulmasıyla bölgeden ayrılıp, bir süre sonra tekrar Mısır'a dönen Suriyeli mütercimlerdi. Hatta Suriye'den bir grup daha bölgeye gelerek kendilerine katılmıştır. Bu mütercimler Paşa'nın matbaayı yeniden tesis edip eğitim kurumlarını inşa etmeye başladığı dönemde bölgeye geldikleri için, söz konusu projelerin tamamlanması ve tıp alanındaki eserlerin tercümesi ile ilgili de görevlerde bulunmuşlardır. Fakat bu mütercimlerin dil ve bilgi yönünden bazı sınırlılıkları olduğu için yaptıkları tercümelerde, bazı eksiklik ve muğlâklıklar oluşuyordu. Çünkü onlar hem tercümelerin kendisinden yapıldığı kaynak dil (Avrupa dillerinden biri) hem de kendisine tercüme edileceği hedef dil konusunda sıkıntılar yaşıyorlardı. Çünkü onların kaynak dil konusunda formel bir eğitimi yoktu ve genel olarak sadece günlük konuşma diline vakıftılar. Hedef dil konusunda ise dini farklılıktan dolayı bir söylem sorunu ortaya çıkıyordu. Çünkü bu mütercimler Hristiyan dinine mensuptular ancak hitap ettikleri öğrencilerin çoğu Müslümandı. Dahası çoğu zaman bu mütercimlerin tercüme ettikleri eserlerin konuları onların bilgi sahibi oldukları alanlar değildi. Bu durumlar tercüme edilen eserlerde bazı önemli kavramsal sorunlara neden oluyordu. Bu sorunu aşmak için Ezher âlimlerinden bir grup görevlendirilmiş, onlar da tercümelerde karşılarına çıkan hataları ve yanlış ifadeleri düzeltmek için çalışmışlardır. Ama aslında tashih çalışmalarının sistematik hale gelmesine öncüllük eden eğitim kurumu Tıp Okulu olmuştur. Bu tashih çalışmaları sayesinde geliştirilen sistem daha sonraki süreçte Medresetü'l-elsün'de de uygulanacaktır. Bu musahhihlerin en önemlileri şunlardır:

Muhammed el-Hevârî (ö:1842)

Kendisi Tıp Okulu'nda tashih görevine getirilen ilk ve en eski musahhihtir. Ebû Za'bel Okulu'nda tıp alanında tercüme edilecek ilk eseri de Ahmed Hasen er-Raşıdî (1817-1856) ile birlikte tercüme etmiştir. İkisinin tercüme ettiği bu eser, *El-Kavlu 'ş-Şarîh fî 'İlmi't-Teşrîh* kitabıydı ve eserin tercümesini Hännâ 'Anhûrî gerçekleştirdi. Suriyeli mütercimlerin tercüme ettiği bütün tıp alanındaki eserleri Hevârî tashih ediyordu. Tıp eğitimi almak için giden ekiplerden ilki geri döndüğünde, yapılan tercümelerin kontrol edilmesine onlar da katkı sağlamışlardı. Hevârî Tıp Okulu'nda

10 yıl baş musahhih görevini yerine getirdi.¹Yaptığı tashih faaliyetlerinde kendisine yardımcı olan başka musahhihler de vardı. Bunların kim olduğuna da kısaca değinebiliriz:

Ahmet Hasen er-Raşîdî (1817-1856)

Kuruluşunun ilk yıllarında Tıp Okulu'nda musahhihlik görevini yerine getirmişti. Baş mütercim Hevârî'nin gözetiminde çalıştı. Tercümesi tamamlanan eserlerden bazılarının tashihini burada onunla iş birliği içerisinde gerçekleştirdi.²

Muhammed Ömer et-Tûnisî (1789-1857)

Muhammed Süleyman et-Tûnisî 27 Temmuz 1789 yılında dünyaya gelmiş ve Mısır'da büyüdü. Babası, dedesini aramak için Sudan'a gitmiş ve hoşuna gittiği için de o topraklarda hayatını devam ettirmişti. 1832 yılında Mısır'a tekrar geldiğinde Doktor Berron (1787-1852) ile tanıştı ve ikisi de birbirini tanımaktan mutluluk duydu. Berron, Tûnisî'nin öğrencisi oldu ve kendisine *Kelile ve Dimne* adlı kitabı okudu. Zamanla Arapça kaleme alınmış tıp alanındaki kitapları inceleyip, Fransızca tercümelerde işlerini kolaylaştıracak terimleri seçip birbirlerine bu hususta destek oldular.³ Tûnisî, Tıp Okulu'nda şu kitapların tashihini yapmıştır:

- Muhammed eş-Şâfi'î'nin (ö.1877) tercüme ettiği *Künûzü's-Şihha ve Yevâkitü'l-Minha* eserinin tashihini yaptı. Bu eserin mukaddimesinde kitabın telif edilme sebebinin insanların sağlıklarını muhafaza etme konusunda gereken bilgileri toplamak olduğunu açıkladı. Mısırlıların bu alanı ihmal ettiklerini, dolayısıyla kendisinin meşhur tıp kitaplarından derlediği bu kitaba ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.⁴
- Muhammed 'Ali Paşa el-Bağlî'nin (1813-1876) tercüme ettiği *Ravzatü'n-Necâhi'l Kübrâ fî 'Ameliyyâti'l-Cerâhiyyeti's-Şuğrâ* eserini tashih etti. Mütercim 1843 yılında Bulak Matbaasında yayınlandığı bu esere Fransızca ve Arapça kitaplardan

¹ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, s.1398.

² Heykel Ni'metu'llâh İlyâs Melîha, *Mevsû'atu 'Ulemâ'i 't-Tıbb*, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'İlm, 1395, s.136.

³ Bkz: Cengiz Tomer, ''Tûnisî'', *DİA*, 2012, c.XLI, s.383.

⁴ Muhammed eş-Şâfi'î, *Künûzü's-Şihha ve Yevâkitü'l-Minha*, Bulak matbaası, 1845, s.3-4.

tıpla ilgili her şeyi topladığını söyledi. Ayrıca bu kitabın telif sebebinin, Müslümanların tıbbi bilimlerde eksik kalıp gerilemeleri olduğunu söyledi ve bu kitabın beden sağlığıyla ilgili birçok detayı kapsadığını belirtti.¹

Clot Bey'in telif ettiği ve Muhammed eş-Şâfi'î'nin tercüme ettiği *ed-Dürerü'l-Gavâl Fî 'İlmi Emrâzi'l-Etfâl* eserini tashih etti. 1834 yılında Bulak Matbaasında yayınlanan bu eser, çocuk hastalıkları ve tedavi yöntemleriyle ilgili bir kitaptır.

İbrahim Abdülgaaffâr ed-Düsûkî (1811-1833)

Ebû Za'bel Okulu'nda tıp kitaplarının tashih edilmesi için musahhihlere ihtiyaç duyulduğunda, 1832 yılında yukarıda belirttiğimiz Muhammed el-Hevârî ile birlikte bu göreve tayin edildi. Bilimsel ve teknik terimlerle burada tanışıp kendisini geliştirmiş ve ilerleyen süreçte Mühendislik Okulu'na gönderildi. Tashih görevini liyakatle yerine getirdiği için burada musahhihlerin başına getirilip, matematik alanında hayli kitabın tashihini yapmıştır. I. Abbas Hilmi Paşa (1812-1854) döneminin henüz başlarında bu okulun müfredatı değiştirilince Arapça eğitimi vermeye başlamış ve zamanla hem Fransızcadan Arapçaya çeviri hem de matematik alanındaki eserlerin tashihi ile ilgili görevlere getirilmiştir.² 1811 yılında Desûk'ta dünyaya gelmiş ve oradan Ezher'e intikal etmişti. İlmi eğitimini Ezher'de almış ve orada eğitim verecek ehliyeteye sahip olmuştu. Edebiyata hayli ilgisinin olduğu biliniyordu. El-Emîriyye Matbaası musahhihlerinin hocası olan ed-Düsûkî, 1833 yılında vefat etti.

Ebû'l-Vefâ Nasr el-Hûrînî (ö.1874)

Ziraat Okulu'ndaki tek musahhih olan Hûrînî'nin tashihini yaptığı eserlerden biri *Ecellü'l-Esbâb Fî Ehâlli'l-İktisâb*'dir. 1843'te Medresetü'l-elsün'e tercüme danışmanı ve musahhih olarak atandı. Daha sonra Bulak Matbaası'nda musahhihlik görevine getirilen Hûrînî, burada filoloji alanındaki pek çok kitabı kontrol etti. Bu alandaki kitaplarla ilgili kıymetli açıklamalarda bulunmuştur. Özellikle de Fîrûzâbâdî (ö.817) *el-Kâmûsü'l-Muhît'in* ³ eseri. Hûrînî esere *Müveşşe'l-Havâşî bi- Tîrâz Naşr*

¹ Muhammed ' Ali Paşa el-Baklî, *Ravzatü'n-Necâhî'l-Kübrâ fî 'Ameliyyâtî'l-Cerâhiyyeti's-şuğrâ*, Bulak matbaası, 1843, s.5.

² Zülfikar Tüccar, "Ezher âlimlerinden, tanınmış musahhih", *DİA*, 1994, c. VIII, s.231;

Bkz: Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, c.1, s.37

³ Tam adı el-Kâmûsü'l-Muhît ve'l-kabesü'l-vasîtu el-câmi' limâ zehebe min lûgati'l-'Arab şemâ'îfî'tir.

el-Hûrînî başlıklı bir bölüm eklemiştir. Mustafa İnânî bu eser üzerinde incelemelerde bulunarak bu neşri tekrar yayınlamıştır.¹

1.1.3. *Nahda* Döneminde Avrupa’da Eğitim Gören Mütercimler ve Yaptıkları Çalışmalar

Daha önce belirtildiği gibi Mehmed Ali Paşa Mısırı modern bir ülke haline getirebilme idealini gerçekleştirebilmek için birçok alanda kapsamlı ve radikal reform hareketlerine girişmişti. Bu amaçla kurduğu eğitim kurumlarında ilk planda yabancı hocalardan ve Suriyeli mütercimlerden istifade etmişti. Ancak bu durum sonsuza kadar böyle götürülemezdi. Dolayısıyla yabancılara olan ihtiyacın ortadan kalkması ve yerlerini bölge halkından insanların alabilmesinin yollarını düşünüp bu doğrultuda pek çok adım atmıştır. Bölge halkından bir grup insanı Avrupa’ya gönderip bu ilim ve sistematik bilginin eğitiminin orada ve asıl dilinden öğrenilmesini sağlamalıydı. Bu insanlar eğitimlerini tamamladıktan sonra Mısır’a geri dönecek ve gelecekte çeşitli görevlerde yabancılara yerini alarak kendi ülkelerini kalkındıracaklardı. Kendi toplumlarının yeni nesillerini bu alanlarda eğiteceklerdi. Avrupa menşeli kitapları tercüme edeceklerdi. Bu amaçla Avrupa’ya gönderilen gruplardan ilki 1809 yılında İtalya’ya gönderilmiştir.²

Daha sonra devam eden süreçte İtalya, Fransa, İngiltere ve Avusturya’ya ekipler gönderilmeye devam edilmiştir. Ekipler gittikleri ülkelerde tıp, geometri, savaş sanatları, denizcilik, tercüme ve hukuk gibi alanlarda eğitim görecektlerdi. Bu amaçla gönderilen gruplardan sonuncusu 1848 yılının başlarında, yani Mehmed Ali Paşa’nın irtihalinden yaklaşık bir yıl önce, İngiltere’ye gönderilmiştir.³

Gönderilen grupların çoğu geri dönmüş ve gerçekten de yararlı işlere imza atmışlardır. Paşa’nın arzuladığı gibi yabancılara yürüttükleri görevleri onlardan

İki ciltlik muhtasar bir sözlüktür. Sözlük Türkçe’ye iki defa tercüme edilmiştir. Bunlardan ilki olan Merkezzâde Ahmed Efendi’nin Bâbûs fî tercemeti’l-Kâmûs’u (el-Bâbûsü’l-vasît fî Tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît) henüz basılmamıştır. Mütercim Ahmed Âsım Efendi’nin Kâmus Tercümesi diye de bilinen el-Okyânûsü’l-basît fî tercemeti’l-Kâmûsi’l-Muhît adını taşıyan eseri hem tercüme, ikmal, tashih ve tenkit, hem de eş-Şihâh’ı müdafaa özellikleri taşımaktadır, bkz: Hulusi Kılıç, “el-Kâmûsü’l-Muhît”, *DİA*, 2001, c.XXIV, s.287.

¹ Hilal Görgün, “Nasr el-Hûrînî”, *DİA*, 2006, c. XXXII, s.414.

² Bkz: Ömer Tosun, *el- Be‘asâtu’l- ‘İlmiyye fî ‘Ahdi Muḥammed ‘Ali Şümma fî ‘Ahdi ‘Abbasi’l Evveli ve Sa‘id*, İskenderiye: Maṭba‘atu Sâlâhu’d-Din, 1934, s.10.

³ Ömer Tosun, *el- Be‘asâtu’l- ‘İlmiyye fî ‘Ahdi Muḥammed ‘Ali*, s.402

almışlardır. Görevlerini özverili ve güven aşılayarak yerine getirmişlerdi. Buna rağmen Mehmed Ali Paşa çeşitli alanlarda uzmanlıklarını sınamadan geri gelenleri söz konusu görevlerle vazifelendirmemişti. Görev alacak kişinin uzmanlığının sınanması ise, ilgili olduğu alandaki bir eseri tercüme edip edememesi ile belirleniyordu. Bununla da yetinmeyen Paşa, Avrupa'ya giden insanların oradaki durumlarını da takip edip incelemeye alıyordu. Netice itibariyle; Mısır yönetimi tercüme hayli önem veriyor ve eğitim amacıyla gönderilen heyetlerin Avrupa'da eğitim aldıkları alanlarda tercüme yapmalarını onların bir görevi olarak niteliyordu. Dolayısıyla orada eğitim alanlara öncelikle kitap tedarikinde yardımcı olunuyor ve hızlı bir şekilde tercüme yapmalarının üzerinde duruluyordu. Olabilecek en kısa sürede fazlaca kitap tercüme edilmesini önemseyen yönetim, bu insanlara kitap tedarik ediyor, hatta kimi zaman onları özel bir mekânda ağırlayıp kitaplarının tercümesi bitmeden aileleri ile görüşmelerini istemiyordu.¹

1826 yılında Fransa'ya eğitim amacıyla giden ekibin ardından 1827 yılında Tıp Okulu inşa edildi. Okulun inşasının üzerinden 5 yıl geçip 1832 yılına gelindiğinde okul ilk mezunlarını vermişti. Okulun mezunları arasından en yetenekli olanlar seçildi ve derhal eğitimlerini tamamlamak üzere Fransa'ya gönderildiler. Oradaki eğitimlerinin sonunda ülkelerine geri döndükleri zaman, okulun eğitim kadrosunda yeniden bir araya gelmiş ve Fransızcadan yapılacak tercümelerde hiçte azımsanmayacak bir gayret ortaya koymuşlardı. Avrupa'dan geri dönen ekipler arasında en gayretli ve en fazla başarıya imza atan ekip, sözünü ettiğimiz bu doktorlar ile mühendislerdi. Geri gelen doktor ve mühendislerin büyük bir bölümü, Mehmed Ali Paşa'nın tesis ettiği Tıp ve Mühendislik okullarında eğitim kadrosunda rol alıp bu iki okulda onun hedeflerini gerçekleştirmeye başladılar. Bu okullarda tercümesini ve kontrolünü bitirdikleri kitapları vakit kaybetmeden matbaaya teslim ediyorlardı. Tercümesi tamamlanan eserlerin büyük bölümü özellikle tıp ve matematik alanındaki eserlerdi.

Avrupa'dan gelen heyetlerin içindeki mütercimlerin başında ise şu şahsiyetler gelmekteydi:

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l-Hareketi's-Şekâfiyye*, Dârü'l-fikri'l- 'Arabî, 1951, s.33.

Ali Heybe (ö.1848)

Eğitim amacıyla Paris'e gönderilen ilk ekiplerin arasında bulunan Ali Heybe, Arapçaya yapılan tercümelerde de katkı sağlamıştır.¹

- *İs'âfu'l- Merdâ fi 'İlmi Menâf'i'l- 'Aḍa*: Ebû Za'bel Okulu'ndaki Ali Heybe Efendi Fransızcadan Arapçaya tercüme etmişti. Ali Heybe eğitim gördüğü Paris Tıp Okulu'nda hekim düzeyine ulaşmış bir şahsiyetti. Onun yapmakta olduğu tercümeyi, gözden geçirilmesi işlemini ise Muhammed el-Hevârî gerçekleştirdi. Nihayet 1836 yılında Bulak Matbaası'nda neşredilen bu eser, insan organlarının görevleriyle ilgili bilgileri kapsamaktadır. Çünkü doktorun bunları bilmesi zorunludur. Hastalıklar organların bünyesinde ya da görevlerindeki düzen bozukluğundan kaynaklanır. Doktor hastalığı ancak o organın sağlıklı halini bildikten sonra tespit edebilir. Fizyoloji bu ilmi sunar. Kitabın sonunda ise bu kitabın tıp alanında tercüme edilen 6. kitap olduğu belirtilmiştir.²

- *Tâli'u' s-Se'âde ve'l İ kbâli fi 'İlmi'l-Vilâde ve Emrâdi'n-Nisâ'i ve'l-Etfâl*: Fransızcadan yaptığı bu tercümenin tashihini yakın arkadaşı olan Ahmed Hasen er-Raşîdî yapmıştır. 1842 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanan bu eser, doğum ilmiyle ilgili bilgileri içermektedir. Yazar, önsözde bu ilmin önemi ve ona duyulan ihtiyacı anlatır. Diğer bölümlerde hamilelik, cenin, kadının bu dönemde maruz kaldığı hastalıkları ve tedavi için gerekli yolları anlatır.³

Muhammed Abdülfettah (ö. 1854)

Doğum ve ölüm tarihleri tam olarak bilinmiyor ancak Corcy Zeydan'ın ifadesine göre 19. yüzyılın ortalarında vefat etmiş olmalıdır.⁴ Tıbbi veterinerlik eğitimi almak üzere Fransa'nın Belfort şehrine gönderilmiştir. 1829 yılının sonlarında Mısır'dan ayrılmıştır. 1836 yılının başlarında mezun olan üçüncü ekibin içinde yer alan Abdülfettah, Mısır'a geri döndüğünde Tıbbi Veterinerlik Okulu'nda müderris ve mütercim olarak görevlendirildi. Tercüme alanında 10 yıl faaliyet gösterdi ve bu süre

¹ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, c.2, s.542.

² Ali Heybe, *İs'âfu'l- Merdâ fi 'İlmi Menâf'i'l- 'Aḍa*, Bulak matbaası, 1836, s.2.

³ Bkz: Ahmed Hasen er-Raşîdî, *Tâli'u' s-Se'âde ve'l İ kbâli fi 'İlmi'l-Vilâde ve Emrâdi'n-Nisâ'i ve'l-Etfâl*, Bulak matbaası, 1842, s.6.

⁴ Bkz: Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-luğati'l- 'Arabiyye*, Darü'l-Hilâl, 1801, c.4, s.176.

içerisinde tıbbi veterinerlik alanında çeşitli eserler tercüme etti.¹ Bu eserlere şu şekilde değinebiliriz:

- *Tuhfetü'l Kâlemi fî Emrâdi'l-Ğademi*: 1836 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanan bu eser, hayvanların ayaklarında ortaya çıkan ayak hastalıklarıyla ilgilidir. Sonrasında hastalığın sebeplerini ve iyileşmesi için gerekli olan ilaçları anlatır.²

- *Eṭ-Ṭıbbu'l-'Amelî*: Bu eser, Tıbbi Veterinerlik Okulu müderrisleri tarafından öğrencilere okutturulmuştur. 1843 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanan bu eser, cerrahi operasyonlar aracılığıyla hayvanların nasıl korunup tedavi edileceğinden bahseder. Ardından hayvana cerrahi operasyon uyguladıktan sonra ne yapılması gerektiğini anlatır. Bu eser, hayvanlar tedavi edildikten sonra uyulması gereken yollara dair insan ve hayvan arasındaki farklılığı gözeterek hazırlanmıştır.³

- *El-Behcetü's-Seniyye fî 'Amâri'l-Ğayvânâti'l-Ehliyye*: 1844 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanan bu eser, hayvanların ömürleri ile ilgili bilgileri sunar. Bu konuyla ilgili eserde çok ayrıntılı bilgilere yer verilmiştir.⁴

Ahmed Hasen er-Raşîdî (1817-1856)

Esasında Ezher öğrencisi olan, geri kalan eğitimini de Ebû Za'bel'deki Tıp Okulu'nda bitiren Raşîdî, Arap dilindeki başarısından dolayı Tıp Okulu'nda musahhihlik görevine tayin edildi. Daha sonra tıbbi eğitimini tamamlamak üzere Fransa'ya giden ekibin içinde yer alması istendi.⁵ Eğitimini tamamlayıp 1838 yılında Mısır'a tekrar geri gelen Raşîdî, Tıp Okulu'nda doğa bilimleri derslerini vermeye başlamıştır. Yönetime gelişiyile birlikte çalıştığı okulu Said Paşa'nın (1822-1863) kapatmasının ardından buradaki mütercim ve müderrislik görevi son bulmuştur. Çalıştığı okulda 'Anhûrî tarafından tercümesi tamamlanan ilk eser olan *el-Ğavlu's-Şarîh fî 'İlmi't-Teşrîh* kitabının tashihini baş musahhih Muhammed el-Hevârî ile birlikte yaptı. 1865 yılına gelindiğinde ise vefat etti. Tercüme alanında onun

¹ Abdurrahmân er-Râfî, 'Aşru- Muḥammed 'Ali, 1.baskı, Kahire: Darü'l- Maârif,1989, s.475.

² Muhammed Abdülfettah, *Tuhfetü'l Kâlemi fî Emrâdi'l-Ğademi*, Bulak matbaası,1836, s.2.

³ Muhammed Abdülfettah, *eṭ-Ṭıbbu'l-'Amelî*, Bulak matbaası, 1843, s.11.

⁴ Muhammed Abdülfettah, *el-Behcetü's-Seniyye fî 'Amâri'l-Ğayvânâti'l-Ehliyye*, Bulak matbaası, 1844, s.11.

⁵ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l-Ğareketi's-Şekâfiyye*, s.105.

gerçekleştirdiği çalışmaları şu şekilde belirtebiliriz:

- *Taṭ'îmü'l- Cüderî* : Clot Bey tarafından kaleme alınan ve 1836 yılında yayınlanan bu eser, çiçek hastalığı ve aşısıyla ilgilidir.

- *Ed-Dirāsetü'l-Evveliyye fî'l-Cuğrafyâ't-Tabî'iyye*: Raşîdî'nin bu eseri, ekiple beraber 1838 yılında yaptığı ilk tercümedir. Coğrafya, tabiat olayları ve yer küreyle ilgili bilgiler içeren ve okullarda okutulması için yazılan bu eser dört bölümden oluşmaktadır.¹

- *Ḍiyā'ü'n-Nirayn fî Müdāvātü'l- 'Ayneyn*: Raşîdî'nin bu eseri, ülkesine döndükten sonra 1840 yılında tercüme ettiği ikinci eseridir.

- *Behcetü'r-Rü'esā' fî Emrâdî'n-Nisâ'*: 1844'te yayınlan bu eserin yazılış amacı; kadın hastalıkları, ilaç ve tedavi yöntemlerini aktarmaktır. Ayrıca bu eser kadınların bünyesinin erkeklerin bünyesinden farklı olduğunu, doğum ve tenasül hükmüyle onların daha fazla hastalığa maruz kaldığını bildirmektedir.²

- *Nüzetu'l İkbāl fî Müdāvātî'l-Etfāl*: 1845'te yayınlanan bu eser doktorların çocuk hastalıklarına ve tedavi yöntemlerine vakıf olmaları için yazılmıştır. Bu hastalıkların içinde ek olarak cilt hastalıkları da zikredilmiştir. Çünkü en çok çocuklar cilt hastalıklarına maruz kalırlar.³

- *'Umdetu'l-Muhtâc fî 'İlmi'l-Edviyyeti ve'l- 'İlâc*: 4 büyük ciltten oluşan bu eser 1866 yılında yayınlanmıştır.⁴

Muhammed eş-Şafi'î (ö.1877)

Esasında Ezher öğrencilerinden olan Şafiî, daha sonra eğitimine Ebû Za'bel 'deki Tıp Okulu'nda devam etti. Buradaki tıp eğitimini tamamladıktan sonra Fransa'ya gönderilen ekibin içinde yer aldı. Fransa'daki tıp eğitimini bitirmesinin ardından 1838 yılında Mısır'a geri döndü. Tıp Okulu'nda müderrislik görevine geldikten sonra dâhili hastalıklar alanında çalışmalar yürütmeye başladı. Bu alanda gösterdiği gayret

¹ Ahmed Hasen er-Raşîdî, *ed-Dirāsetü'l-Evveliyye fî'l-Cuğrafyâ't-Tabî'iyye*, Bulak matbaası, 1838, s.2-3-4.

² Ahmed Hasen er-Raşîdî, *Behcetü'r-Rü'esā' fî Emrâdî'n-Nisâ'*, Bulak matbaası, 1844, s.6.

³ Ahmed Hasen er-Raşîdî, *Nüzetu'l İkbāl fî Müdāvātî'l-Etfāl*, Bulak matbaası, 1845, s.8-9.

⁴ Ahmed Hasen er-Raşîdî, *'Umdetu'l-Muhtâc fî 'İlmi'l-Edviyyeti ve'l- 'İlâc*, Bulak matbaası, 1866, c.1, s.5.

ve üstün başarıların neticesinde önce okulun vekili, ardından 1847 yılında idarecisi oldu. Kendisi okulun idaresine gelen ilk Mısırlı idareciydi. I. Abbas (1848–1854) döneminin başlarına kadar bu makamda kalmıştır.¹ Tercüme ettiği dört kitap ise şunlardır:

- *'Ahsenü'l-Agrâd fî Teşhîsi ve'l- Mu'âleceti'l-Emrâd*: 4 büyük ciltten müteşekkil olan bu eser 1843 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Corcî Zeydân'ın seçkin tıp eserlerinden olduğunu söylediği bu eser, hastalıkları teşhis etmek ve bu hastalıkların tedavi yöntemleri konularını anlatır.²

- *Ed-Dürerü'l-Ġavâl fî 'İlmi Emrâzi'l-Etfâl*: Clot Bey'in telif ettiği ve Şafî'nin çevirdiği bu eser, 1844 yılında yayınlanmıştır. Mukaddimesinde belirttiği gibi bu eser, çocukların sıkça hastalığa maruz kalması üzerine Mehmed Ali Paşa'nın verdiği emirle kaleme alınmıştır. Bu eser çocukları tedavi edecek ilaçların toplandığı kısa bir eserdir.³

- *Künûzü's-Şihha ve Yevâkıti'l-Minha*: Eserin tercümesi 1844 yılında yayınlanmıştır.

- *Es-Sirâcü'l-Vehhâc fî Teşhîsi ve'l-İlâc*: 4 ciltten oluşan bu eser 1864 yılında yayınlanmıştır.⁴

Muhammed Şebâsî (ö.1894)

Dördüncü ekiple birlikte gitmiş ve Fransa'da 13 yıl kalıp tıp eğitimini tamamlamıştır. Mısır'a geri döndüğünde ise Tıp Okulu'nda anatomi derslerini vermek üzere görevlendirilmiştir. Şu iki eserin tercümesini gerçekleştirmiştir:

- *Et-Tenvîru fî Kavâ'idî't-Taḥdîr*: Doktor Clot Bey'in gözetiminde bu eseri telif etmiştir. 1847 yılında yayınlanan eser, üç bölümden oluşup, tercümanın mukaddimeye belirttiği gibi teşrih (otopsi) ilmiyle ilgilidir.

- *Et-Tenkiḥu'l-Vaḥîd fî Teşriḥ'l-Hâs*: Eser 4 ciltten ve 1320 sayfadan oluşmaktadır. Mehmed Ali Paşa döneminin sonlarında yayınlanmıştır. Kitabın tashihini Muhammed et-Tûnisî yapmış ve eser 1845 yılında Bulak Matbaası'nda

¹ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifin*, c.3, s.339.

² Corcî Zeydân, *Târîḫü Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye*, c.4, s.175.

³ Muhammed eş-Şafî, *ed-Dürerü'l- Ġavâl fî 'İlmi Emrâzi'l-Etfâl*, Bulak matbaası, 1844, s.2-3

⁴ Muhammed eş-Şafî, *es-Sirâcü'l-Vehhâc fî Teşhîsi ve'l-İlâc*, Bulak matbaası, 1864, s.3.

yayınlanmıştır. Teşrih ilmiyle ilgili olan bu kitap tıp okulu öğrencileri için kaleme alınmıştır.¹

Hüseyin Gānim er-Raşîdî (ö.1860)

Ezher öğrencilerinden olup Ebû Za‘bel’deki Tıp Okulu’na girmiştir. Eğitimini burada tamamladıktan sonra arkadaşı Ahmed er-Raşîdî gibi Arap dilindeki başarısından dolayı Tıp Okulu’nun matbaasında musahhih olarak görevlendirilmiştir. Ardından ikisinin de içinde bulunduğu ekip, tıp bilimleri ve ilaç formülleri ile ilgili eğitimlerini almak üzere Fransa’ya gönderilmiştir. 1838 yılında Mısır’a geri dönünceye kadar Fransa’da olduğu süre içerisinde Fransız bir kimyager’in atölyesinde eğitim almıştır. Ülkesine geri geldiğinde ise Kaşrû’l- ‘Aynî Okulu’nda tıp ve ilaç formülleri derslerini vermeye başlamış, okul kapanıncaya kadar bu görevi yerine getirmiştir.² Hüseyin yalnızca şu eseri tercüme etmiştir:

- *Ed-Durru’s-Semîn fi’l-Akrâbâziyn*: Eser 1840 yılında Bulak Matbaası’nda yayınlanmıştır. Farmakoloji ilaç hazırlama ve bileşimleri ilmini bulunduran bu eser, eczacılık ve ekipmanları, kimyasal maddeleri, bileşimleri ve doğal oranları işler.³

- *Ed-Durru’l-Lâmi‘ Fi’n-Nebâti Vemâfihi Mine’l- Havâşi ve’l-Menâfi‘*: Bitki bilimi ile ilgili olan bu esere, önemli bir ilim olduğundan, eczanecinin ise zehirli otları sağlıklılarından ayırt edemeyeceğinden dolayı ihtiyaç duyulmuştur.⁴ Raşîdî’nin tashihini yaptığı bu eser, 1841 yılında Bulak Matbaası’nda yayınlanmıştır. Eserin kontrol ve gözden geçirilmesini Muhammed et-Tûnisî yapmıştır. Raşîdî, Arap dilinde otorite kabul edildiği için ülkesine geri döndükten sonra da tercüme edilen eserlerin tashihine yardımcı olmuştur.⁵

Muhammed Beyyûmî Efendi (ö.1852)

Kahire’de dünyaya gelmiş ve 1826 yılında matematik bilimlerinde kendisini geliştirmesi için yurt dışına gönderilmiştir. 1835 yılında Fransa’dan geri döndüğünde

¹ Abdurrahmân er-Râfî, ‘Aşr-u Muhammed ‘Ali, s.475.

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu’t-Terceme ve’l-Hareketi’s-Şekâfiyye*, s.107.

³ Hüseyin Gānim er-Raşîdî, *ed-Durru’s- Semîn fi’l-Akrâbâziyn*, 1.baskı, Bulak matbaası, 1840, s.4

⁴ Hüseyin Gānim er-Raşîdî, *ed-Durru’l-Lâmi‘ fi’n-Nebâti Vemâfihi Mine’l- Havâşi ve’l-Menâfi‘*, Bulak matbaası, 1841, s.8.

⁵ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu’t-Terceme ve’l-Hareketi’s-Şekâfiyye*, s.107.

yanında geometri alanında birçok kitap getirmiş ve Mühendishane okulu'nun en önemli hocalarından olmuştur. Geometri alanında ardında sayısız eser bırakmış ve 1852 yılında vefat etmiştir. Fransa'daki eğitimini tamamlamadan ülkesine geri dönmüştür. Muhammed Beyyûmî, ekibi ile birlikte matematik alanlarındaki zor eserlerin tercümesini yapmıştır.¹ Medresetü'l-elsün'nün ek bölümü olan tercüme kısmı açıldığında ise matematik eserlerinin tercüme edilmesi görevi kendisine verilmiştir. Mehmed Ali Paşa'nın oğlu I. Abbas idareye geçince Hartum İptidai Okulu'nun açılması emrini vermiş ve Muhammed Beyyûmî ile Tahtâvî'yi oraya sürmüştür. Bunun etkisinden sıyrılamayıp derinden etkilenen Beyyûmî oradayken hastalanıp vefat etmiştir. Tercümesini tamamladığı eserler ise şunlardır:

- *El-Hendesetü'l-Vaşfiyye*: Bu eser iki ciltten oluşmaktadır. Eserin tercümesini Muhammed Beyyûmî ile beraber çalıştığı İbrahim Ramazan ve Manşûr 'Azmî yapmıştır. Onların bu tercümesini ise İbrahim ed-Düsûkî tashih etmiş ve eser, 1847 yılında yayınlanmıştır. Fransızca olan bu eser Betimsel Geometri ile ilgilidir. Yazar mukaddimede belirttiği üzere ilmi Fransa'ya gönderildiği dönemde aldığını, bu alanda sınavlara girdiğini ve bu ilimle ilgili çok faydalı bulduğu bu eseri seçtiğini söylemiştir.²

- *Şemeratü'l-İktisâbi fî 'İlmi'l- Hisâb*: Beyyûmî Efendi bu eseri, alanında ders verirken yararlanmak için hızlı bir şekilde tercüme etmiştir. 400 sayfadan oluşan bu eser 1847 yılında Mühendishane Okulu Matbaasında yayınlanmıştır. Bu eser Mısır Okulları Müdürü Edhem İbrahim Paşa'nın (ö.1869) emriyle tercüme edilmiştir. Matematikle ilgili olan eser Hendese Okulunda basılmıştır.³

İbrahim Ramazan Efendi (ö.1864)

Mühendislerin ileri gelenlerindendir. Matematik alanındaki eğitimini tamamlamadan ülkesine geri döndü ve akabinde Bulak'taki Mühendishane Okulu'na öğretmen olarak atandı. Matematik alanında birçok eser telif etmiştir.⁴ Bunların bir bölümüne şöyle işaret edebiliriz:

¹ Abdurrahmân er-Râfî, 'Aşr-u Muhammed 'Ali, 5.baskı, Kahire: Dârül- Ma'ârif, 1989, s.466.

² Muhammed Beyyûmî Efendi ve İbrahim Ramazan ve Manşûr 'Azmî, *el-Hendesetü'l-Vaşfiyye*, Bulak matbaası, 1847, s.2-3.

³ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Dirâsât fi't-Târîhi'l-İslâmî*, Kahire: Mektebetü' ş- Şekâfeti'd-Dîniyye, c.1, s.209.

⁴ Abdurrahmân er-Râfî, 'Aşr-u Muhammed 'Ali, s.467.

- *El-kânûnu'r-Riyâzî fî Fenni Taḥṭîṭî'l-Arâḍî*: İbrahim ed-Düsûkî'nin tashihini yaptığı bu eser 1844 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

- *El-Minḥayu'l-Ledüniyye fî el-Hendesetü'l-Vaşfiyye*: 1852 yılında Mühendishane Matbaasında yayınlanmıştır. Bu eser de bir önceki gibi betimsel geometriyle ilgilidir. Fransızca'dan çevrilen eser için mukaddimede yazar “ mühendisin lügati ve lisanıdır” diyerek geometrinin mühendis için ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.¹

Aḥmed Dekle Efendi (ö.1856)

Geometri eğitimi alması için Fransa'ya gönderilmiş ve 1835 yılında ülkesine geri dönmüştür. Öncesinde hidrolik ve cebir derslerinde öğretmenlik yapan Aḥmed Dekle, Mısır'daki Mühendishane Okulu'nda ilerleme kaydetmiş ve üst düzey bir idareci olarak görev yapmıştır. Onun döneminde Mısır'da mühendis olarak mezun olanların çoğu kendisinin öğrencisi olup binbaşı seviyesine gelmişlerdir. Aḥmed Dekle 1856 yılında vefat etmiş ve şu eserleri telif etmiştir:²

- *El-Müşelleṣatü'l-Müsteviyyetü'l-Küraviyye*: 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

- *Ruḍabu'l-Gâniyyat fî Hisâbi-Müşelleṣât*: 1259 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Aḥmed Ṭâi'l (ö.1854)

Geometri eğitimi alması için Avrupa'ya gönderilmiş. 1836 yılında Fransa'dan geri geldiğinde Muhammed Beyyûmî'ye yardımcı olmakla görevlendirilmiştir. Ardından yine onunla birlikte Sudan'a sürgün edilmiştir. Tercüme ettiği eserler şunlardır:³

- *Terkîbu -Âlât*: 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

- *Mikânika*: Muhammed Beyyûmî'nin yardımıyla telif ettiği bu eser 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Aḥmed Fâi'd (ö.1882)

Mısır okullarında eğitim aldıktan sonra Fransa'da 10 yıl ikamet etmiştir. Ülkesine

¹ İbrahim Ramazan, *el-Minḥayu'l-Ledüniyye fî el-Hendesetü'l-Vaşfiyye*, Mühendishane Matbaası, 1852, s.3.

² Ali Paşa Mübârek, *el-Ḥıṭaṭü't-Tevfîkiyye*, c.9, s.65.

³ Yûsuf İlyân Mûsâ Serkîs, *Mu'cemü'l-Maṭbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb*, Kahire: Mektebetü's-Şekâfeti'd-Dîniyye, c.2, s.392.

geri geldikten sonra Mühendishane okulu'nda doğa bilimleri ve kimya derslerinde öğretmenlik yapmakla görevlendirilmiştir. Tercüme ettiği eserlerin bir kısmını şu şekilde belirtebiliriz:¹

- *El-Akvâllu'l-Murdiyye fî 'İlmi Bünyeti'l-Kureti'l-Ardiyye*: Tek cilt halinde bulunan bu eseri tercüme etmiş ve tercümesini İbrahim ed-Düsûkî tashih etmiştir. Eser 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

- *Teharruku's-Sevâ'il*: Bu eseri Sâlih Mecdî gözden geçirmiş ve İbrahim ed-Düsûkî tashih etmiştir. Bu eserde hidrolik ilmini anlatmıştır. İlk baskıdaki çeviri hataları sebebiyle öğrencilerin bu eserden fazla faydalanamaması sonucu iki defa basılmıştır.

- *Ed-Duraru's-Seniyye fî'l-Hisâbâtî'l-Hendesiyye*: Eser 1852 yılında Mühendishane Matbaasında yayınlanmıştır.

1.2. Nahda Döneminde Tercüme Edilen Diğer Eserler ve Mütercimleri

Muhammed Kadri Paşa, Medresetü'l-elsün'de tercüme edilen eserlerin sayısının 2000 olduğunu söylemiştir. Aslında bu eserler *Nahda* döneminde yapılan tercümelerin büyük bir kısmını oluşturmaktadır. Bu eserlerin önemli bir bölümünün savaş ve deniz sanatları üzerine olduğunu görüyoruz. Çünkü Mehmed Ali Paşa yönetiminin odak noktasında savunma alanı yer alıyordu. Aynı şekilde tıp alanında da hayli kitap tercüme edilmiştir. Ancak sözel alanlardaki eserler, pratikte ihtiyaç olan diğer alanlardaki kadar revaçta olmamıştır. Bununla birlikte tarih sözel alanların içinde en çok tercüme yapılan alandır. Onun ardından coğrafya, seyahatnameler ve jeoloji alanları gelmektedir. Teorik bilimler, tercüme faaliyetlerinde üzerinde en az durulan alandı. Ancak Medresetü'l-elsün'ün faaliyetleri devam edebilseydi, muhtemelen üzerinde en fazla çalışılacak ve tercüme edilecek alan bu olacaktı.

Tercümeler ilk günden itibaren genelde İtalyanca ve Fransızcadan Arapçaya yapılmıştır. Harp ve deniz sanatları alanlarındaki eserlerin geneli ise Fransızcadan Türkçeye, nadiren de Arapçaya tercüme edilmiştir. Daha sonra tercüme edilen kaynak dil ile kendisine tercüme edilen hedef dilin kelimelerini kapsayan sözlüklere ihtiyaç duyulmuştur. Bu meyanda yapılan önemli sözlük çalışmaları hakkında özet

¹ Yûsuf İlyân Mûsâ Serkîs, *Mu'cemü'l-Maṭbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebbe*, c.1, s.395.

bir bilgi bu bölümün sonunda bulunmaktadır.

Bu eserlerin hiçbirinde de müellifin adına yer verilmemiştir. Bu durumun söz konusu eserlerin tümünde olduğunu söyleyemesek de büyük çoğunluğu için geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Bu uygulama, fertlerin şahsi tasarrufu değil, hükümetin ortaya koyduğu karar neticesinde yapılmaktaydı. Hazırlanan eserlerde yalnızca müellifler değil, mütercimlerin de adına yer verilmiyordu. Yalnızca Osman Nûreddin Efendi gibi isimlerin tercüme ettiği eserlerde nadiren isimlere yer veriliyordu.

Aşağıdaki sayfalarda hangi alanlarda en önemli eserlerin tercüme edildiğine işaret etmeye çalışacağız:¹

1.2.1. Tıp ve Veterinerlik

Ḳavâ'idü fî uşûli't-tıb: Pisa Üniversitesi'nde akademisyen olan Francesco Vaccà Berlinghieri (1732-1812) bu eseri kaleme almıştır. Eser İtalyancadan Arapçaya tercüme edilmiş ve 1836 yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Tıp okullarında hastalıklar ile ilgili okuttukları eserlerin farklı görüşlere dayandıkları için bu eserde daha çok hastalıklar ve tecrübeye dayanan tedavi yöntemlerini ele almıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır.

El-Ḳavlü's-Şarîh fî 'İlm't-Teşrîh: Bu esere Clot Bey de bazı ilavelerde bulunmuştur. Fransızcadan Arapçaya Ḥannâ 'Anhûrî'nin tercüme ettiği bu eseri Muhammed el-Hevârî ile Ahmed Hasen er-Raşîdî tashih etmiştir. Eser Ebu Za'bel'deki tıp okulu Matbaasında yayınlanmıştır.

El-'Aceletü't- Tıbbiyye fîmâ Lâbüdde minhu Liḥukemâ'i'l-Cihâdiyye: Fransızcadan Arapçaya yapılan tercüme, 1833 yılında Ebû Za'bel'deki tıp okulu Matbaasında yayınlanmıştır.

Risâle fî 'İlmi'l-Baytariyye: Fransızcadan Arapçaya Yûsuf Fer'ûn tercüme etmiştir. Mustafa Kessâb'ın tashih ettiği bu eser, 1834 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

¹ Bkz: Arzu Meral, **Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün**, s.93-97; Laîf Zeytûnî, **Ḥareketü't-Terceme fî 'Asri'n-Nahḍa**, s.159-171; Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Târîhu't-terceme ve'l- Ḥareketi's- Şekâfiyye bi-Mısr fî 'Aşri Muḥammed 'Alî**, s.229; Corcî Zeydân, **Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye**, s.1371.

Münteha'l-Egrâd fî 'İlmi Şifâ'i'l-Emrâd: Eser Fransızcadan Arapçaya tercümesini 'Anhûrî yapmış ve Muhammed el-Herâvî tashih etmiştir. Tıp alanındaki bu kitap 1835 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Risâle fî 'Îlâci't-Tâ'ûn: Fransızcadan Arapçaya Clot Bey çevirmiş ve 1835 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Meblağul-Birâh fî 'İlmi'l-Cirâh: Clot Bey'in bu telifini Fransızcadan Arapçaya 'Anhûrî tercüme etmiş ve Muhammed el-Hevârî tashih etmiştir. Eser 1836 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Et-Tuhfetu'l-Fâhira fî Hey'eti'l-A' dâi' z-Zâhira: Yûsuf Fer'ûn Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir. Veterinerlik alanındaki bu eser 1836 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Nebzetun fî Taṭ'îmi'l-Cüderî: Clot Bey'in telifi olan bu eseri Fransızcadan Arapçaya Ahmed Hüseyin er-Raşîdî tercüme etmiştir. Çiçek hastalığı ve aşısıyla ilgili olan bu eser, 1837 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

İs'âfu'l-Merḍâ min 'İlmi Menafi'i'l-A' dâ: Ali Heybe'nin Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiş olduğu bu eser 1837 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Bu eser, tıp alanında yayınlanan altıncı kitaptır. Eseri İtalyanca aslı ile Hânâ 'Anhûrî ve *Düsûkî* karşılaştırmış, ardından Hevârî de bunu tashih etmiştir.

Tuhfetu'l-Kâlem fî Emrâdi'l-Kadem: Fransızcadan Arapçaya Tahtâvî tercüme etmiştir. Veterinerlik alanındaki bu eser 1838 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Kitâbu'l-Akrabâziyn: Eczacılık alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme edilmiş bu eser 1838 yılında yayınlanmıştır.

Nüzhetu'l-En'âm fî't-Teşrihi'l-Âm: Yûsuf Fer'ûn'un veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1840 yılında yayınlanmıştır.

Ġâyetu'l-Marâm fî'l Edviyeti's-sikâm: Yûsuf Fer'ûn'un veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1840 yılında yayınlanmıştır.

Ḍiyâ'ü'n-Nîrayn fî Müdâvâti'l-A'yneyn: Ahmed er-Raşîdî'nin Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1841 yılında yayınlanmıştır. Orijinali İngilizce olan bu eseri Fransızca tercümesinden tercüme etmiş ve bazı ilavelerde bulunmuştur.

Münteha'l-Birâh fî 'İlmi'l-Cirâh: Yûsuf Fer'ûn'un veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

El-Emrâdu'z-zâhira fî't-Tıbb: Yûsuf Fer'ûn'un veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1840 yılında yayınlanmıştır.

Ravdatu'l-Ezkiyâ fî 'İlmi'l-Fisyûlûcyâ: Yûsuf Fer'ûn'un veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

Nüzhetu'l-Mehâfil fî Ma'rifeti'l-Mefâşil: Muhammed Abdülfettah'ın veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme ettiği bu eser 1842 yılında yayınlanmıştır. Rifâa da eseri orijinali ile karşılaştırmıştır.

Tâli'u's-Se'âde ve'l-İkbâli fî 'İlmi'l-Vilâde ve Emrâdi'n-Nisâ'i ve'l-Etfâl: Ali Heybe'nin tercümesini Ahmed er-Raşîdî tashih etmiştir. Tıp alanında Fransızcadan Arapçaya tercüme edilen eser 1843 yılında yayınlanmıştır,

Risâle fî Marađi'l-Hummâ: Clot Bey'in telif ettiği eser Fransızcadan Arapçaya tercüme edilmiş ve tıp alanındaki bu eser 1844 yılında yayınlanmıştır.

Ahşenü'l-Agrâđ fî't-Teşhîsi ve Mu'aleceti'l-Emrâđ: Tıp alanındaki bu eseri Fransızcadan Arapçaya Muhammed eş-Şâfi'î tercüme etmiştir. Eser 1844 yılında yayınlanmıştır.

Eṭ-Tıbbu'l-'Amelî: Muhammed Abdülfettah'ın veterinerlik alanında Fransızcadan Arapçaya çevirdiği bu eser 1844 yılında yayınlanmıştır.

Künûzu's-Sıhha ve Yevâkıtu'l-Minha: Clot Bey'in telif ettiği eseri Muhammed eş-Şâfi'î tercüme etmiştir. Onun Fransızcadan Arapçaya yaptığı tercümeyi ise Tûnisî tashih etmiştir. Tıp alanındaki bu eser 1845 yılında yayınlanmıştır.

Ed-Dureru'l-Ġavâl fî Mu'aleceti Emrâdi'l-Etfâl: Clot Bey'in bu telifini Muhammed eş-Şâfi'î tercüme etmiştir. Fransızcadan Arapçaya yaptığı çeviriyi Tûnisî tashih etmiştir. Tıp alanındaki bu eser 1845 yılında yayınlanmıştır.

Nüzetu'l-İkbâl fî Müdâvâti'l-Etfâl: Ahmed er-Raşîdî bu eseri Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir. Tıp alanındaki bu eser 1846 yılında yayınlanmıştır,

Er-Ravdatu'l-Behiyye fî Müdâvâti'l-Emrâdi'l-Cildiyye: Ahmed er-Raşîdî bu eseri Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir. Tıp alanındaki bu eser 1847 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Risâle Fîmâ Yecibu İttihâzuhi Limen'i'l-Cerabi ve'd-Dâ'i'l-İfrençî 'An 'Asâkiri'l-Cihâdiyye: Clot Bey'in bu eseri Fransızcadan Arapçaya tercüme edilmiş ve 1851 yılında Cihâdiyye Matbaasında yayınlanmıştır.

1.2.2. Tarih ve Coğrafya

Mezhāru't-Taḳdīs bi Zevāli Ṭāifeti'l-Fransīs: Abdurrahman el-Cebertî'nin telifi olan bu tarih kitabını Arapçadan Türkçeye Ahmed Âsım Efendi(ö.1819) tercüme etmiştir. Mısır Kütüphanesi'nin Türkçe kitaplar bölümünde 8854 numarada kayıtlıdır. Eser 1820 yılında tercüme edilmiştir. Üç sene süren Fransız işgali modern dönemde Mısır'a yapılan ilk dış saldırıdır. Mısır tarihinin dönüşümünde çok etkisi olmuştur. Bu eser tüm bunlardan dikkatli bir şekilde bahsetmektedir.¹

El-Emîr fî 'İlmi't-Târîhi ve's-Siyâseti ve't-Tedbîr: Machiavelli'nin telif ettiği bu eseri İtalyancadan Arapçaya Rafa'îl Zāhor tercüme etmiştir. Eser Mısır Kütüphanesi'nde 1821 yılında 435 numarayla kayıt altına alınmıştır.

Târîhu Felâsifeti'l-Yûnâniyyeîn: Eseri Fransızcadan Arapçaya Abdulâh Hüseyin Ebü's-Suûd tercüme etmiş, Tahtâvî de tashih etmiştir. Eser 1839 yılında yayınlanmıştır.

Bidâyetü'l-- kudemâ ve Hidâyetü'l- Hükemâ: Fransızcadan Arapçaya Mustafa ez-Zerâbî, Ebü's-Suûd ve Muhammed Abdürrâzık tercüme etmiştir. Eserin tercümesini Rifâa tashih etmiştir. Tarih alanındaki bu eser 1839 yılında yayınlanmıştır.

Nuzum'l -Le'âlî fî's-Sülûk Fîmen Hakeme Fransâ mine'l-Mülûk: Eserin Fransızcadan Arapçaya tercümesini Ebü's-Suûd yapmış, Tahtâvî de tashih etmiştir. Eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

Matâli'u Şumûsi's-Siyer fî Vakâi'i Kârlûs eş-Şânî 'Aşer: Muhammed Mustafa el-Beyyâ' tercüme etmiştir. Fransızcadan Arapçaya yapılan tercümenin tashihini Tahtâvî yapmıştır. Tarih alanındaki bu eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

İthâfu -Mulûki'l- Elbâ Bi Teḳaddumi-Cem'ıyyât fî Bilâdi Evrûbâ: Fransızcadan Arapçaya Halîfe Efendi Mahmûd tercüme etmiştir. Tarih alanındaki bu eser 1842 yılında yayınlanmıştır.

¹ Bkz: Abdurrahman el-Cebertî, *Acâ'ibü'l- Âşâr fî't-Terâcim ve'l-Aḥbâr*, Tahkik: Abdürrahîm Abdurrahmân, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1998

Târîhu- Mülûki- Fransâ: Bu eseri Hasan Kâsım tercüme etmiştir. Eserin Fransızcadan Arapçaya yapılan tercümesini Tahtâvî tashih etmiştir. Tarih alanındaki bu eser 1848 yılında yayınlanmıştır.

Er-Ravdu'l-Ezher fî Târîhi Buṭrusi'l-Ekber: Eseri Fransızcadan Arapçaya Ahmed Ubeyd et-Tahtâvî tercüme etmiştir. Tercümesini ise Tahtâvî tashih etmiştir. Tarih alanındaki bu eser 1850 yılında yayınlanmıştır.

El-Coğrâfiyyetü'l-'umûmiyye: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Tahtâvî tercüme etmiştir. *Conrad Malte-Brunn'un Geographie complete universelle* isimli eserinin ilk cildinin tercümesidir. Eser Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

1.2.3. Matematik ve Geometri

Mebâdi'ü'l-Hendese: Andrien-Marie Legendre'nin Eléments de Géometrie başlıklı eserinin tercümesidir. Eseri Fransızcadan Arapçaya Tahtâvî tercüme etmiştir. Geometri alanında kaleme alınan eser 1834 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Eserin ikinci baskısı 1843, üçüncü baskısı ise 1854 yılında Mühendishane Matbaasında yapılmıştır.

El-Hendesetu'l-Vaṣfiyye: Bu eseri Beyyûmî Efendi Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir. Geometri alanında kaleme alınan eser 1837 yılında yayınlanmıştır.

Uṣûlu'l-Hendese: Bu eserini Türkçeden Arapçaya mütercim Muhammed İsmet Efendi (ö.1844)¹ tercüme etmiştir. Geometri alanındaki bu eser 1838 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

El-Müşelleṣâtü'l Müsteviyye ve'l - Küraviyye: Eseri Fransızcadan Arapçaya Ahmed Dakle tercüme etmiştir. Geometri alanındaki bu eser 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

El-Minḥatu'l-Ledünniyye fî'l-Hendeseti'l-Vaṣfiyye: Fransızcadan Arapçaya İbrahim Ramazan tercüme etmiştir.

Elḵânûnü'r-Riyâḍi fî Fenni Taḥṣîṭi'l-Arâḍi: Fransızcadan Arapçaya İbrahim Ramazan tercüme etmiştir. Yüzölçümü alanındaki bu eser 1844 yılında yayınlanmıştır.

¹ Mısırlı bir tercümandır. Türkçe'den birçok eseri tercüme etmiştir. Bunlardan biri: **el-Maḵâletu'l-Evveliyye fî'l-Hendese**, Bkz: Hayreddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, c.6, s.269.

Rıdâbu'l-Gâniyyât fî Hisabi'l-Müşelleşât: Fransızcadan Arapçaya tercümesini Ahmed Dağle yapmıştır. Trigonometri alanında kaleme alınan bu eser 1843 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Câmi'u's-Semerât fî Hisabi'l-Müşelleşât: Fransızcadan Arapçaya tercümesini Beyyûmî yapmıştır. Trigonometri alanında kaleme alınan bu eser 1848 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Nuḥbetu'l-Hisâbât li'l-Medârisi'l-'Askeriyye: Eseri Sâlih Mecdî Fransızcadan Arapçaya tercüme etmiştir. Matematik alanında kaleme alınan eser 1843 yılında tercüme edilmiştir.

Şemeratu'l-İktisâb fî 'İlmi'l-Hisâb: Fransızcadan Arapçaya tercümesini Beyyûmî yapmıştır. Eserin tercümesinin tashihini de İbrahim ed-Düsûkî yapmıştır. Matematik alanındaki bu eser 1848 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Kitâbu'l-Cebir ve'l-Muḥâbele: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Muhammed Beyyûmî yapmıştır. Tercümeyi ise İbrahim ed-Düsûkî tashih etmiştir. Cebir alanında kaleme alınan eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

1.2.4. Mekanik, Hidrolik, Jeoloji, Kimya ve Ziraat

Mekânîkâ: Terkem'in telif ettiği bu eseri Fransızcadan Arapçaya Muhammed Beyyûmî ile Ahmed Tâ'îl tercüme etmiştir. Mekanik alanındaki bu eser 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Terkîbü Âlât: Mekanik alanındaki bu eseri Fransızcadan Arapçaya Ahmed Tâ'îl tercüme etmiştir. Eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

Muhtasarü 'İlmi'l-Mekânîkâ: Fransızcadan Arapçaya Ahmed Fâ'yîd tercüme etmiş ve Sâlih Mecdî de tashih etmiştir. Mekanik alanındaki bu kitap 1844 yılında Mühendishane Matbaasında yayınlanmıştır.

El-Aḳvâlu'l-Murḍiyye fî 'İlmi Bünyeti'l-Kurati'l-Arḍiyye: Bu eseri Ahmed Fâ'yîd tercüme etmiştir. İbrahim ed-Düsûkî de yapılan tercümeyi tashih etmiştir. Jeoloji alanında kaleme alınan eser 1841 yılında yayınlanmıştır.

Teharruki's-Sevâ'il: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Ahmed Fâ'yîd tercüme etmiş, Düsûkî de tashih etmiştir. Hidrolik alanında kaleme alınan bu eser 1848 yılında yayınlanmıştır.

Fî Sibâgati'l-Harîr: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Rafa'îl Zâhor tercüme etmiştir. Eser 1823 yılında yayınlanmıştır.

Fi'l-Me'âdini'n-Nefise li-Tedbîri Me'âyîşî'l- Halâ'ik: Cyprien Prosper Brard'ın eserinin tercümesidir. Fransızcadan Arapçaya Tahtâvî tercüme etmiştir. Eser 1833 yılında yayınlanmıştır.

El-Cevâhiru's-Seniyye fî 'Amâli'l-Kîmâviyye: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Halîfe Efendi Mahmûd tercüme etmiştir. Kimya alanında kaleme alınan eser 1842 yılında yayınlanmıştır.

Ecellü'l-Esbâb fî Ehalli'l-İktisâb: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Yûsuf Fer'ûn tercüme etmiştir. Yapılan bu tercümeyi Ebü'l-Vefâ Nasr el-Hûrînî tashih etmiştir. Ziraat alanındaki bu eser Hûrînî'nin hattı ile el yazması olarak mevcuttur.

1.2.5. Edebiyat, Eğitim, Seyahat ve Mantık

Sefâretnâme: Tahtâvî'nin telif ettiği eseri Arapçadan Türkçeye Rüstem Besîm tercüme etmiştir. Eser 1839 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Eser, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isteği üzerine Tahtâvî'nin Paris'e yaptığı yolculuğu konu almıştır.

Siyâha fî Emrîkâ: Bu eseri Sa'd Ni'âm tercüme etmiştir. Fransızcadan Arapçaya yapılan bu tercümeyi ise Tahtâvî tashih etmiştir. Seyahat alanında kaleme alınan eser 1846 yılında yayınlanmıştır.

Siyâhatü'l-Hind: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya İbrahim el-Beyyâ' tercüme etmiştir. Tercümeyi Tahtâvî tashih etmiştir. Seyahat alanındaki bu kitap 1849 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Tenvîru'l-Meşriķ bi 'İlmi'l-Mantık: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Halîfe Efendi tercüme etmiştir. Eserin tercümesinin tashihini de Tahtâvî yapmıştır. Mantık alanında kaleme alınan eser, 1839 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

1.2.6. Harbiye ve Bahriye

Kāunnâme Bahriyye Cihâdiyye: Eseri Fransızcadan Türkçeye Ahmed Halîl Efendi tercüme etmiştir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isteği üzerine yapılan tercüme 1827 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Siyâsetnâme Cihâdiyye Bahriyye: Fransızcadan Türkçeye tercümesini Osman Nûreddin Efendi yapmıştır. Eser 1827 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Kāunnâme Asâkiri Süvâriyân Cihâdiyye: Fransızcadan Türkçeye Osman Nûreddin Efendi tercüme etmiştir. Eser 1830 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Fî Ta'îmi'l- Harbeti ve'l-Mizrâk: Fransızcadan Türkçeye tercüme edilen eser 1833 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

1.2.7. Kamus ve Sözlük

Ḳāmûs İtalyânî 'Arabî: Rafa'îl Zāhor'in telif ettiği bu eser 1823 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Eser iki bölümden oluşmaktadır; birinci bölümde alfabetik sırayla kelimeler, ikinci bölümde ise iki dilin de eğitimine yardımcı olarak isim ve fiiller yer almaktadır.¹

Ḳalâ'idü'l-Mefâḥir fî ġarîbi 'Avâ'idü'l-Evâ'il ve'l-Evâḥir: Bu eseri Fransızcadan Arapçaya Taḥtâvî tercüme etmiştir. Eser 1834 yılında yayınlanmıştır. Taḥtâvî bu tercümeyi Paris'te ikamet ettiği dönemde tercüme etmiştir. Eserin son bölümündeki yedi sayfaya yabancı kelimeleri alfabetik sırayla açıkladığı bir sözlük eklemiştir.

Daha önce İstanbul'da basılan Türkçe-Farsça-Arapça sözlükler daha sonra tekrar Bulak matbaasında basılmıştır. Onlardan bazıları şunlardır:

Ḳāmûs Fârisî Türkiyâ: Hayrat Efendi'nin (ö.1824) ² bu telifi, 1846 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır.

Ḳāmûs Fârisî Türkî: 1834 yılında Bulak matbaasında basılan eserin adı, *Sübha-i Sıbyân*'dır. Bu eser daha önce 1801 yılında İstanbul'da basılmıştır.

El-Ḳāmûsü'l-Muḥîṭ: 1835 Senesinde Bulak'ta, Fîrûzâbâdî'nin *el-Okyanûsü'l-Basîṭ fî Tercümetü'l-Kâmusü'l-Muḥîṭ* başlığı taşıyan eserinin Arapça metinle beraber Türkçe çevirisi basıldı. Bu eser daha önce de 1799 senesinde İstanbul'da basılmıştı.³

Tuhfe-i Hayrat: 1839 yılında Bulak matbaasında basılmıştır.

Bu sözlükler okullardaki öğrencilerin yararlanması için basılmıştır. Sözlüklerde Türkçe-Arapça-Farsça kelimeler bulunmaktadır. Üç dile dair kaleme alınan bu sözlükler o süreçte bir boşluğu doldurmuştur.

¹ Luvîs Şeyho, *Târîḫü'l- Âdâbi'l-'Arabiyye fî'l-Ḳarni't-Tâsi* 'Aşer, Beyrut: Katolik Cizvitler Matbaası, 1908, s.15.

² Mısır'daki Hidivî divanında görevliydi. "*Riyâḍu'l-Kütebâ* ve *Ḥiyâḍu'l-Üdebâ*" kitabını yazmıştır. Bulak'ta 1826 senesinde basılmıştır. Aynı zamanda ismi geçen sözlüğü de bulunmaktadır, Bkz: Ziriklî, *el-A'lâm*, c.2, s.226

³ Mütercim Âsım Efendi (ö.1819) Türkçeye tercüme etmiş ve Âsım Efendi'ye bu büyük çalışmayı Medine'de iken hocası Abdullah Necib Efendi tavsiye etmiştir. Beş yılda tamamlanan eser 1814'te II. Mahmud'a takdim edilmiş ve hemen basılması için ferman çıkmıştı. Bkz: Mustafa S. Kaçalin, 'Mütercim Âsım Efendi', *DİA*, 2006, c. XXXII, s. 200-202

Çeviri tıp kitaplarının çoğalması, bir tıp sözlüğü'nün ortaya konmasını gerektirmişti. Bunun üzerine küçük bir sözlüğün çevirisine başlanmış fakat işe yarar bir çalışma olmamıştır. Bundan dolayı Clot Bey Fransa'dan Dictionnaire Des Dictionnaires De Medecine Kâmûsü'l-Kavâmîs et-Tıbbiyye eserini getirtmiştir. Sekiz ciltten oluşan eser tıp alanındaki tüm bilim ve sanat terimlerinin yanı sıra tıp bilimleriyle ilintili olan botanik ve zooloji gibi alanlardaki terimleri de kapsamaktadır. Tıp okulu bütün kapasitesini seferber ederek bu eserin Arapçaya tercüme edilmesine yardımcı olmuştur. Okulun o dönemdeki idarecisi bütün maharetli eğitmenlere bu eseri dağıtmıştır. Herkes kendi payına düşen bölümü bitirdiğinde, bu yeni sözlük üzerinde Tûnisî çalışmaya başlamıştır. Sözlüğün içindeki bütün kelime ve terimleri alfabetik sıraya göre sıralamış, esere eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye fi'l-Elfâzi't-Tıbbiyye adını vermiştir.¹

Meşhur İngiliz Oryantalist Edward William Lane (1801-1876) ile Ezher İbrâhim b. Abdülgaaffâr ed-Desûkî, 7 yıl boyunca her gece bir araya gelip Kâmûsu'l-Muhîtt ile çeşitli Arapça sözlükler üzerine çalışmalar yapmıştır. Her gece sözlükleri okumuş ve kontrol etmişlerdir. Gecenin ilerleyen saatlerinde ise Ezher şeyhi evine gider, İngiliz oryantalist ise çalışmaya devam ederek okuduklarını İngilizceye tercüme etmiştir. Ülkesine geri döndüğünde ise sözlük tercümesini tamamlamıştır.²

¹ İbrahim b. Murad, **Min Kađâyâ el-Mustalađi 't-Tıbbî fi's-Şüzûri'z-Zehebiyye** , Tunus:el-Mecelletü'l- Mu'cemiyye, 2006, sy: 21-22, s.10.

² Bkz: İsmail Durmuş, Philip Charles, 'Edward William Lane', **DiA**, 2003, XXVII, s.99-100; 'Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafü't-Tevfikıyye**, c.11, s.9.

II. BÖLÜM

MÜTERCİM-MUSAHHİH RİFÂA RÂFÎ ET-TAHTÂVÎ VE MISIR'IN MODERNLEŞMESİNDEKİ ROLÜ

2.1. Rifâa Râfî et-Tahtâvî Hayatı

Modernleşme ve reform çabaları bağlamında Mehmed Ali Paşa döneminde Avrupa'ya gönderilen kişilerden en öne çıkan şahsiyetin Rifâ'a Râfî et-Tahtâvî (1801-1873) olduğunu görüyoruz. Çünkü o Avrupa'dan döndükten sonra Mısır'ın kültürel hayatında silinemeyecek izler bırakan birçok işe imza atmıştır. Yazdıkları ve yaptıklarını incelediğimizde, onların şu iki fikri temele dayandığını tespit ediyoruz:

- Medeniyet, Doğu ve Batı medeniyetleri şeklinde biri diğerinden ayrı olarak ele alınamaz. Onları birlikte öğrenip özümsemeliyiz ki kendi toplumumuzun daha medeni ve gelişmiş bir toplum olmasına katkıda bulunalım.
- Birinci maddedeki hedefi gerçekleştirmek için hedefimizi sadece telifle sınırlandırmayıp tercüme ve neşre daha fazla önem vermemiz gerekir.

Mısır modernleşmesin arkasındaki dinamikleri daha iyi analiz edebilmek için ona damgasını vuran bu fikirlerin sahibi et-Tahtâvî'nin hayatını incelememiz gerekmektedir.

2.1.1. İsmi ve Ailesi

Tam adı Rifâa b. Bedvî b. Muhammed b. Ali b. Râfî et-Tahtâvî el-Mısırî el-Hüseynî eş-Şâfî olup Miladi 15 Ekim 1801 tarihinde¹ Mısır'ın dağlık bölgesindeki Suhâc vilayetindeki Tahta şehrinde doğdu. Saygın, asil ve itibarlı soya sahip bir aileden geliyordu. Tahtâvî'nin babasının ailesi ileri gelenlerden olup mal ve varlık sahibiydiler. O dönemde “soylular” için bir takım maddi üstünlükler bulunuyordu. Bunlardan biri de sahip oldukları araziler hakkındaki ayrıcalıklar idi. Ataları döneminde büyük bir varlığa ve servete sahip olan bu aile, itibarlı günler görmüş ve

¹ Ömer Rızâ Kehhâle, **Mu‘cemü'l-Mü‘ellifin**, s. 722.

bu şekilde uzun süre devam etmişti. Fakat ilerleyen süreçte Tahtâvî ailesi bu ayrıcalık hakkını kaybetmiş ekonomik sıkıntılara düşer olmuşlardı. Çünkü Tahtâvî'nin doğumundan dört sene önce, Kavalalı Mehmed Ali ayrıcalık kanununu kaldırmıştı. Yani artık Tahtâvî ailesinin de içinde bulunduğu soyluların ve ileri gelenlerin iktisadi ayrıcalıkları bulunmuyordu. Bunun üzerine Tahtâvî'nin babası Bedvî Râfî' (ö. 1807) yaşadığı bölgeden göç etmek zorunda kalmış, henüz 12 yaşındaki oğlu Rifâ'a ile birlikte 1813 yılında Tahtâ bölgesinden ayrılarak Circâ'ya gitmek için yola çıkmıştır. Tahtâvî üzerinde uzunca süren bu yolculuğun büyük etkisi olmuştur. Zira sonraki hayatını büyük ölçüde belirleyecek olan olaylar yaşamıştır. Okuma-yazmayı bu yolculuk esnasında öğrenmiş, Kur'an-ı Kerim ezberini bu yolculuk esnasında tamamlamıştır. Ancak ne var ki Tahtâvî babasını da bu yolculuk esnasında kaybetmiştir. Bunun üzerine Tahtâvî bir süre sonra köyüne dönerek dayılarının gözetimi altına girmiştir.¹

2.1.2. İlim Tahsili

Tahtâvî 16 yaşına geldiğinde, annesi ile dayıları onun Kahire'deki Ezher Cami'ne giriş yapmasını istemişler o da 1817 yılında, eğitim-öğretim yılının yarısında buraya giriş yapmıştır. Ezher'in birçok önde gelen âlimlerinden sarf-nahiv, hadis, fıkıh, tasavvuf, tefsir gibi alanlarda dersler almıştır. Ezher'deki öğrenimi sırasında ders aldığı hocalar ve okuduğu kitapların bir kısmı şunlardır:

Muhammed el-Fedâli'den (ö.1820) *Şahîhi'l-Buhârî*.

1834 yılında Ezher Şeyhi olan Hasan el-Kuveysinî'den hadis alanında *Cem'u'l-Cevâmi' fi'l-Uşûl ve Meşâriki'l-Envâr*.

Muhammed Hübeyş'ten (ö.1869) *Muğni'l-Lebib* ve *Cem'u'l-Cevâmi'*.

Ahmed ed- ed-Demenhûrî'den (ö. 1869) *Şerhu İbnî Akîl* derslerini almıştır.

Ayrıca 1860 yılında Ezher Şeyhi olan İbrahim el-Bîcûrî'den de ders almıştır.

Tahtâvî'nin, bu hocalar arasında kendisinden en fazla ders aldığı ve etkilendiği kişi Hasen Muhammed el-Attâr'dır (1766-1834). Attâr daha sonra 1830 yılında Ezher Şeyhi olacaktır.² Tahtâvî'nin Attâr'a öğrenciliği, Ezher'e ilk girdiği anda başlamış ve 1826 yılında Paris'e gönderilişine kadar devam etmiştir. Tahtâvî ders saatlerinin

¹ Sâlih Mecdî, *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vaţan*, s 20.

² Hulusi Kılıç, "Attâr Hasen b. Muhammed", *DİA*, 1991, c. IV, s. 98-99.

dışında onun evine gider ondan özel olarak tarih, coğrafya, edebiyat gibi alanlarda dersler alırdı. Bu sayede Ezher ulemasının elinin değmediği birçok yabancı esere hocası Attâr ile birlikte bakma ve okuma fırsatı bulmuştur.¹

Ṭahtâvî henüz Ezher’de öğrenciyken eser telif etmeye başlamıştır. Nahiv alanındaki *Ḳaṭrî’-n-Nedâ ve Bellü’ş-Şadâ* kitabının son kısmını o hazırlamıştır. Bunu Ezher’deki eğitimi sırasında hocalarından birinin isteği üzerine kısa sürede yapmıştır. Hatta hazırladığı bu çalışmasıyla o yılki eğitimini tamamlamıştır. *Ercûze fi’t-Tevhîd* adlı eserini de bu öğrencilik yıllarında kaleme almıştır. Ṭahtâvî’nin ilme merakını gören hocaları onun yetişmesine hayli özen göstermişlerdir.²

Ṭahtâvî Ezher’deki eğitimi sırasında maddi imkansızlıklar nedeniyle çalışma hayatına da atılmış her gün Nil nehrinin karşı yakasına geçip belli bir ücret karşılığı zengin çocuklarına eğitim vermeye başlamıştır. Ayrıca özel bir okulda da tarih dersi verdiği kendi ifadelerinden anlaşılıyor. Ṭahtâvî nihayet 1821 yılında ise Ezher’den mezun olduğunda 21 yaşındadır.³

2.1.3. Paris’e Yolculuğu

Mehmed Ali Paşa Avrupa’nın modern bilim ve tekniğine hayrandı. Bütün hedefi bu birikimi kendi ülkesine taşımaktı. Bu nedenle 1826 yılında, büyük bir grubu öğrenim görmek üzere Fransa’ya gönderilmeye karar verdi. Başlangıçta 42 kişiden oluşan grubun sayısı sonradan artırılarak 114’e kadar çıkartılmıştır. Gönderilecek kişiler savaş sanatları, kamu idaresi, tıp, veterinerlik, deniz bilim ve sanatları, ziraat ve ziraat ekonomisi, madenler ve doğa tarihi ve tercüme gibi alanlarda öğrenim görmek ve eğitim almak üzere gruplandırılmıştır. Ancak gruptaki herkes alanı ne olursa olsun yabancı dil, matematik, çizim, tarih ve coğrafya eğitimi alacaktır.⁴

Mehmed Ali Paşa gönderdiği ekibin içinde yer alan kişilerin Batı toplumunda kimlik kaybetmemesini istiyordu. Çünkü daha önceki deneyimlerinden biliyordu ki bilimsel amaçla Avrupa’ya gönderilen bazı elemanlar gittikleri ülkenin baskın kültürünün

¹ ‘Ali Paşa Mübârek, *el-Hıṭaṭü’t-Tevfîkiyye*, c.13, s.43-44.

² Sâlih Mecdî, *Hilyetü’z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi’l-Vaṭan*, s.25-28.

³ Sâlih Mecdî, *Hilyetü’z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi’l-Vaṭan*, s.29.

⁴ Ömer Tosun, *el-Be’asâtu’l-İlmiyye fi’Ahdi Muḥammed ‘Ali*, s.26.

aşırı etkisinde kalarak asimile olmuş ve ülkelerine geri dönmemişlerdi. Bu sefer de öyle olmasını istemiyordu. Bu nedenle öğrencilerin yanında Ezher şeyhlerinden üç kişilik bir grubun da dini rehber olarak gönderilmesini istemiştir. Orada kaldıkları süre boyunca bu grup, öğrencilere namaz kıldırarak, nasihat verecek ve doğru minvalde hareket etmelerine yardımcı olacaklardı. Elbette bunlardan biri de Tahtâvî'dir. Onun da bu gruba katılmasını isteyen kişi ise Mehmed Ali Paşa'nın da büyük saygı duyduğu Tahtâvî'nin hocası Hasan el-Attâr'dır.¹

Nihayet 1826 tarihinde Paris yolculuğu İskenderiye Limanı'ndan başlamıştır. Buradan hareket eden Fransız gemisi yaklaşık bir ay sonra Marsilya Limanı'na ulaşmıştır. Burada 50 gün karantinada tutulduktan sonra Paris'e doğru yola çıkmıştır. Tahtâvî ise henüz gemideyken Fransızca öğrenmeye başlamıştı. Onun Fransızcaya bu denli önem vermesinin sebebi, bu dille kaleme alınmış bilimsel eserleri Arapçaya çevirmek istemesiydi. Bu nedenle Tahtâvî, Fransada kendisini tevdi edilen öğrencilere hocalık göreviyle yetinmemiş ve iyi derecede Fransızca öğrenmiş, ayrıca da tercüme eğitimi almaya başlamıştır. Ayrıca çeşitli bilim ve sanat alanlarında okumalar yaparak ileri düzeyde bir genel kültüre sahip olmuştur. Fransa'ya olan maceralı yolculuğu ve orada yaşadıklarını daha sonra *Taḥlîṣü'l-İbrîz fî (ilâ) Telḥîṣi Bârîz* adlı meşhur eserinde detaylı bir şekilde anlatacaktır.²

Bu kitabında anlattığına göre Fransa'ya giden bu grubun öğrencilerinin belirli zaman aralıklarında girdiği sınavlara Tahtâvî kendisi de girmiştir. Bu sınavlar bazen bir hafta bazen de bir ay aralıklarla düzenleniyordu. Ayrıca her yılın sonunda öğrenciler genel bir imtihana tabi tutuluyorlardı. 29 Ekim 1830'da ise Tahtâvî meşhur oryantalist Edme François Jomard'ın (1777-1862) oluşturduğu bir heyetin gözetiminde son imtihanına girmiş, 12 kişiden oluşan komisyon karşısında Tahtâvî, Fransa'da kaldığı süre boyunca eğitimini aldığı alanlarla ilgili sunumlar yapmıştır. Ayrıca Kahire'deki Bulak Matbaası'nda yayınlanan bazı Arapça eserleri yanlarında getiren imtihan komisyonu, Tahtâvî'nin bunların bazı paragraflarını sözlü olarak tercüme etmesini istemiş, o da istenilen bölümleri hızlı bir şekilde tercüme etmiştir.

¹ Archana G. Prakash, *Negotiating Modernity: Education And Translation In Nineteenth Century Egypt*, s.104.

² Rifâ'a Râfî' eṭ-Tahtâvî, *Taḥlîṣü'l-İbrîz fî (ilâ) Telḥîṣi Bârîz*, s.198.

Sonunda ̤ahtâvî imtihanı yüksek bir başarıyla tamamlamıştır.¹

Mehmed Ali Paşa'nın Fransa'ya gönderdiği öğrenci grubunun durumuyla ilgilenen Edme François Jomard (1777-1862), öğrenciler hakkında ona sürekli raporlar sunuyordu. Sunulan raporlarda ̤ahtâvî methedilerek, hakkında övgüyle bahsediliyordu. Daha Fransa'da iken yaptığı bazı tercümele 1828 yılında Kahire'ye gönderilmiş ve Bulak Matbaası'nda basılmıştır.²

2.1.4. Paris'ten Mısır'a Dönüşü ve Atandığı Önemli Görevler

̤ahtâvî tabi tutulduğu imtihanın ardından 1831 yılında Mısır'a geri dönmüştür. Kensisî, İskenderiye'de bizzat Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İsmail Paşa tarafından karşılanmıştır. Gelir gelmez Tıp Okulu'na öğretmen olarak atanmıştır. Kendisine verilen görevi üstlenmek üzere Tıp Okulu'na gittiğinde, mütercimlerin başkanı olan 'Anhûrî kendisini karşılamıştı. 'Anhûrî, Mısır Tıp Okulu'nda görev alan ilk Suriyeli mütercimlerden biriydi ve başmütercimlik görevinde bulunuyordu. Tahtavi gelince bu görevi ona devretmiştir. ̤ahtâvî buradaki görevinde iki yıl faaliyet göstermiş, burada bulunduğu süre içerisinde yöneticilikle birlikte birçok telif ve tashih işini de yürütmüştür. 1833 yılında Tura'daki Topçu Okulu'da görevlendirilinceye kadar burada çalışmalarını sürdürmüştür.³

̤ahtâvî, Topçu Okulu'na atanınca burada ve diğer harbiye okullarında ihtiyaç duyulan bazı geometri ve coğrafya kitaplarını tercüme etmiştir.⁴ Coğrafya daha Paris'te bulunduğu ilk andan beri ̤ahtâvî'nin hayli sevdiği bir alandı. Bu alan aynı zamanda harbiye okulları öğrencileri için de zorunlu ve bilinmesi gereken bir alandı. Dönemin şartlarında ise bu alanda ne Arapça ne de Türkçe kaleme alınmış bir eser bulunmuyordu. Bu nedenle Paris'te iken okuduğu coğrafya ve tarih kitaplarını büyük bir heyecan ve gayretle Arapçaya tercüme etmiştir.

Bu arada Paris'te iken Jomard ile yaptığı istişarele neticesinde orada tercüme ettiği

¹ Muhammed 'Îmâre, **el-A'mâlû'l-Kâmile li-Rifâ'a Râfi' et-̤ahtâvî**, 1.baskı, Beyrut: el-Müessesetü'l-'arabiyye, 1973, c.1, s.227.

² 'Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafû't-Tevfikiyye**, c.13, s.54.

³ Sâlih Mecdî, **Ĥilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Ĥâdimi'l-Vaĥan**, s.34.

⁴ Bkz: Archana G. Prakash, **Negotiating Modernity: Education And Translation İn Nineteenth Century Egypt**, s.117.

iki kitabı da gözden geçirerek yayına hazırlamıştır. Bu iki kitap şunlardır:

Fi'l-Me'âdini'n-Nefise li-Tedbiri Me'âyişi'l- Halâ'ik: 47 sayfadan oluşan bu kitap *La lyre brisée* adlı eserin tercümesidir. Tercüme 1832 yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır.

Kalâ'idü'l-Mefâhîr fî Garibi 'Avâ'idü'l-Evâ'il ve'l-Evâhîr: 112 sayfadan oluşan bu eser orta hacme sahiptir. 1833 yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır. Birinci bölümünün *Moeurs et Usages des Nations* adlı bir eserin tercümesi olduğu tahmin edilmektedir. İkinci bölüm, *Georg Bernhard Depping'in Aperçu Historique Sur Les Moeurs et Coutumes Des Nations* adlı eserin çevirisidir.¹

Ṭahtâvî 1834 yılında Kahire'de büyük bir salgın hastalık baş gösterince yönetimden izin alma ihtiyacı duymadan doğrudan memleketi Tahtâ'ya gidip, burada yaklaşık altı ay kalmıştır. Fakat burada iken de boş durmamış Conrad Malte-Brunn'un (1755-1826) *Geographie Universelle* eserinin birinci cildini tercüme etmiştir. Eserin daha sonra, 1. cildi 1835, 3. cildi ise 1846 yılında yayımlanacaktır. 2. cildin tercüme edilip edilmediği bilinmiyor.

Ṭahtâvî salgından sonra Kahire'ye geri geldiğinde yaptığı bu tercümeyi Mehmed Ali Paşa'ya takdim edince Paşa hem maddi anlamda emeğinin karşılığını vererek hem de kol-ağası rütbesine getirerek onu mükâfatlandırmıştır.² Bunun üzerine Ṭahtâvî Paşa'ya başka bir dileğini açma fırsatı bulmuştur. Paşa'ya artık Topçu Okulu'nda sadece bir mütercim olarak çalışmak istemediğini, daha büyük işler yapmak istediğini söylemiştir. Söyledikleri arasında bulunan hem Doğu hem Batı dillerinin öğretiminin yapılacağı ayrıca tarih, coğrafya ve matematik gibi temel derslerin de okutulacağı bir okul kurulması fikrine oldukça sıcak bakmıştır. Çünkü bu okulu bitiren öğrenciler yıllardır yapmak istediği reform sürecinde, bilimsel eserlerin Arapçaya aktarılmasında çok önemli rol üstlenebilirlerdi. İşte daha sonra fiilen kurulacak olan Medresetü'l-elsün'ün fikri temeli böylece atılmış oldu.

2.1.5. Sudan'a Sürgün Edilişi

¹ Hilal Görgün, ‘‘ Rifâ'a eṭ-Tahtâvî ‘‘, *DİA*, c. XXXV, 2008, s.96; Muhammed 'Îmâre, *Rifâ'a eṭ-Tahtâvî Râ'idu't-Tenvî fi'l 'Asri'l- Hâdis*, Dâru's-Şurûk, 3. baskı, Kahire, s. 84.

² Sâlih Mecdî, *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vaṭan*, s.36

Mehmed Ali Paşa vefat edince, ülkenin başına torunu I. Abbas (Abbas Hilmi Paşa) geçmiştir. I. Abbas (1848-1854) yılları arasındaki yönetiminde Medresetü'l-elsün dahil neredeyse bütün okulları kapatmıştır.¹ Tabi ki de. Bunu yapmasını ise ekonomik sebeplere dayandırsa da aslında I. Abbas dedesinin tercüme ve reform fikrine temelden karşı olduğu için böyle bir siyaset gütmüştür. Tahtâvî'yi de ekibi ile birlikte Sudan'ın Hartum şehrine sürmüştür. Bahane olarak da orada bir okul açılmasını istemiştir. İki yıl sonra orada nihayet bir okul açılabilmiş, dokuz ay açık kalan okula 39 öğrencinin de kayıt yaptırması sağlanabilmiştir. Burada öğrencilere Arapça grameri, matematik, geometri ve güzel yazı dersleri veriliyordu. Ancak daha sonra Tahtavi'nin Kahire'ye yazdığı bir raporda şöyle dediğini görüyoruz: “Öğrencilerin tümü dağlara kaçıp gitti. Öğretmenlerden de üç tanesi vefat etti. Okul ise ismi olup cismi olmayan bir hüviyete büründü.”²

Günümüzde Sudan'ın başkenti olan Hartum o zamanlarda hayli küçük bir şehirdir ve yaşam şartları oldukça geri ve temizlik noktasında da kötü bir durumdaydı. Bunun yanında Tahtâvî hem Kahire'de hem de Paris'te belirli bir hayat standardına alışmıştı. Bununla birlikte o memleketinden uzak kalmanın verdiği acı ve ıstıraba teslim olmamış, Sudan'da kaldığı dört yıl içerisinde tercüme faaliyetlerine devam etmiştir. Fransız François Fénelon'un (1651-1715), 1699 yılında yayımlanan *Les Aventures de Télémaque* adlı meşhur romanını *Mevâkı 'u'l-Eflâk fî Veķā'î' (Aḥbâri) Telîmâk* adıyla Arapçaya tercüme etmiştir.³ Bu roman, Yunan mitolojisinden etkilenmiş bir içeriğe sahiptir. Ancak XIV. Louis'in torununa mürebbilik yapan bir papazın eseridir. Çok meşhur olmuş kısa sürede edebi bir kült haline gelmiştir. Eserde bir idarecinin sahip olması gereken özellikler ile idarecilere yönelik bazı tavsiyeler yer almaktadır. Eser aynı zamanda XIV. Louis'in siyasetinin nasıl olduğunu ortaya koyması ve döneminde kendisine karşı yapılan eleştirileri dolaylı

¹ I. Abbas Hilmi Paşa (d. 1813 - ö. 1854), Ahmet Tosun Paşa'nın oğlu ve Osmanlı egemenliği döneminde Mısır valisi (1849-1854). Yönetimi sırasında yeniliklere, büyükbabası Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın başlattığı batılılaşmaya kararlı bir biçimde karşı çıkmıştır. Avrupalılara ve Avrupa'da eğitim görmüş Mısırlılara güvenmeyen Abbas Paşa, devlet okullarını, askeri okulları ve fabrikaları kapatarak ya da ödeneklerini keserek, Mehmed Ali Paşa'nın reformlarına karşı çıkmıştır. Osmanlı ve Fransızlara karşı İngiliz yanlısı bir siyaset gütmüştür. (I. Abbas Hilmi Paşa.Vikipedi, Özgür Ansiklopedi)

² Hüseyin Fevzî en-Neccâr, **Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî Râ'idu Fikrin ve Nahḍa**, Kahire: el-Mıṣriyye'l- 'Āmme li'l- kitap, 1987, s.111-113.

³ Bkz: Betül Can, **Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri**, konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018, sy.39, s.264.

olarak dile getirmesi bakımından da önemlidir. Eserde ayrıca kahramanlık, adalet ve özgürlük kavramları ustalıkla işlemiştir. Tahtâvî sürgünde bulunduğu süre içerisinde işte bu eseri tercüme etmiş ve ilk defa Fransızca bir romanın tercümesini modern Arap edebiyatına kazandırmıştır.¹

2.1.6. Sürgünden Mısır'a Geri Dönüşü

I. Abbas'tan sonra ülkenin idaresi ekberiyet esasına göre amcası Said Paşa'nın (1854-1863) eline geçince sürgüne gönderilenlerin sürgünü son bulmuş ve Tahtâvî ile beraberindekiler ülkelerine dönmeye hak kazanmışlardır. Said Paşa babası Mehmed Ali Paşa gibi reform yanlısıydı. Tahtâvî Sudan'dan döner dönmez ona mütercimlik ve danışmanlık görevi verdi. 1855 yılında ise Tahtâvî, Harbiye Okulu'na idareci olarak atanmıştır.

1863 yılında yönetime gelen Hidiv İsmail Paşa döneminde ise Kale şehrinde sivil bir okul olarak planlanan müstakil bir okulun kurucusu oldu. Okul ilk etapta genelkurmayaya bağlı askeri bir okul olacaktı. Arapça dersi, okul bünyesinde eğitim gören öğrencilerin tümü için zorunlu olacaktı. Öğrenciler, seçmeli Doğu dillerinden Türkçe ya da Farsçayı tercih etmede ve Batı dillerinden de İngilizce, Fransızca veya Almancayı tercihte serbest bırakılacaklardı. Daha sonra bu okulda muhasebe ve tercüme bölümü oluşturulmuş buranın idaresine de Tahtâvî'nin öğrencilerinden Sâlih Mecdî getirilmiştir. Sâlih Mecdî daha sonra *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vaṭan* adıyla hocası Tahtâvî'nin hayat hikâyesini kaleme almıştır.²

1870 yılında İçişleri Bakanlığı ve Milli Eğitim müdürü Ali Mübârek Ravzatü'l-Medâris adında bir derginin çıkarılmasına karar verdiğinde Tahtâvî derginin editörlüğüne, oğlu da yardımcılığına getirilmiştir. Dergide fikri, kültürel ve edebi içerikler bulunacaktı. Derginin ilk sayısı 17 Nisan 1870'de 15 sayfa olarak çıkmış, 1877 yılına kadar yayın hayatına devam etmiştir. Mısır'daki bütün öğrencilere ücretsiz dağıtılan dergi sekiz yıl yayın hayatına devam etmiştir.³

2.2.7. Vefatı

Tahtâvî, Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın oğlu İsmâil Paşa döneminde

¹ Bkz: Ömer ed-Düsûkî, *Fi'l-Edebi'l-Ḥadîs*, 8.Baskı, Kahire: Dârü'l-Fikir, c.1, s.49-50.

² Ali Paşa Mübârek, *el-Ḥıṭatü't-Tevfîkiyye*, c.13, s.55.

³ Hüseyin Fevzî en-Neccâr, *Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî*, s.129.

vefat etmiştir. 1873 yılında 75 yaşındayken yakalandığı mesane kanserinden hayata gözlerini kapamıştır. Mısır topraklarında, kaleme aldığı eserler ve tercümelerden istifade eden pek çok mütercim, öğretmen, mühendis ve diğer meslek gruplarındaki insanların yetişmesinde önemli rol oynamıştır. Ardından pek çok şair ve öğrencileri mersiyeler yazmıştır.¹ Cenazesine çok büyük bir katılım oldu. Bunların arasında bütün Ezher öğrencilerinin kendisinden ders aldığı, dönemin önemli alimlerinden Muhammed ‘Îlîş el-Mâlikî el-Mısrî (1802-1882) de bulunuyordu.²

2.2. Rifâa Râfi et-Tahtâvî Çalışmaları

Rifâa Râfi‘ et- Tahtâvî’nin çalışmalarını iki ana kategoride ele alabiliriz. Birincisi, bizzat kendisinin telif, tercüme veya tashih ettiği eserler. İkincisi de kurulmasına öncülük ettiği kurumlar vasıtasıyla telif, tercüme ve tashihine katkı verddiği eserler. İkinci gruptaki çalışmalarının bir kısmına Tahtâvî’nin hayat hikayesini anlatırken değindik. Geriye kanlan değinmediklerimizden en önemlisi Medresetü’l-elsün’ün kuruluşuna yaptığı katkı ve orada yaptığı ve yaptırdığı çalışmalardır. Bunları ilgili bölümde daha detaylı olarak ele alacağız. Burada ise şimdi bundan sonraki sayfalarda Tahtâvî’nin bizzat kendisinin yaptığı telif, tercüme ve tashihleri inceleyeceğiz.

2.2.1. Tahtâvî’nin En Önemli Telif Eserleri

Bunların başında meşhur *Tahlişü’l-İbrîz fî (ilâ) Telhîşi Bârîz* adlı eser gelmektedir. Fakat ilginç olan bir durum var ki, o da şudur: Bu eser telif bir eser olmasına rağmen içerisindeki bazı bölümler tercüme niteliğindedir. Aslında bu Tahtâvî’nin telif ve tercümeyle aynı mesafede durduğunun ve her ikisine de aynı değeri verdiğinin bir göstergesi gibi düşünülebilir.

Tahlişü’l-İbrîz fî (ilâ) Telhîşi Bârîz: Hasan el-Attâr’ın tavsiyesi üzerine bu kitabı kaleme almıştır. Attâr aynı zamanda onun yurt dışına birlikte gönderildiği grubun rehberi olmasını öneren kişiydi. Kitabın ilk süreçteki ismi; ed-Dîvânü’n-Nefis bi-Îvâni Bârîs idi. Ancak Tahtâvî ilerleyen süreçte kitabının adının Tahlişü’l-İbrîz olmasına kanaat getirmiştir. Eser içeriği itibariyle Tahtâvî’nin Fransa’ya seyahatini anlatmaktadır.

¹ Bkz: Sâlih Mecdî, *Hilyetü’z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi’l-Vaţan*, s.60

² Sâlih Mecdî, *Hilyetü’z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi’l-Vaţan*, s.59.

Ṭaḥṭâvî, eserine Paris'e olan uzun ve sıkıntılı yolculuk sürecini anlatmakla başlar. Daha sonra Paris'te geçirdiği beş yılı, orada karşılaştığı ve üzerine düşündüğü hususları kaleme almıştır. Fransa'daki yeme, içme ve şehirleşme konularına değinmiş ve ardından toplumsal ilişkilere temas etmiştir. Ṭaḥṭâvî ayrıca bu kitabında Fransa'nın coğrafi özellikleri, sanat, fikir ve bilimsel müesseseleri, cemiyetleri, fabrikaları, ziraat alanları, devlet sistemleri, gelenek ve görenekleri gibi birçok konuda gözlemlerini ifade etmiştir.

Ṭaḥṭâvî 19 Kasım 1830'da ekibiyle birlikte tabi tutulduğu sınavda, Fransızcadan yaptığı tercümelerle birlikte bu kitabı da sınav komisyonuna takdim etmiştir. Mısır'a geri döndüğünde ise kitaba bazı ilavelerde bulunmuş ve 1834 yılında bastırmıştır. Eserin 1849'da ikincisi baskısı çıkmıştır. Ṭaḥṭâvî'nin vefatından sonra üçüncü bir baskı da 1905 yılında gerçekleşmiştir. Eser iki defa da Türkçeye tercüme edilmiştir. Birincisi, 1839'da Rüstem Besim tarafından *Sefâretnâme-i/Seyâhatnâme-i Rifâa Bey* adıyla Kahire'de, ikincisi ise 1992'de Cemil Çiftçi tarafından Paris Gözlemleri adıyla İstanbul'da basılmıştır.

Kitap, bir mukaddime ve altı makaleden oluşmaktadır. Ṭaḥṭâvî mukaddime bölümüne Fransa'ya yaptığı yolculuğun sebeplerine değinerek başlar ve ardından kendisinin biyografi kitaplarına dair kültürüne temas eder. Ardından Avrupa'ya gönderilen heyetlerde yer alanların isimlerine ve rehberlerine yer verip, yönetim, diplomasi, dil, askeriye ve silah yapımı, mühendislik ve denizcilik gibi çeşitli alanlarda gördükleri eğitime temas eder. Ṭaḥṭâvî burada mukaddime bölümünde insanlığı medeniyet açısından üç ana gruba ayrıldığını ifade eder: Vahşi insanlar, barbarlar ve medeniler.¹

Birinci bölümde Kahire'den İskenderiye'ye dört günde Nil üzerinden yolculuk yaptığını ve İskenderiye valisinin sarayında 23 gün kaldığını belirtir. Ardından Marsilya'ya ulaşmaya kadar süren 33 günlük yolculuktan bahseder.²

İkinci bölüm Marsilya ile birlikte başlar. Bu konunun ilk satırlarında ise içinde bulunduğu ekibin hayatında ilk defa gördüğü ve Ṭaḥṭâvî'nin tabliyye adını verdiği

¹ Rifâ'a Râfi' et-Ṭaḥṭâvî, *Taḥlîşü'l-İbrîz fî (ilâ) Telhîşi Bârîz*, s.14.

² Rifâ'a, *Taḥlîşü'l-İbrîz*, s.41.

yemek masası yer alır. Hemen ardından yine ilk defa gördükleri çatal ve bıçağa sıra gelir. Yine bu bölümde Marsilya’da geçirilen 18 gün ele alınıp grubun Fransızların adetlerine nasıl uyum göstermeye çalıştıkları anlatılır.¹

Üçüncü bölümde grubun Paris’e doğru yola çıkışı, yolda yaşananlar, sonra da Paris’te yaşanan her şey anlatılır.²

Dördüncü bölümde Tahtâvî, kendi özel eğitim hayatından bahseder, Fransızca’yı nasıl öğrendiğini ve hangi hocalardan eğitim alarak iyi bir seviyeye geldiğini anlatır.

Ayrıca konuşma fırsatı bulduğu oryantalistlerin büyük bir bölümünü zikredip Fransızların dil eğitiminde iyi bir seviyeyi yakaladıklarını vurgular. Fransa’ya gönderilen ekiplerin tabi tutulduğu dil programına, Mehmed Ali Paşa’nın gruplarla yazışarak haberleşmesine ve yer yer onları eleştirmesine değinmiştir. Bunun yanında Paşa’nın sevgi ifadelerine yer verdiğini ve bazı Fransız bilim adamlarıyla arasının oldukça iyi olduğunu belirttiğini ifade eder.³

Tahtâvî kitabının beşinci bölümünde, Fransızların X. Karl’a karşı ayaklandığı o tarihî olayı ele alıp değerlendirir. Burada Fransızların, idarecilerine neden başkaldırdığının sebeplerine değinmiştir.⁴

Kitabın altıncı ve son bölümünde bilim ve sanat alanlarında taksimata gidip ardından kökenleri itibariyle dilleri ele alır. Fransızca dilini, yazı sanatını, beyan, meânî ve bedî’ alanlarını kapsayacak şekilde belagat konusunu, mantık, Aristo’ya nispet edilen 10 makaleyi ve matematik alanında olup Batı dillerinde aritmetik olarak adlandırılan alana işaret eder. Paris’ten Mısır’a dönüşüyle de kitabını sonlandırır.⁵

Bu bölümlerde anlatılan her şeyi genel bir içerik analizine tabi tutarsak Tahtâvî’nin bu eserinde esas olarak şu iki husus dikkat çekmek istediğini görürüz: Birincisi, Tahtâvî’nin Fransız yönetimi ve ülkedeki siyasi düzenin özellikleri. İkincisi de Fransızların Fransız diline olan bağlılıkları.

¹ Rifâ‘a, *Tahtâvî’l-İbrîz*, s.58.

² Rifâ‘a, *Tahtâvî’l-İbrîz*, s.194.

³ Rifâ‘a, *Tahtâvî’l-İbrîz*, s.210.

⁴ Rifâ‘a, *Tahtâvî’l-İbrîz*, s.230.

⁵ Rifâ‘a, *Tahtâvî’l-İbrîz*, s.292.

Daha bu ilk telif eserinin bir bölümünü Fransız anayasasının tercümesine hasretmiş olmasından onun Fransız yönetim sistemine olan ilgi ve hayranlığının açık bir şekilde görüyoruz. Eserin ilgili bölümünün başlarında Tahtâvî “bu anayasada olanların çoğu Allah’ın kitabında ve Rasulullah’ın (s.a.v) sünnetinde olmasa da devletlerin gelişiminde önemli bir faktördür” diye söze başlar.¹ Daha sonra aynı bölümde Fransa’da yer alan düşünce özgürlüğünü, kuvvetlerin ayrılığı ilkesini, halkın egemenliğini, demokratik parlamentoyu ve sınıf ayrımı yapılmaksızın tesis edilen eşitliği övgüyle dile getirmiştir. Devlet yasalarının sıradan bir fertte olduğu gibi devlet yöneticisi üzerinde de etkisi olduğunu belirtmiştir. Vergilerin ise halkı yormayacak derece olduğunu ve verilen vergi ile devletin hazinesinin güç kazandığını ifade etmiştir. Özellikle de bu vergi sisteminde, nasıl zenginlerin malları güvende oluyor, haksızlığa uğramıyorlar ve rüşvete mahal kalmıyordu. Yine Tahtâvî bu bölümde, adalet ve vicdan olgularıyla insanların akıllarına nasıl hükmedildiğini, kralların bununla nasıl ayakta kaldığını ve halkın nasıl rahata erip idarecilerine boyun eğdiğini anlatmıştır. Bu sayede ülkelerinin kalkındığına, bilgi düzeylerinin ileri seviyede olduğuna, kalplerinin huzuru elde ettiğine ve ekonomilerinin zenginleştiğine dikkat çekmiştir. Öyle ki durumundan şikâyetçi olan birini duymak neredeyse imkânsız haldedir. Bunun Fransız yönetiminin ‘adalet mülkün temelidir’ ilkesine sıkı sıkıya bağlılığından kaynaklandığını söylemiştir.

Tahtâvî’nin eserinde dikkat çektiği ikinci husus ise Fransızların Fransız diline olan bağlılıklarıdır. Bu konuya Fransızca’yı Arapça ile kıyaslayarak konuya girer. Daha sonra onun oldukça geniş bir dil olduğunu belirttikten sonra, anlam yönünden zengin, ifadelerin yer değişikliği veya mecazî bir uygulamaya gerek kalmadan eş anlamlı olmayan çok kelimeyi barındıran bir dil olduğunu söyler. Ona göre Fransızcadaki en güzel ifade biçimi de cinas ve tevriyeye ihtiyaç duymaksızın edebiyatçıların hezel yöntemiyle ortaya koyduğu bir durumdur.²

Tahtâvî’nin öğrencisi Sâlih Mecdî bu eser hakkında şöyle demiştir: “Estetik bir

¹ Rifâ’a Râfî’ et-Tahtâvî, *Tahlişü’l-İbrîz fî (ilâ) Telhîşi Bârîz*, s.105; Bkz: Betül Can, *Rifâ’a Râfî’ et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval’in Doğu-Batı İzlenimleri*, s.265.

² Rifâ’a Râfî’ et-Tahtâvî, *Tahlişü’l-İbrîz fî (ilâ) Telhîşi Bârîz*, s.87.

ciltten ibaret olan bu kitapla, Mehmed Ali Paşa döneminde tanışmıştım. Kendisi bu kitabın sarayında okunmasını, bütün divan, devlet adamı ve personellerine dağıtılmasını emrederdi. Mısır okullarında da bu kitaptan istifade edilmesi için düzenli bir şekilde okutulmasını isterdi.”¹

Nebzetün fî'l- Siyâseti's-Sıhha: Bu eser Taḥlîşü'l-İbrîz fî (ilâ) Telḥîşi Bâriz kitabındaki dördüncü makalenin altıncı bölümüdür.

Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mıṣriyye fî Mebâhici'l- Âdâbi'l- 'Aşriyye: Taḥṭâvî bu kitabında ülkesinin kalkınması için gerekli olduğuna inandığı yol haritasını çizer. Eser mukaddime, sonuç ve beş bölümden oluşmaktadır. Taḥṭâvî bu kitabı yazarken Arapça ve Fransızca kaynaklardan istifade ettiğini özellikle belirtir. Bu kaynaklardan edindiği bilgileri güzel bir mantık çerçevesinde birleştirip ayet-i kerimeler ve hadis-i şeriflerle destekleyerek ehli hikmetin sözleri, edebiyatçıların eşsiz ifadeleri ve şairlerin şiirleriyle de güzelleştirmiştir.²

Taḥṭâvî burada kalkınmayı, manevi ve maddi olarak ikiye ayırmaktadır. Manevi olan boyutu, dinin edep kuralları ve insanlığın değerli olan ilkeleri ile ahlakın güzelleştirilmesi şeklinde açıklar.³ Maddi olan boyutunu ise genelin maslahatının gözetilmesiyle servet ve zenginliği elde etmesi, toplumsal yapının daha iyi bir hale gelmesi olarak ele alır.⁴ Kalkınmayı beraberinde getiren etkenleri açıklarken Taḥṭâvî şunları söyler: "Bir ülkenin kalkınması, yalnızca o yerin sevilmesi ile gerçekleşir. Mısır'ın evlatları da burayı vatan bilip severek hem manevi hem de hakiki anlamda kalkınmayı başarmıştır."⁵

Ayrıca Taḥṭâvî bu kitapta, kitabı kaleme almasındaki esas amacın ötesinde daha başka konuları da ele alır. İlk etapta bu konular her ne kadar olaydan uzak gibi görünse de, onun nezdinde kalkınma ve şehirlileşme için ince bir çizgiyle birbirine ilintilidir. Taḥṭâvî bu konulardan bazılarını uzunca ele alarak geniş bir

¹ Sâlih Mecdî, *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vaṭan*, s.61.

² Rifâ'a et- Taḥṭâvî, *Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mıṣriyye fî Mebâhici'l- Âdâbi'l- 'Aşriyye*, Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2017, s.9.

³ Rifâ'a et- Taḥṭâvî, *Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mıṣriyye*, s.11.

⁴ Rifâ'a et- Taḥṭâvî, *Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mıṣriyye*, s.12.

⁵ Rifâ'a et- Taḥṭâvî, *Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mıṣriyye*, s.21.

açıyla değerlendirmiş, örneklerle izah etmiş, hikmetli sözleri barındıran şiir ve nesirlerle, tarihî olaylarla desteklemiştir. Okuyucunun genel kültürünü artıracak bilgilere yer verirken, düşüncelerini zarif bir şekilde ifade etmeyi önemsemiştir. Kimi zaman meselenin özünü ele alırken kimi zaman da hocalarına varıncaya kadar konuyu açarak okuyucusunun kendi hayatına dair bilgi sahibi olabilmesine olanak tanımıştır. Yalnızca Mısır tarihine yer vermekle yetinmemiş, Avrupa tarihi ile de okuyucuyu buluşturmuş, kralların ve vezirlerin önemli başarılarına yer vermiştir. Diğer ülkelerin krallarıyla aynı dönemde yaşamış Osmanlı padişahlarına da burada işaret etmiştir. Örneğin, bu eserinde XIV. Luis hakkında yazan Osmanlı padişahını zikretmiştir. Görüldüğü üzere Tahtâvî eserinde çeşitli düşünce ve bilgileri, güzel bir üslupla tarihî bir vesika gibi kayıt altına almıştır.

Bu eser müellif hayattayken, 1869 yılında yayınlanmış ve vefatından sonra ise 1911 yılında ikinci kez yayınlanmıştır.

El-Mürşidü'l-Emîn li'l-Benât ve'l-Benîn: Tahtâvî bu eseri, eğitime dair olan düşüncelerine, vatanperverliğe bakışına ve kalkınmaya ilişkin fikirlerine tahsis etmiştir. Eser Tahtâvî'nin vefat ettiği 1873 yılında yayınlandığı için büyük bir tecrübe birikimini yansıtmaktadır. Eseri Okullar Divanının kendisinden, ahlak, eğitim ve erkeklerle kızların eşit eğitimi için bir kitap kaleme almasını istemesi üzerine yazmıştır.

Tahtâvî bu eserinde kadının eğitimi, kadının toplumsal hakları ve kadın erkek ilişkilerine temas etmiştir. Eserinde kadının eğitiminde bir yanlışın olmadığını, Rasulullah'ın (s.a.v) eşlerinden de Hafsa binti Ömer ve Aişe binti Ebubekir'in ve onlar gibi her dönemde kadınların okuma yazma bildiğini söylemiştir. Müellifin bu kitabında ahlak, davranış ve eğitime dair yeni bakış açılarını görmek mümkündür. Bunun yanında vatandaşın vatani için yapması gerekenler, diğer bireylerle eşit olması ve özgürlükleri de ele alındı. Kitapta eğitime dair bilgilere, siyasi bilgilere, vatanseverlik duygusuna, ıslah ilkelerine, toplumsal meselelere, aile ilişkilerine ve dini konulara da temas edilmiştir.

Kitabı incelediğimizde, konuların oldukça düzenli sıralanmış olduğunu görüyoruz. Ele alınan konulara sıklıkla şiirlerden delil getirmiş ve her meseleye

dair bir hükme işaret etmiştir. Ayrıca ifadelerinde sıklıkla Kur'an ayetlerine, Efendimiz'in (s.a.v) hadislerine, selef ile sahabenin sözlerine yer vermiş ve ele aldığı konuyla ilgili İslam tarihindeki olaylara değinmiştir.¹

Envârü Tevfîkî'l-Celîl fî Ahbâri Mısr ve Tevşîkı Benî İsmâ'îl: Bu eser, Tahtâvî'nin telif etmeye karar verdiği tarih ansiklopedisinin ilk bölümüdür. Eserde Mısır'ın eski tarihinden Arap fethine kadar olan süreç ve Rasulullah'ın (s.a.v) zuhuru ile İslam'ın doğuşu ele alınmıştır. Müellifin eseri kendisi hayattayken 1868 yılında yayınlandı. Tahtâvî bu eserini, yazımında kendisini destekleyip yayınlanması emrini veren İsmail Paşa'ya ithaf etmiştir. Kitabın girişinde de neden eserinin isminde İsmail Paşa'nın adını andığını bundan dolayı açıklayıp ifade etmiştir.²

Kitabın kaleme alınmasındaki ana amaç, Mısırlıların gönlünde vatanperverlik duygusunun yeşertilmesidir. Kaleme aldığı kitapla ülkesinin evlatlarına, geçmişte atalarının ne kadar şerefli ve müreffeh bir hayat sürdürdüklerini ve diğer ülkeler karşısında kendi ülkelerinin ne denli önemli bir yerinin olduğunu ifade etmiştir. Tahtâvî bununla medeniyetin yalnızca Avrupa'ya ait olmadığını, kendi ülkelerinin de daha öncesinde bir medeniyete sahip olduğunu vurgulamak istemiştir. Dolayısıyla ona göre ataları gibi gayret ettikleri takdirde şimdiki zamanın gençleri de ülkelerini aynı konuma getirebilirdi.

Eserin yalnızca ilk cildi yayınlanmıştır. Öğrencisi Sâlih Mecdî onun bu eseri hakkında şöyle demiştir: “Tahtâvî'nin oğlu Ali Fehmi babasının çalışmasını sürdürmüş ve ikinci cildi tamamlamıştır. İkinci cilt de 1868 yılında Bulak Matbaası'nda basılmıştır. İkinci ciltte Mısır'ın eski tarihinden Arapların bölgeyi fethetmesine kadar olan tarihi süreç işlenmiştir.”³

Nihâyetü'l- I'câz fî Sîreti Sâkini'l-Hicâz: Bu eserinde Rasulullah'ın (s.a.v) hayatını ele almış ve ilk İslam devletinin siyasi, idari ve yönetim sistemine temas etmiştir. Kitabında Rasulullah'ın (s.a.v.) hayatını, doğumundan Müslümanların

¹ Bkz: Rifâ'a eţ-Tahtâvî, *el-Mürşidü'l-Emîn li'l-Benât ve'l-Benîn*, 1.baskı, Matba'atu'l- Medâris'l- Mülkiyye,1872, s.144

² Rifâ'a eţ-Tahtâvî, *Envârü Tevfîkî'l-Celîl fî Ahbâri Mısr ve Tevşîkı Benî İsmâ'îl*, s.4

³ Sâlih Mecdî, *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vaţan*, s.63.

dinini tamamlayıncaya ve refik-i a'lâya intikaline kadar ele almıştır. Bu kitap aynı zamanda Tahtâvî'nin telif ettiği son eseridir. İlk etapta kitabını Ravzatü'l-Medâris gazetesinde bölüm bölüm yayınlamış, daha sonra kitap haline getirmiş ve kitabını gözden geçirdiği bir süreçte de vefat etmiştir. Ardından oğlu Ali Fehmi Tahtâvî babasının yöntemiyle kitabının kontrollerini bitirip 1873 yılında yayına hazırlamıştır.¹

El-Ḳavlü's-Sedîd fi'l-İctihâd ve't-Taḳlîd: Eser, Tahtâvî'nin 1870 yılından itibaren Ravzatü'l-Medâris gazetesinde yayımlanan makalelerinden oluşmaktadır. Eserinde İslam toplumlarının içinde bulunduğu bazı sıkıntıların İslam'dan değil bidatlerden kaynaklandığını, sıkıntılardan kurtulmak için bu bidatlerden kurtulmak ve içtihadı öne çıkarmak gerektiğini savunmuştur. Ancak bu yolla tecdidi tatbik etmeye ve taklitlerden kurtulmaya imkan bulunabileceğini iddia etmiştir. Dolayısıyla eser, İslam dininde mücedditlerin konumunu ve insanların dinlerini tecdit etmedeki rollerini ele almaktadır.²

2.2.2. Tahtâvî'nin Tercüme Anlayışı ve En Önemli Tercümeleri

Tahtâvî'nin teliflerinin tıpkı bir ansiklopedi gibi olduğu, onun tercümelerine de yansıyan bir durumdur. Tarih, coğrafya, tıp, matematik, hukuk, mühendislik alanlarında tercümeleri olduğu gibi edebiyat ve şiir alanlarında da tercümeler yapmıştır. Kendisinin kaleme aldığı telif eserler her ne kadar fazla olsa da tercüme ettiği eserler daha fazlaydı.

Tahtâvî tercüme hayatına henüz Paris'e gönderildiği dönemde başladı. Nihayet Mısır'a geri dönmeden bir müddet önce girdiği sınavda kendisinden 12 Fransızca eserden bazı bölümlerin Arapçaya tercümesi istenmişti. Daha sonra bu tercümeleri genişletmiş bazılarını da yayımlamıştır. Bu eserler şunlardır: *Nebzetün fi İskender El-Ekber*, *Fi'l-me' Âdini'n-Nefîse li-Tedbîri Me'âyîşi'l- Ḥalâ'ik*, *Ḳalâ'idü'l-Mefâḥir fi Ġarîbi 'Avâ'idi'l-Evâ'il ve'l-Evâḥir*, Coğrafya alanında Malt Brun'un kitabının bir bölüm, Mühendislik alanında üç makale, Rûznâme Takvîm (Mısır ve Şam bölgeleri için Jomard'ın telif ettiği bu eserde hem teorik hem de pratik bilgiler yer almaktadır),

¹ Sâlih Mecdî, *Ḥilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Ḥâdimi'l-Vaṭan*, s.63.

² Rifâ'a eṭ-Tahtâvî, *el-Ḳavlü's-Sedîd fi'l-İctihâd ve't-Taḳlîd*, Kahire: Maṭba'atu'l- Vâdi'n-Nîl, 1870

Nebzetiin fi'l-Miṣûlûcyâ (Antik Yunanların hurafelerini konu edinmektedir).¹

Ṭahtâvî Paris'te ikamet ettiği dönemde beraberindeki arkadaşlarıyla birlikte *Siyeru Felâsifeti'l-Yûnân* kitabını okumuştur. O eserde de Antik Mısır, Irak, Şam, Yunan, İran, Roma ve Hind dönemlerini anlatan genel tarihi bilgileri yer almaktaydı. Ṭahtâvî ülkesine geri dönüp Medresetü'l-elsün'de çalışmaya başlayınca, bu eseri öğrencileri ile birlikte Fransızcasından tercüme ederek tekrar okumuştur. Ancak eser Medresetü'l-elsün öğrencilerinden Abdulâh Hüseyin Ebü's-Suûd Efendi tercümesi olarak 1836 yılında *Târîhu Felâsifeti'l-Yûnâniyyeîn* adıyla Bulak Matbaası'nda basılmıştır.²

Ṭahtâvî Fransızca bazı şiirleri de Arapçaya manzum olarak tercüme etmiştir. 1826 yılında yaptığı bu tercümede Ṭahtâvî, şiirin bir dilden diğer bir dile tercüme edilmesiyle güzelliğinin kaybolduğunu hissettiği için tercüme ettiği son kasidenin hatimesinde şöyle demiştir: “Bu kaside de Fransızcadan tercüme edilen ve eşsiz güzellikleri içerisinde barındıran diğer kasideler gibidir. Ancak tercüme edilmesiyle birlikte edebi güzelliği peçelenmiştir. Dolayısıyla tercümeyle birlikte şairin gönül dünyasına erişmek zorlaşmaktadır. Tıpkı Arapça kasidelerdeki inceliklerin, pek çok Batı diline tercüme edilmesiyle ortadan kaybolması gibi. Hatta bu durumda bazen şiir soğuk ve sert bir yapıya bile dönüşebilir.”³

Ṭahtâvî ve beraberindekilerin tercüme ettiği kitapları genel olarak şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

Tıp, veterinerlik, eczacılık ve ziraat okullarında okutulan doğa bilimleri, kimya, botanik ve zooloji gibi alanların kitapları.

Mühendislik ve sanayi okullarında okutulan matematik, cebir, geometri, mekanik, hidrolik ve trigonometri gibi sayısal alanların kitapları.

Harbiye ve bahriye okullarında okutulan savaş ve deniz sanatları ile bunlara ilişkin çizim ve matematiksel işlemlerin olduğu alanların kitapları.

¹ Archana G. Prakash, *Negotiating Modernity: Education And Translation İn Nineteenth Century Egypt*, s.115

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's- Şekâfiyye bi-Mısr fi 'Aşri Muḥammed 'Alî*, s.125.

³ Rifâ'a Râfî' et-Ṭahtâvî, *Taḥlîşü'l-İbrîz fi (ilâ) Telhîşi Bârîz*, s.101.

Medresetü'l- elsün'de okutulan ya da tercümesi yapılan tarih, coğrafya, sosyoloji, jeoloji, felsefe ve mantık gibi toplumsal bilimlere dair kitaplar.

Bu dönemdeki mütercimlerin tercümesini yaptıkları eserlerin müelliflerini bazen belirtmediklerini görüyoruz. Bu yüzden birçok kitap, müellifinin adını taşımadan yayınlanmıştır. Mütercimler genellikle kitabın hangi dilden tercüme edildiğini, örneğin Fransızcadan tercüme edildiğini belirtmekle yetinmişlerdir. Buna örnek teşkil edecek kitapların birkaç tane şöyle belirtebiliriz:

Ḳalâ'idü'l-Mefâḥir fî Ġarîbi 'Avâ'idü'l-Evâ'il ve'l-Evâḥir: Tahtâvî tercüme etmiştir.

Risâle fî İlmi'l-Baytariyye: Yûsuf Fer'ûn tercüme etmiştir.

Târîḥu felâsifeti'l-Yûnâniyyeîn': Abdulâh Hüseyin Ebü's-Suûd Efendi tercüme etmiştir.

Aynı şekilde tercüme edilen kitapların tamamında, kitapların orijinal isimleri ihmal edilmiştir. Hiçbir kitapta ne Latin alfabeyle ne de Arap alfabesiyle kitabın özgün adı yer almamıştır. Aksine bütün müellif, musahhih ve mütercimler klasik telif metoduyla hareket etmiş ve kitapların adını kafiyeli sonlarla oluşan isimlerle kaleme almışlardır. Tercüme edilen kitapların neredeyse tümü için, sonları kafiyeli isimler tercih edilmiştir. Şayet kitabı tercüme eden mütercim Avrupa'ya gönderilen heyetlerin içinde yer almış veya Medresetü'l- elsün'de eğitim görmüşse, kitabın isminde bu metodu izlemiştir. Yok, eğer Mehmed Ali Paşa döneminin ilk döneminde tercüme faaliyetlerini yürüten Suriyeli mütercimlerden biriye isim belirleme görevi tercüme yapan, tercümenin tashih ve kontrolüne bakan Ezher şeyhine tevdi edilmiştir. Veterinerlik okulu'ndaki tercüme edilen kitapların kontrolünden sorumlu Mustafa Hasan Kessâb, bu alanda tercüme edilen bir kitabın mukaddimesinde şöyle demiştir: “Bu kitaba, Ravḍatu'l-Ezkiyâ fî İlmi'l-Fisyûlûcy ismini verdim.”¹

Tercüme edilen kitapların büyük bir bölümü özel okulların, özellikle de Tıp ve Mühendislik okullarının istifade etmesi için tercüme edilmiştir. Bu konuya dair *el-Minḥa fî Siyâseti Hıfzî's-Şıḥḥa* adlı eserin mukaddimesinde Muhammed el-Hevârî şöyle demiştir: “Bernard hoca bu kitabı büyük ciltlerden oluşacak şekilde bir araya

¹ Yûsuf Fer 'ûn, *Ravḍatu'l-Ezkiyâ fî İlmi'l-Fisyûlûcyâ*, tercüme: Yûsuf Fer 'ûn, Bulak Matbaası, 1840, s.1-2.

getirmiştir. Kitabı hem yazılı hem de sözlü olarak Halepli Corcî Fîdâl Fransızcadan Arapçaya çevirmişti. Ben de onun sözlü çevirisini düzeltmek, Arapça ifadelerini pekiştirmek, takip edildiği eğitim sırasında sözle yazının karşılaştırılmasından ve açıklandığında anlaşılmasından emin olmakla sorumluydum.”¹ Bu dönemde Avrupalı büyük kalemlerce telif edilen eserlerin durumu bu şekildeydi. Mehmed Ali Paşa döneminde tercüme edilen eserlerin büyük bir bölümü, okullarda eğitim verilmesi için tercüme edilmiştir.

Ṭaḥṭâvî'nin tercüme ve tashihine öncülük ettiği kitapların da genel olarak bu amaca yönelik olduğunu görüyoruz. Ṭaḥṭâvî Paris'te ikamet ederken çeşitli alanlara yönelip kendisini geliştirirken de bu amacı aklından çıkarmamıştır. Çünkü o ülkesine geri döndüğünde çeşitli bilimsel alanlarda tercüme yapabilmeyi hedeflemiştir.

Bununla birlikte Ṭaḥṭâvî'nin tercüme ve tashihinde bulunduğu eserlerin çoğunluğu tarih ve coğrafya alanlarında olmuştur. Bu konuda kendisinin, Hasan Attâr'dan etkilendiği düşünülebilir. İkisi de Ezher'de verilen eğitimle yetinmemiş, diğer bütün alanlarda kendilerini geliştirmeyi istemiş ve özellikle de tarih ile coğrafya alanlarını sevmişlerdir. Şimdi Ṭaḥṭâvî'nin tercümesine öncülük ettiği bazı eserleri mütercimleri ve alanlarıyla birlikte listeleyeceğiz:

Tuḥfetu'l-ḳalem fî Emrâdi'l-ḳadem, Muhammed Abdülfettah (Sağlık-Veterinerlik)

Târîḫü Felâsifeti'l-Yûnâniyyeîn, Abdulâh b. Hüseyñ Ebü's-Suûd Efendi (Felsefe)

Tenvîrü'l-Meşriḳ bi 'İlmi'l-Mantıḳ, Halîfe Efendi Mahmud (Mantık)

Ed-Dirâsetu'l-Evveliyye fî'l-Coğrâfiyâ't-Ṭabî'iyye, Ahmed Hasen er-Raşîdî (Coğrafya)

Bidâyetü'l-Ḳudemâ ve Hidâyetü'l-Ḥükemâ, Mustafa Efendi ez-Zerâbî ve - Muhammed Abdürrâzık (Tarih)

Nüẓum el-Leâlî fî's-Sülûki Fîmen Ḥakeme Fransâ mine'l-Mülûk, Abdulâh b. Hüseyñ Ebü's-Suûd Efendi (Tarih)

¹ Bernard, *el-Minḥa fî Siyâseti Ḥıfzî's-Şıḥḥa*, tercüme: Corcî Fîdâl, tashih: Muḥammed el-Hevârî, Bulak Matbaası, 1833, s.2-3.

Metâli 'u Şümûsi's-Siyer fî Vekâi'i Kerlûs es- Şânî 'Aşer, Muhammed Mustafa El-Beyyâ' (Tarih)

İthâfû'l-Mülûk'l-Elbâ bi Teḳaddümi'l-Cem'ıyyât fî Cilâli Evrûbâ, (V. Karl'ın Tarihinin Mukaddimesi), Halîfe Efendi Mahmud (Tarih)

İthâfû Mülûki'z-Zemân bi Târihi el-İmbaratûr Şarlikân, Halîfe Efendi Mahmud (Tarih)

Târîhu Mülûki Fransâ, Ḥasan Kâsım (Tarih)

Siyâhatü'l-Hind, İbrahim el-Beyyâ' (Seyahat)

III. BÖLÜM

MEDRESETÜ'L-ELSÜN VE MİSİR'İN MODERNLEŞMESİNDEKİ ROLÜ

3.1. Medresetü'l-elsün'ün Kuruluş Süreci ve Amacı

Mehmed Ali Paşa istediği reformları yaparak Mısır'ı kalkındırmak için başlangıçta yabancılardan destek almıştı. Ancak durum istediği minvalde gitmeyince yabancılardan yerini almaları için eğitim almak üzere Avrupa'ya ekipler göndermiştir. Bu ekiplerdekileri Avrupa'dan döndüklerinde devlet ve yönetim işlerinin pratik anlamda nasıl yürüdüğünü öğrenmeleri için ilk etapta yabancılara yardımcı olarak görevlendirmiştir. Bir sonraki aşamada ise fabrikalar, okullar ve divanların idarelerini kendilerine tevdi etmiştir.

Ancak Mehmet Ali Paşa, hayal ettiği büyük reformun, yabancılardan destek almakla veya Avrupa'ya eleman gönderip döndüklerinde onları istihdam etmekle gerçekleşmeyeceğini, bu işin bilimsel ve entelektüel temellerinin de atılması gerektiğini düşünüyordu. Bu nedenle, Avrupa'ya gönderdiği ekiplerdekilere başka bir misyon daha yüklemişti. Bu ekiptekiler, reformun bilimsel ve düşünsel temellerini oluşturmak üzere, Avrupa'da gördükleri yararlı kitapların tercümelerini yapacaklardı ve bütün medeniyet birikimini Mısır'ın çocuklarına aktarmış olacaklardı. Bu meyanda, onları tercüme işine hazırlamak için daha Mısır'a dönmeden, yani henüz eğitim aldıkları ülkelerde iken tercüme denemeleri yapmaya teşvik etmiş, zorlamıştır.

Aslında Mehmed Ali Paşa eğitim maksadıyla yabancı ülkelere giden ekiplerdeki her bir bireyi son derece önemser ve onların her halinden haberdar olmak isterdi. Belirli aralıklarla onlara mektuplar gönderir, kendilerini çalışıp gayret etmeye teşvik eder asıl görevlerinin bir an evvel kendilerini yetiştirip ülkeye geri dönmeleri olduğunu hissettirirdi. Bu meyanda yazdığı mektuplardan birine, söz konusu ekiplerin arasında yer alan Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî (1801-1873) işaret etmektedir. Bu mektupta şöyle yazmaktadır: “Sizin haberleriniz ay ay bize ulaşmakta. Eğitim aldığınız süreci gösteren takviminiz de yine tarafımıza gelmektedir. Ancak üç aylık eğitim

takviminizde aldığınız eğitime dair bir müphemlik söz konusu. Sizler bilim ve sanatın yaygın olduğu Paris şehrinde eğitim görüyorsunuz. Yapmakla zorunlu olduğunuz işlerin olmasından hareketle bu süre zarfında gayret ve azimle çalışmadığınızı görüyoruz. Bu durum bizi derinden üzmektedir. Efendiler! Bizim sizden beklentimiz nedir? Bu süre zarfında her birinizin aldığı eğitimin meyvesini bize göndermesi ve kendi uzmanlık alanındaki yetkinliğini tarafımıza bildirmesi gerekmiyor mu?”¹ Öyle anlaşıyor ki Mehmed Ali Paşa, eğitim amacıyla Avrupa’ya gidip orada çeşitli alanlarda dersler alan ekiplerin her bir üyesinin öncelikli görevinin, eğitimini aldığı kitabın tercümesini yapmak olduğunu düşünüyordu. Bu yüzden her şeyden önce eğitimini aldıkları derslerin kitaplarını tedarik etmeleri sağlanmış ve hızlı bir şekilde onları tercüme etmelerini kendilerinden istemiştir.

Mehmed Ali Paşa’nın tercüme çalışmalarını bu kadar önemsemesinin temel sebebi yeni açılan okullardaki öğrencilerin söz konusu tercüme kaynaklara ihtiyacının olmasıdır. Ama bu tercüme faaliyetleri giderek daha geniş bir sahaya yayılmıştır. Paşa bu işi o kadar önemsemekte ve o kadar çabuk mesafe almak istemektedir ki, üzerinde çalışmakta oldukları eserlerin tercümeleri bitinceye kadar mütercimleri özel bir mekânda tutup onlardan bir an evvel görevlerini bitirmelerini istemiştir. Bu durumda ise maalesef eğitime yeterli vakti ayıramadıkları görülmüştür.

Öte yandan ekibin içindeki herkes esasında Avrupa’ya yabancı dil öğrenmeye değil, oradaki çeşitli bilim ve sanatlarda kendilerini geliştirmeye gönderilmişlerdi. Oradaki eğitimlerini Fransızca olarak alıyorlardı ama bu durum özel eğitim ve uzmanlaşma gerektiren, aslında başlı başına bir sanat olan tercüme alanında üstün başarı sağlayabilecekleri anlamına gelmiyordu. Neticede tercüme faaliyeti bir eğitim dâhilinde ilgili kurumda kişinin kendini yetiştirmesiyle mümkün olabilirdi. İşte bu sebeplerden dolayı yönetim nihayet 1835 yılında Medresetü’l-elsün adında bir kurumun açılmasına karar vermiştir.² Okul 1835 yılında inşa edilmiş ve ilk etapta مدرسة الترجمة (Tercüme Okulu) ismiyle kurulsada ilerleyen süreçte ismi Medresetü’l-elsün (Diller Okulu) şeklinde değiştirilmiştir.

¹ Rifâ‘a eî- Tahtâvî, **Tahfîşü’l-İbrîz**, 5.fasıl, s.205.

² J. Tâcir, **Hareketü’t-Terceme bi-Mısr Hilâle’l-Karni’t-Tâsi** ‘‘Aşer, s.32-33.

Bu kurumun amacı, savaş, ziraat, sanayi ve kalkınma gibi alanlarda Avrupalılar tarafından telif edilmiş eserlerin Arapçaya aktarılması için gerekli mütercim kadrosunu yetiştirmektir. Bu kadro Mısırlı gençlerden seçilen hem Doğu hem Batı dillerini bilen bir kadro olacaktı ve hem de Avrupa'ya öğrenci göndermekten daha az maliyetle daha profesyonel bir kadro olacaktı. Böylece tercüme hususunda yukarıda sözünü ettiğimiz sorunlara da çözüm getirilmiş olacaktı. Yetiştirilecek mütercimlerin eğitiminde Avrupa'ya giden ilk Mısırlı ekibin üyeleri bulunuyordu. Aslında Medresetü'l-elsün kuruluş fikrini Mehmet Ali Paşa'ya sunup kabul ettiren de yine bu ekibin üyelerinden birisi olan, bir önceki bölümde hayatı ve çalışmalarını detaylıca incelediğimiz Rifâa et-Tahtâvî'den başkası değildir. Tahtâvî, Medresetü'l-elsün'ün tesis edilmesini, böylece ülkenin bu eğitim kurumundan istifade edip dışa bağımlılığın azalmasını önermiş ve Paşa da bunu makul bulup kabul etmiş ve idaresini de ona tevdi etmiştir. Tahtâvî ilk iş olarak ülke çapındaki okullarda zeki ve çalışkan öğrencileri seçerek bu özel amaçlı okula gelmelerini sağlamıştır.¹

Medresetü'l-elsün'ün ortaya koyduğu kalitenin neticesinde 1841 yılında Ebû Za'bel'deki Techîziyye Okulu (talebeleri yüksek okullara hazırlayan eğitim kurumudur), Medresetü'l-elsün idaresine bağlanmıştır. Medresetü'l-elsün çatısı altına giren bu bölümün içinde de tercüme alanına yoğunlaşması için özel bir kalem kuruldu. 1844 yılında Medresetü'l-elsün idaresinde bir de Kamu Yönetimi bölümü açıldı. Bu bölümden mezun olacak kişiler Zabıta ve diğer idari birimlerde görev alacaklardı. Ardından aynı çatı altında Özel Tarım İdaresi bölümü açıldı. 1847 yılının sonlarında fıkhi ilimlerin eğitiminin verileceği bir bölüm daha açılmıştır. 40 öğrenci bulunan bu bölümde öğrenciler Hanefî mezhebi fıkhnı öğreniyor ve eğitimlerini bitirdiklerinde ülkenin çeşitli bölgelerinde kadılık görevine tayin edilmeleri hedefleniyordu.²

Bütün bu yeni bölümlerin açılmasıyla Medresetü'l-elsün öğrencilerle dolup taşmaya başlamıştır. Öyle ki zaman zaman farklı bölümlerde okuyan öğrenciler aynı avluda oturup farklı hocalardan yine farklı dersleri almak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine

¹ Bkz: Archana G. Prakash, **Negotiating Modernity: Education And Translation İn Nineteenth Century Egypt**, s.119.

² Aḥmed İzzet Abdülkerîm, **Târîḫü't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali**, s. 337.

okulun binasında düzenleme yapılmış ve her alana özel bir bölüm ve kapı ilave edilmiştir. Medresetü'l-elsün'de ayrıca diğer okul ve eğitim kurumlarına destek sağlanması için çeşitli eğitim materyalleri ve giysilerin konulduğu bir depo ve yazma ve yabancı kaynakların konulduğu bir oda da bulunuyordu.¹

3.1.1. Eğitim Süresi ve Müfredattaki Dersler

Medresetü'l-elsün'ün eğitim süresi aslında 5 yıldır ama bu sürenin, müfredatın yetişmemesi sebebiyle bazen 6 yıla çıkarıldığı olmuştur. Sistem şöyle işliyordu: Her yıl çeşitli bölgelerdeki okullardan seçilerek, Tahtâvî başkanlığındaki sınavda başarılı olan öğrenciler hazırlık bölümü olan Techîziyye'ye kaydediliyorlardı. Burada öğrencilere Arapça, Türkçe, Fransızca ve başlangıç düzeyinde matematik, tarih ve coğrafya dersleri veriliyordu.² Bununla birlikte Medresetü'l-elsün'de eğitimi verilen dillerin seviyesi eşit olmayıp daha çok Arapça ve Fransızca dillerine ağırlık verilmekteydi.³ Ayrıca Medresetü'l-elsün'de bir süre İngiliz dili eğitimi verilmiş ve bu dersi İngiliz bir öğretmen vermiştir. İngiliz dili dersinde öğrenciler, İngiliz dilini gramer ve hikâye kitapları eşliğinde öğrenmişlerdir.⁴

Medresetü'l-elsün'ün idaresindeki istişare heyeti, okulun müfredatını her yıl yenilemekteydi. Yani dersler her yıl öğrenci ve hocalardan alınan geri dönüşlere göre yenileniyordu. 1837 yılında ilk defa üç sınıf şeklinde Fransızca eğitimi vermeye başlandı. Öğrenciler Fransızcanın yanında ağırlıklı olarak Arapça, az bir miktar Türkçe ve ilaveten geometri ve coğrafya eğitimi alıyordu. Okulun bu eğitiminin eksik bulan Yüksek İstişare Kurulu ertesi yıl Fransızca eğitimi ile yapılan geometri ve coğrafya derslerine biraz daha ağırlık verilmesi gerektiğini belirtmiş, bunun üzerine geometri ve coğrafya derslerinin birinci sınıf öğrencilerine Fransızca, ikinci sınıf öğrencilerine ise Arapça verilmesi önerilmiştir. Müfredattaki mevcut derslerin yanında tarih dersinin de yer alması istenmiş ve edebiyat, öykü ve tarih alanında Fransızca eserlerin Avrupa'dan alınması için bir heyet gönderilmesi teklif edilmiştir.

¹ Ahmed İzzet Abdülkerim, *Târîhu't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s. 338.

² Arzu Meral, *On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları*, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, c.3, sy.1, s.111.

³ Archana G. Prakash, *Negotiating Modernity: Education And Translation In Nineteenth Century Egypt*, s.121.

⁴ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mısr Hilâle'l-Ḳarni't-Tâsi' 'Aşer*, s.35.

Bu teklif ve öneriler sonraki dönemlerde mümkün olduğunca gerçekleştirilmiştir.¹

Bütün bu çabalar ve yapılan değişiklikler neticesinde Medresetü'l-elsün'de bir ilerleme kaydedilmiş olup 1839 yılına gelindiğinde okulda beş sınıf öğrenci eğitim almaya başlamıştır. Öte yandan okul aynı yıl ilk mezunlarını da vermiştir. Yani artık eğitime kendileriyle başlanılan ilk öğrenciler eğitimini aldıkları alanlarda, özellikle de edebiyat ve tarih alanlarında kitap tercüme etmeye koyulmuşlardır. Tercümesini bitirdikleri kitapların tashihini de hem öğretmenleri hem de müdürleri olan Tahtâvî ile birlikte yapmaya başlamışlardır.²

Medresetü'l-elsün'de Arap dili eğitimine hayli önem veriliyordu. Öğrenciler Arap dilinde nahiv, beyan, bedi', aruz ve edebiyat eğitimi alıyorlardı.³ Okulun mezunlarından olan Abdullah Ebu's-Suûd burada edebiyata verilen önemi şöyle belirtmiştir: "Bu eğitim kurumundaki öğrenciler Arap dili eğitimi alıp edebiyat alanına yönlendirilirdi. Bunun yanında okulda Türkçe, Farsça ve Fransızca eğitimi de veriliyordu."⁴ Ama yine de Türkçe eğitimine mevcut şartlar içerisinde gerekli ihtimam gösterilemiyordu. Çünkü hükümetin Mısır'da Arapça, Türkçe ve Fransızca dillerinin hepsine birden hâkim olan bir öğretici bulması oldukça zordu.⁵

3.1.2. Medresetü'l-elsün'de Eğitim Kadrosu:

Eğitim kadrosu, müdür, okul murakıpları, ileri düzey iki Arapça öğretmeni, ileri düzey iki Türkçe öğretmeni ve Fransızca, matematik, tarih ve coğrafya dersleri için de üç öğretmenden oluşuyordu. Okul müdürü, yukarda da belirtildiği gibi Tahtâvî idi. Aslında o okulun hem idaresine hem de müfredatına yön veren kişidir. Okul müdürü olarak tercüme edilmesini gerekli gördüğü eserleri okul öğrencilerinden olan mütercimlere ve tercüme kaleminden mezun olan kişilere tercüme etmeleri için dağıtıyordu. Tahtâvî, kitapların hem tercümesi esnasında hem de tercümesi tamamlandıktan sonra tashih ve gözden geçirilmesinde yine rehberlik yapıyordu.

¹ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mısr Hilâle'l- Kârni't-Tâsi* 'Aşer, s.35.

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's- Şekâfiyye*, s. 41.

³ Abdurrahmân er-Râfîi, *Aşr-u Muhammed* 'Ali, 5.Baskı, 1989, c.1, s.440.

⁴ Muhammed Mustafa Ebü's-Suûd, *Mahtûtatı Minḥatu Ehli'l- 'Asri Bi Muntekâ Târîhi Ehyâ'i* Mısır, el-Mektebetü'l-Ezheriyye, s. 85.

⁵ Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muhammed* 'Ali, c.1, s.333.

Belli bir süre sonra Fransız bir öğretmen kendisine yardımcı olarak bu okula tayin edilmiş ve okulun idaresinde, derslerin takibinde ve kütüphanenin emanet bölümünde sorumluluk almaya başlamıştır.¹

Medresetü'l-elsün'de Arapça derslerine giren öğretmenler, alanında uzman âlimlerden oluşmaktaydı. Bunların bir kısmını Ali Mübârek şöyle bildirmiştir:²

- Ali el-Ferg'alî el-Enşârî (1791-1866): Medresetü'l-elsün'de uzun süre görev yapmamasına rağmen pek çok alanda ders vermiştir. Öğrenciler kendisinden hayli istifade etmiş, özellikle de Arap dilinde ondan çok yararlanmışlardır.

- Muhammed Kuttâ el-'Adevîd (1795-1864) : Medresetü'l-elsün'ün en gözde ve önde gelen öğretmen ve musahhihlerindendir. Medresetü'l-elsün'deki görevinden sonra Bulak Matbaası'nda görev almış ve 1864 yılında vefat etmiştir.³

-Muhammed ed-Demenhûrî (1790-1869): Asıl adı Muhammed b. Muhammed Ed-Demenhûrî el-Hilbâvî el-Mısrî eş-Şâfiî idi.⁴ Her ne kadar Medresetü'l-elsün'de kısa süre eğitim vermiş olsa da öğrenciler onun derslerinde ciddi mesafeler kat etmişti. Ardından rütbe atlamış ve Mehmed Ali Paşa'nın çocuklarına müderrislik yapmaya başlamıştır. Bu görevinin ardından Ezher'e dönmüş, uzun yıllar öğrencilere burada eğitim vermiş ve 1869 yılında vefat etmiştir.⁵

-Hüseyn el-Ğamrâvî (1791-1865): Medresetü'l-elsün'de uzun süre eğitmenlik yapmamasına rağmen öğrencilerin kendisinden hayli yararlandığı ve Demenhûrî'nin yerine bazı derslere giren bir öğretmendi. Buradaki eğitiminin ardından Ezher'de eğitim vermeye başlamıştır.

Medresetü'l-elsün'ün açılışından bir süre sonra, Tahtâvî'den başka Tahtalı bir âlim daha eğitim kadrosuna dâhil olmuştur. Bu âlimin adı Ahmed Abdürrahim et-Tahtâvî'dir (1818-1885). Kendisi aynı zamanda Ezher'de dersler veriyordu. Kelam,

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Rifâ'a et-Tahtâvî Za'imü'n-Nehdâti'l-Fikriyye fi 'Aşri Muhammed 'Alî**, s.36.

² Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafü't-Tevfikıyye**, c.13, s.54.

³ Bkz: Yûsuf İlyân Serkîs, **Mu'cemü'l-Maţbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arreb**, Kahire: el-Mektebetü'l-Seḳafiyye'l-'Amme, c.2, s.1690.

⁴ Hayreddin ez-Zirikli, **el-A'lâm**, c.7, s.74.

⁵ Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafü't-Tevfikıyye**, c.11, s.35.

fıkıh, nahiv ve edebiyat gibi birçok alanda makaleler kaleme almıştır. Arap dili sahasında sayısız telifi vardır ve Rasulullah'ı (s.a.v.) methettiği divanı da son derece edebi bir güzellik ve insicama sahiptir.¹

3.1.3. Medresetü'l-elsün'de Tercüme Kalemi:

Medresetü'l-elsün'ün eğitim-öğretim kadrosunun büyük bir kısmını öğrenim için Avrupay'ya gönderilmiş ekipten öğrenimini tamamlayıp dönmüş olanların teşkil ettiğini daha önce belirtmiştik. Yönetim bunlardan çeşitli bilim ve sanat alanlarındaki önemli eserleri biran evvel Arapçaya aktarmalarını istiyor ve bekliyordu. Bunun bilimsel ve kültürel bir sıçramaya zemin hazırlamasını umuyordu. Bu nedenle de tercüme işi ile uğraşanlara azami destek olmaya çalışıyordu. Bu meyanda Medresetü'l-elsün bünyesinde bir odayı onlara tahsis etmiş ve buranın anahtarını da bir kişinin sorumluluğuna vermiştir. Yönetim bu işi o kadar ciddi tutuyordu ki odanın anahtarından sorumlu olan kişi, üzerinde çalıştığı tercümeyi bitirmeden mütercimim oradan dışarıya çıkmasına müsaade etmiyordu. Mütercimlerden birinde olmaması gereken bir hata sadır olduğu zaman ise, ya onun yanına kendisine yardımcı olacak bir arkadaş veriliyor ya da kendisinden o tercüme alınıp bir başkasına veriliyordu.² Bu oda daha sonra 'tercüme kalemi' diye isimlendirilecek olan Medresetü'l-elsünden mezun olanların teşkil edeceği bir bölümün nüvesini oluşturmuştur. Aslında böyle bir yapılanma daha ilk andan itibaren Medresetü'l-elsün'ün kurulmasındaki asıl hedefle gayet uyum içersindedir. Bu nedenle tercüme kaleminin resmi olarak kurulması hususunda acele edilmemiş 1841 yılına kadar beklenmiştir. Çünkü ancak o zaman Medresetü'l-elsün öğrencilerini mezun etmeye başlamış, mezun olan öğrenciler de sanayi, ziraat, savaş sanatları, tıp, edebiyat ve diğer bilim alanlarında birçok kitabı tercüme etmeye başlamışlardır.³

Tercüme kaleminde aktif rol alan komisyon, gerekli olan tercüme faaliyetlerinin burada yapılmasını ve bunların da olabildiğince hatalardan hali olmasını hedefliyordu. Bunun olabilmesi için de tercüme edilecek bir kitap için, yalnızca söz konusu dilin yeterli olmadığı bir gerçektir. Bunların yanında bir de tercüme edilen

¹ Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'îlâm*, c.1, s.149.

² Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'îlîm fî 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.339.

³ Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'îlîm fî 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.340.

kitabın konusuna ve alanına hâkim olmak gerekiyordu. Bu düşüncelerden hareketle komisyon bu kalemi dört kısma ayırmıştır:¹

- Matematik ve sayısal bilimler tercüme kalemi: Bu kalemin başında Binbaşı Muhammed Beyyûmî Efendi vardı. Onun idaresinde ise Medresetü'l-elsün'den mezun bir teğmen ile ilk sınıftan beş kişilik bir mütercim kadrosu bulunuyordu.
- Tıp ve doğa bilimleri tercüme kalemi: Bu kalemin Medresetü'l-elsün mezunlarından bir teğmen ve öğrencilerinden üç kişilik bir mütercim kadrosu bulunuyordu.
- Sosyoloji, tarih ve coğrafya tercüme kalemi: Bu kalemin başında bir teğmen ve Medresetü'l-elsün öğrencilerinden de üç kişi bulunuyordu.
- Türkçeden yapılacak tercüme kalemi: Medresetü'l-elsün öğrencilerinden dört kişi bulunuyordu.

Tercüme kalemi bu şekilde tesis edilmişti ve yukarıda belirttiğimiz dört bölümde toplam 26 çalışanı bünyesinde barındırıyordu. Çalışanlardan idareci, mütercim ve tercümeyi temize çekenlerin tümü, eski işinden tercüme kalemine tayin edilerek bu göreve gelmişlerdir. Ancak Medresetü'l-elsün'ün ilk öğrencileri yeni mezun olmalarının akabinde buradaki göreve getirilerek destek görmüşlerdir. O günün şartlarındaki görevlendirme sistemi, tayin edilen kişiye bir rütbe verilmesini gerektiriyordu. Yeni mezunlar her ne kadar bu kurumda görevlendirilmiş olsalar da bu kurumdan sorumlu olan komisyon, öncelikle onlardan her birinin kabul ve takdir göreceği bir tercümeyi bitirmesi gerektiğini belirtip kendilerini bir süre bekletme yoluna gitmiştir. İlerleyen süreçte hükümet, Medresetü'l-elsün'deki ilk ve ikinci grup öğrencilerden 50 civarında kişiyi tercüme kalemine tayin ederek görevlendirmiştir.²

Mehmed Ali Paşa'nın büyük oğlu İbrahim Paşa'nın (ö.1848) hayatının sonlarına doğru bizzat onun isteği üzerine Kale'de başka bir tercüme kalemi daha açılmıştır. Bu kalem daha sonra Nasırıyye'ye oradan da Medresetü'l-elsün'e taşınmıştır. Medresetü'l-elsün'e taşınmaya kadar bu kalemde sorumlu olan kurum Mısır Genel

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's- Şekâfiyye*, s.43.

² Sâlih Mecdî, *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vağan*, s.12-13.

Araştırmalar Divanı olmuştur. Bu kalemin inşa edilmesindeki amaç ise; kanunların, tarih kitapları ile çeşitli bilim ve sanat alanlarındaki kitapların tercüme edilmesidir. Ancak bu kalem uzun süre faaliyet gösterememiş, I. Abbas'ın ülke idaresini ele alışının daha ilk yıllarında Medresetü'l-elsün ile birlikte kapatılmıştır.¹

3.1.4. Tercüme ve Tashihte Kullanılan Yöntem:

Tercüme edilecek kitaplara Tahtâvî başkanlığında bir kurul karar vermiştir. Kurul, tercüme edilecek kitapların seçiminde yönetimin çeşitli birimlerindeki ve okullardaki yöneticilerin arzu ve ihtiyaçlarını gözetiyordu. Tabi ki bunların başında kurumun hamisi olan ve Tahtâvî'yi Medresetü'l-elsün'ün yönetimine getiren Mehmet Ali Paşa'nın arzu ve istekleri geliyordu. Ancak zaman zaman Okullar Divanı müdürü Edhem Bey de bazı kitapların tercümesini talep ediyordu. Kendisi bilgin bir kimse olup özellikle de Fransız dilinde ve matematik bilimlerinde geniş bir kültüre sahiptir. Dolayısıyla onun tercümesini önerdiği kitapların ekseriyeti ya matematik ya da seyahat kitaplarından oluşuyordu. Ama sonuç itibariyle tercümeler kitap haline getirildikten sonra okullar divanına gönderiliyor ve orada tekrar inceleniyordu. Faydalı görülen eserlere bu aşamada işaret ediliyor ve akabinde yayınlanıyordu.

Okullar divanı her yıl özel okullardaki öğretmenlerden, okullarda okutulan ders kitapları hakkında bilgi alıyordu. Tahtâvî bu bilgilere dayanarak, söz konusu kitapları temin ederek tercüme edilmek üzere mütercimlere teslim ediyordu. Şayet bir kitabın yurt içinden temini hususunda sorun yaşanırsa, o kitap Avrupa'dan temin edilirdi. Eserlerin geneli hacimli olup, birden fazla ciltten oluşuyordu ve bu yüzden her mütercime birer cilt veriliyordu. Bu şekilde büyük bir eserin tercümesinin kısa sürede tamamlanması amaçlanıyordu.

Öte yandan Tahtâvî belli bir sistem ve düzen içersinde tarih kitaplarının tercümesine özel bir önem vermiştir. Bu tercümeler incelendiğinde, en kadim asırlardan en yenisine kadar, dünya tarihini kapsayan farklı kitapların seçildiği görülür. Tahtâvî'nin tarih ilmi ile bu denli özel ilgilenmesinin birçok sebebi vardır. Bunların ilki elbette kendisinin tarihe olan özel eğilimidir. İkincisi ve belki de en önemlisi, Mehmed Ali Paşa'nın toplumları derinden etkileyen olayların ve büyük şahsiyetlerin

¹ Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muhammed 'Ali*, s.344.

araştırılmasına duyduğu derin tutkudur. Çünkü Tahtâvî yaptığı her işte Mehmed Ali Paşa'yı memnun etmeye büyük önem veriyordu. Dolayısıyla Tahtâvî Mısırlılar, Süryânîler, Babilliler, Kürtler, Farslar ve Yunanlar gibi eski toplumlar ve devletlerin tarihi hakkında *Tarih 'l- 'Âlem 'l- kâdîm* adlı bir kitabı seçip Medresetü'l-elsün'deki öğrencileri bu kitabın tercümesi için vazifelendirmiştir. Ancak kitabın Fransızca aslında Halifeler ve Araplar hakkındaki tarihi bilgilerdeki eksikliklerden dolayı bu kitaba eski Arapça eserlerden bazı bölümler eklemiştir. Çünkü onun asıl amacı akademik standartlarda kitabın aslına tam sadık bir tercüme ortaya çıkarmak değil, bütün dünya tarihini kapsayıcı bütünsel bir tarihi resim ortaya koymaktı. Böyle yapmasının sebebi ise okullardaki yeni nesle kapsayıcı bir tarih bilinci kazandırmaktır. Medresetü'l-elsün'ün tercüme ettiği ilk tarih kitabı olan bu eser için Tahtâvî bir mukaddime yazmış ve 1838 senesinde yayınlanmıştır.¹

Okulun kurulduğu ilk yıllardan itibaren Tahtâvî, Medresetü'l-elsün'deki öğrencilerden yetenekli olan bazılarını bazı kitapları tercüme işiyle görevlendirmiştir. Böylece okul daha ilk mezunlarını vermeden kitapların bir kısmı tercüme edilmiştir. Okul kurulduktan bir sene sonra da *Târîhu Felâsifeti 'l-Yûnânîyyeîn* kitabı Abdulâh Ebü's-Suûd Efendi tarafından tercüme edilmiş olarak neşredildi. Mütercim mukaddimesinde “ Bunu tercüme ederken Özbekiyye'deki Medresetü'l-elsün'deydim.” demiştir. Yani halen orada öğrenci olduğunu belirtmiştir.²

Okulun kurulmasından yaklaşık üç sene sonra 1838 iki kitap daha yayınlanmıştı. Bunlardan biri Halîfe Efendi Mahmud'un tercümesi olan *Tenvîrü 'l-Meşriḳ bi İlmi 'l-Manṭıḳ* eseri idi. Diğeri de *Bidâyetü 'l-Ḳudemâ ve Hidâyetü 'l- Hükemâ* eseri olup tercümesini Mustafa Efendi ez-Zerâbî ve Muhammed Abdürrâzık ve Ebü's-Suûd birlikte yapmışlardır. Bunlar da okulun öğrencilerindendir.

Tahtâvî, daha önce kendisinin de yapmış olduğu gibi öğrencilerini farklı ilim ve sahalara yönlendiriyordu. Bu nedenle okul mezunları sadece bir tek ilimde uzmanlık sahibi değillerdi. Onlardan biri örneğin tarih alanında bir kitabın tercümesini bitirdiğinde, tıp alanındaki başka bir kitaba başlayabiliyordu. Daha sonra ise kimya

¹ Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu 't-Ta 'lîm fî 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.151.

² Abdulâh Ebü's-Suûd Efendi, *Târîhu Flâsifeti 'l-Yûnânîyyeîn*, 2.baskı, Konstantiniyye: Maṭba'atu 'l-Cevânib, 1885, s.3.

veya coğrafya ile ilgili bir kitabın tercümesine geçebilirdi. Bu şekilde de devam edip giderdi. Bununla birlikte öğrencilerin eğilimleri giderek belli alanlara yoğunlaşmış mezun olduktan sonra her biri farklı uzmanlıklara yönelmişlerdir. Söz gelimi Halîfe Efendi Mahmud, Mustafa Efendi ez-Zerâbî, Ebü's-Suûd ve Mustafa el-Beyya' tarih kitaplarının tercümesine yönelmiştir. Sâlih Mecdî ve Ahmed Ubeyd et-Tahtâvî geometri ve askeri bilim kitaplarına, Hüseyin 'Ali ed-Dîk matematik kitaplarına, Muhammed Kadri Paşa da hukuk kitaplarını tercüme ve te'lif etmeye yönelmişlerdir.

Tercüme kaleminde görevlendirilen bu öğrencilerin çalışmaları her yıl teftiş edilmiştir. Bu teftiş okul öğrencilerinin sınavlarından sorumlu komisyon tarafından her yılsonunda yapılıyordu. Mütercim öğrencilere verilen kitapların, istenilen sürede bitirilip bitirilmediğine bakıldığı gibi tercüme dili kontrol edilerek ne denli dikkat edildiği inceleniyor, gerekirse yeniden tercüme edilmesi isteniyordu. Nihayetinde tercümesinde ihmalkâr davrananın cezalandırılması ve başarılı olanın ödüllendirilmesi sağlanıyordu. İhmalkâr davranıp kendisine verilen süre içerisinde tercümesini bitirmeyen öğrenciye verilen ceza, geciktiği sürenin normal şartlardaki ücretinin yarısının verilmesiydi. Tercümesinde başarılı olan öğrenciye ise, tercüme ettiği eserden beş nüsha, ödül niteliğinde hediye ediliyordu. Tercümesi yapılan kitapların geneli Fransızcadan Arapçaya, bir bölümü de Fransızcadan Türkçeye şeklinde oluyordu.

Tercüme kaleminde görev paylaşımı, bu bölümün inşasında rol oynayan komisyon tarafından belirlenmekteydi. Eğer yapılacak tercümede, o alanda bir uzmanlık gerekmiyorsa, mütercim kimya kitabının tercümesini bitirip tarih, eğitim ya da hayvancılık alanındaki kitabı tercüme etmeye geçebilirdi. Mütercim tercüme edeceği kitabı teslim almadan önce, o tercümeyi ne kadar sürede yapması gerektiği belirleniyordu. Aksi takdirde ihmalkâr davranmış sayılır ve yukarıda belirttiğimiz cezayı alırdı. Şayet istenilen vakitte tercümesini bitirirse, yeni tercüme alır ve bu şekilde devam edilirdi. Tercümesi tamamlanan eserleri ise musahhihler alır, Arap dili açısından kontrol ederek yapılan hatalar var ise onları düzeltirlerdi. Ardından okul divanı tashih edilen tercümeyi kâğıtlardan kitaba dönüştürecek kişilere teslim ederdi. Nihayet divan, kitapları alıp inceler ve artık yayınlanma sürecini başlatırdı.

Tercüme edilen kitapların tashihine gelince, Tahtâvî, hepsi olmasa da kitapların

çoğunun gözden geçirilip tashih edilmesini bizzat kendisi yapıyor ve tercüme edilmiş kitapların mukaddimelerini mutlaka okuyordu. Bununla birlikte Tahtâvî'nin tercüme edilen tüm kitapları tek başına incelemesi mümkün değildi. Bu nedenle bir süre sonra bu işte kendisine özellikle Muhammed Kuttâ el-'Adevîd olmak üzere okulun bazı öğretmen ve musahhihleri de iştirak etmeye başladı. Medresetü'l-elsün'de tercüme edilen kitapların tashih ve gözden geçirilmesi hakkında ciddi bir müşareket ile katılım gösteren, Tercüme Kalemi'nden Ahmed Abdurrahim et-Tahtâvî, Medresetü'l-elsün musahhihlerinin kıdemlisiydi. Çünkü kurulduğu ilk günden beri okulda görevlendirilmiştir. Okuldaki tüm kitaplar onun okuması, incelemesi, karşılaştırması ve tashih etmesinden geçerek basılırdı.¹

Abdullah Hüseyin *Târîhu'l- Felâsife* kitabının mukaddimesinde “kitabın problemli yerlerinde bu aydınlık okulun müdürünün yardımına başvurdum” demiştir.²

Halîfe Efendi Mahmud *İthâfü'l-Mülûk'l-Elbâ Bi Teḳaddumi Cemi'ıyyâti fî Cibâli Evrûbâ* kitabının mukaddimesinde, tercüme alanının içinde bir takım zorluklar bulunduğu ve özellikle de İmparator I. Richard (1157-1199) tarihinin böyle olduğundan, kendisinin de bu kitabı tercüme etmeye bazen giriştiğini bazen de çekindiğini söyler. Ardından şöyle ekler: “İstek ve ricalar beni bu yola sevk etti. Böylece hata ve yanlışlar noktasında rahatlık duydum. Çünkü her durumda kendisine müracaat edip güvendiğim bir kahramanım ve bu işin editörlüğünü yapan yürekli biri vardı.”³

Elbette her iki alıntıda da söz konusu olan kişi Tahtâvî'den başkası değildi. Tahtâvî, iyi bir mütercim olduğu gibi, iyi bir yöneticiydi de. Ama bütün gayretlerine rağmen her şeyi bizzat kendisinin kuşatması mümkün değildi. Bu yüzden Medresetü'l-elsün'ün çeşitli birimlerine güvendiği kimseleri atamıştır. Mesela, Tercüme Kalemi'nin 1842 yılında kurulmasının üzerinden çok geçmeden bölümlerden birisini Beyyûmî Efendi ve Sâlih Mecdî'nin idaresi altına verdi. Bu bölüm matematik ve geometri kitaplarının tercümesi için tesis edilmiş bölümdü. Kısa

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's- Şekâfiyye*, s.150.

² Abdulâh Ebü's-Suûd Efendi, *Târîhu'l- Felâsife*, 2.baskı, Matba'atu'l- Cevânib, 1884, s.3.

³ Halife Efendi Mahmud, *İthâfü'l-Mülûki'l-Elbâ Bi Teḳddumi Cemi'ıyyâti fî Cibâli Evrûbâ*, Bulak matbaası, 1830, s.5.

sürede matematik ve geometri ile ilgili iki önemli kitap tercüme edilmiştir.¹

Okulun mezunlarından biri olan Muhammed Kadri Paşa, Medresetü'l-elsün mezunlarının tercüme ettiği kitap sayısının 2000 civarında olduğunu belirtmiştir. Bunların bazıları matbu ama bazıları da henüz basılmamış durumdadır.²

3.1.5. Medresetü'l-Elsün ve Tahtâvî:

Mehmed Ali Paşa'ya bu okulu, yani Medresetü'l-elsün'ü açmayı teklif eden kişi Tahtâvî'dir. Teklifini sunarken Paşa'ya şöyle demiştir: “Bu okul, yabancılara olan ihtiyacı bitirecek ve ülkenin tüm evlatlarına yarar sağlayacaktır.”³

Mehmed Ali Paşa'nın teklifi kabul etmesi üzerine Tahtâvî nihayet hayatının fırsatını yakaladığını düşünmüş ve var gücüyle çalışmaya başlamıştır. Çünkü o bu okul sayesinde ülkesine büyük katkı sağlayacağına, Batı'nın kendisiyle sıçradığı o kalkınmayı başaracak yeni neslin mütercim ve öğretmenlerinin bu okulda yetişeceğine inanmıştı. Görevi alır almaz hemen harekete geçerek Ezher'deki ve çeşitli kırsal bölgelerdeki öğrencilerin arasından en kabiliyetlilerini seçerek buraya getirtmiştir.⁴

Tahtâvî bu okulda 16 yıl hem idarecilik hem de hocalık yapmıştır. Aynı zamanda Tercüme Kalemi'nden ve öğrencilerinin tercüme ettiği eserlerin tashihinden sorumlu olarak çalışmıştır. Bu konuda öylesine bir ün kazanmıştı ki özel okullarda çalışıp Avrupa'ya gönderilen diğer grupların bireyleri, tercüme ettikleri kitapları kontrol etmesi için ona getirirlerdi. Dolayısıyla bir yandan Medresetü'l-elsün'ü idare ederken diğer taraftan da kendisine getirilen tıp, coğrafya ve matematik gibi alanlardaki tercüme eserleri tashih etmiştir. Bu verimli çalışmaların neticesinde artık bu kurumdaki bütün alanların eğitimi Arapça olarak verilmeye başlanmıştır. Sözüünü ettiğimiz bu başarının ardında ise, Tahtâvî ile terakki kaydeden tercüme faaliyetleri bulunuyordu. Aynı ilerleme, eğitim alanındaki yabancı unsurların gücünün azalmasını da beraberinde getirmiştir. 1839 yılında Medresetü'l-elsün ilk mezunlarını

¹ ‘Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafû't-Tevfikıyye**, c.8, s.23.

² Cemâleddin eş-Şeyyâl, **Târîhu't-Terceme ve'l- Hareketi's- Şekâfiyye**, s.147.

³ ‘Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafû't-Tevfikıyye**, c.13, s.54.

⁴ ‘Ali Paşa Mübârek, **el-Hıtafû't-Tevfikıyye**, c.13, s.54.

vermenin mutluluğunu yaşamıştır. 20 öğrencinin mezuniyetinde Tahtâvî sözü almış ve okulun açılmasındaki hedefini şu sözlerle tekrar vurgulamıştır: “Bu okulu açmamızdaki asıl hedefin, vatanımıza (ki onu sevmek imandandır) fayda sağlamak olduğu herkesin malumudur. Bu sayede Avrupa ülkelerinde gurbet yaşamaya da artık bir ihtiyaç kalmayacaktır. Zaten oralarda gurbet yaşamak, her insan için kolay değildir.”¹

Bu öğrencilerin mezuniyetinin ardından Tahtâvî, mezun olanların bir araya gelmesiyle oluşturulacak uzman mütercim ekibinin yer alacağı Tercüme Kalemi’ni inşa etmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi bu kalemi dört kısma ayırmıştır. 1843 yılında üstün başarılarından dolayı Tahtâvî, Tercüme Kalemi’ne kaymakam olarak atanmıştır.²

Medresetü’l-elsün açıldıktan sonra eğitimine hiçbir gün ara verilmemiştir. Eğitim öğretim, müzakereler ve çalışmalar gece geç saatlere kadar sürmüştür. Tahtâvî bütün bu süreci gece gündüz bilfiil idare eden kişi olmuştur. İdareciliğin yanı sıra hocalıkta yapmış, Arapça, İslam hukuku ve Batı hukuku derslerine girmiştir. Girdiği derslerde heyecanla bazen 3-4 saat ayakta ders anlattığı olmuştur. Kendisinin tercüme ettiği *Kıssatu Telîmâk* kitabının mukaddimesinde hem kendi hem de öğrencilerinin gayretini şu sözlerle ifade etmiştir: “Mısır hükümetinin gözetimi ve diğer bölgelerde benzeri görülmemiş özverisi ile öğrencilerin eğitimi ile vazifelendirilmiştim. Bu süreyi, benim için en kıymetli ve değerli zaman aralığı olarak niteleyebilirim. Bu kurumda yıllarca hem idarecilik hem de öğretmenlik görevini yerine getirmiştım. Değiştirmeye, düzeltmeye, eğitmeye ve sistemli bir şekilde çalışmaya adanmıştım kendimi. İdare ettiğim kurumdaki çok başarılı uzmanlar mezun olmuştu. Pek çoğu marifet ve bilim alanlarında kendisini geliştirmiş ve parmakla gösterilir bir konuma gelmişlerdi. Nesir, nazım, fikir ve doğaçlama alanlarında gerçekten de en iyi seviyeye erişmişlerdi. Bu okuldan benimsediği fikri savunmaktan bir an geri adım atmayacak kişiler yetişmiştir.”³

3.1.6. Medresetü’l-elsün Mezunları ve Yaptıkları Önemli Çalışmalar

¹ Hüseyn Fevzî en-Neccâr, *Rifâ‘a Râfi‘ et-Tahtâvî*, s.111.

² Sâlih Mecdî, *Hilyetü’z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi’l-Vaţan*, s.38.

³ Ömer ed-Düsûkî, *Fi’l-Edebi’l- Hadîs*, s.49.

Medresetü'l-elsün öğrencilerinin sayısı, okulun açıldığı ilk süreçte 50 civarındaydı ve bunların geneli Saîd (güney) bölgesindendi. İlerleyen süreçte Kamu Yönetimi Okulu'nun kapanması ve öğrencilerinin bu okula aktarılmasıyla sayıları 150'ye ulaşmıştır. Öğrencilerin büyük bir bölümü Mısır vilayetlerinin kırsal bölgelerindeki okullardan seçilmiştir.¹ Öğrencilerin sayısını Câk Tâcir (1918-1952) kitabında; “1841 yılında okulların eğitiminden sorumlu komisyon, öğrencilerin sayısının 60 civarında olduğunu kaydetmişti. Mehmed Ali Paşa döneminin sonlarına kadar da Medresetü'l-elsün öğrencilerinin sayısı bu civardaydı” şeklinde belirtmiştir.² Ahmed İzzet Abdülkerim (1909 - 1980) de okul öğrencilerinin sayısı hakkında aynı sayıyı belirtmiştir. Hatta Tahtâvî'nin hayatını kaleme alan Sâlih Mecdî'nin (1826-1881) *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vaṭan* eserinde verdiği rakamı tenkit etmiştir. Sâlih Mecdî eserinde, okul öğrencilerinin sayısının 250'yi bulduğunu belirtmekteydi. Ahmed İzzet Abdülkerim onun verdiği bu bilgiyi, “o döneme ait hiçbir belgede Sâlih Mecdî'nin verdiği bilgiyi doğrulayan bir kayda rastlamadık” demiştir.³ Ardından “belki de kendisi hazırlık bölümündeki öğrencileri de okul öğrencilerinin sayısına ilave etmişti” diye eklemiştir. Biz ise Sâlih Mecdî'nin verdiği rakamları, kendisinin de bu okuldaki öğrencilerden biri olmasından dolayı tercih etmeyi uygun buluyoruz. Okul öğrencileri iki bölüme ayrılmış ve her iki grubun başında bir öğretmen ile eğitimde ileri seviyeyi yakalamış öğrenciler kendilerine yardımcı olmaktaydı. 1839 yılında Medresetü'l-elsün belli bir düzeyi yakalamıştı ve artık 5 sınıf öğrenci aynı anda öğrenim görebiliyordu. İlk öğrenciler mezun edilmiş ve mezun olanların bir kısmı Fransızca derslerinde, diğer bir bölümü de Arapça derslerinde öğretmenlik yapmaya başlamışlardı. Daha önce belirttiğimiz gibi artık eski eğitim kadrosundaki kimi öğretmenlerin yerini mezun olan öğrenciler alıyordu. Medresetü'l-elsün eğitiminin kendileriyle başladığı ilk grup tarih ve edebiyat alanlarında kitap tercüme etmeye başlamıştı ve bu kitapların tashihini öğretmenleri ve aynı zamanda müdürleri olan Tahtâvî yapmıştı. Akabinde bu kitaplar matbaaya gönderiliyor ve hem öğrencilerin hem de öğretmenlerin okuyacağı kitapların basımı tamamlanıyordu.

¹ Abdurrahmân er-Râfî, 'Aşr-u Muḥammed 'Ali, c.1, s.440.

² Câk Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mıṣr Hilâle'l-Ḳarni't-Tâsi* 'Aşer, s.36.

³ Ahmed İzzet Abdülkerim, *Târîhu't-Ta'lim fi 'Aşr-ı Muḥammed 'Ali*, s.332.

1841 yılında tercüme kalemi bölümü açılınca, mezun olan öğrencilerin çoğu, belki de tamamı bu bölüme ilhak edilmiştir. Öğrenciler kendilerinden istenilen bir kitabı tercüme etmeden herhangi bir unvana sahip olamıyor ve okulda bulundukları bu süre zarfında “ ihtiyaç anında yardımcı ” pozisyonunda kalarak idarenin çağırması durumunda yardımcı oluyorlardı.¹ Bu durum okul öğrencilerinden başarıyla mezun olanlar için geçerliydi. Bu öğrenciler Medresetü'l-elsün'de asistan pozisyonunda kalıyor, hazırlık bölümünde öğretmenlik yapıyor ya da diğer özel okullarda Fransızca dersleri veriyorlardı.² Sözünü ettiğimiz bu öğrencileri Sâlih Mecdî *Hilyetü'z-Zemen bi-Menâkıbi Hâdimi'l-Vağan* kitabında fazla detaylandırmadan grup grup aktarmıştır.³

1. GRUP

- Muhammed Mustafa El-Beyyâ': Birinci grubun ilk öğrencisi idi. Onun tercüme ettiği eserlerin en önemlilerinden biri *Maṭâli'u Şumûsu's-Seyr fi Vakâ'i Kârlûs eş-Şânî 'Aşer* kitabıydı. Bu kitap İsveç kralı XII. Karl'ın hayatını konu edinmekteydi. Arapçaya tercüme edilen eser 1841 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Voltaire'in yazdığı aslı Fransız olan bu eserin adı *Histoire de Charles XII - François-Marie Arouet, dit Voltaire*'dir.⁴

- Halîfe Efendi Maḥmud: Medresetü'l-elsün'ün ilk mezunlarından, mezun olunca okula öğretmen olarak atanmıştır. Medresetü'l-elsün'deki tercüme kalemi bölümlerinden biri olan sosyoloji bilimleri tercüme bölümüne başkan seçildi. Pek çok alanda, özellikle de tarih alanında kitaplar tercüme etmiştir.⁵ Tercüme ettiği eserlerden biri; *Tenvîrü'l-Meşriḳ bi İlmi'l-Manṭıḳ* eseri idi. Eseri Fransızcadan Arapçaya çevirmiş ve Bulak Matbaası'nda 1839 yılında yayınlanmıştır. Mantık ilmiyle ilgili bir risaledir.⁶ Onun tercüme ettiği ve kendisiyle büyük övgüye mazhar

¹ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mıṣr Hilâle'l-Ḳarni't-Tâsi' 'Aşer*, s.36.

² Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîhu't-Ta'îm fi 'Aşr-ı Muhammed 'Alî*, c.1, s.336.

³ Bkz: Sâlih Mecdî, *Hilyetü'z-zemen bi-menâkıbi Hâdimi'l-Vağan*, Tahkik: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Mektebetu-Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 1958, s.34-54; Arzu Meral, *Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün*, s.89-91.

⁴ Bkz: Arzu Meral, *Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün*, İsam, 2011, sy.37, s.83.

⁵ Bkz: Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, c.1, s.676.

⁶ Halîfe Efendi Maḥmud, *Tenvîrü'l-Meşriḳ bi İlmi'l-Manṭıḳ*, Bulak Matbaası, 1839, s.4.

olduğu bir diğer eser ise *İthâfû'l –Mülûk* kitabıydı. Bu eser İspanya İmparatoru V.Karl Şarlken'in (1500-1558) döneminden bahseder. Onun döneminde yaşanan tarihi vakaların günümüze kadar Avrupa'yı etkilediği anlatılmıştır.¹

-Abdulâh Hüseyin Ebü's-Suûd Efendi: Kendisi Tahtâvî'nin öğrencilerinden ve Medresetü'l-elsün'ün mezun ettiği gözde öğrencilerden biriydi. Tercüme kalemi bölümünün önde gelen isimlerdendi ve kendisinin tercüme alanında hayli eseri vardı. Mısır bilim divanının bilimler bölümünde genel tarih dersleri veriyordu. Çoğu matbu olan ve istifade etmeye değer birçok eseri ya telif ya da tercüme etmiştir. Tercüme ettiği önemli eserlerin arasında 1836 yılında Bulak Matbaası'nda yayımlanan *Târîhu Felâsîfeti'l-Yûnâniyyeîn* kitabı ile Mustafa Efendi ez-Zerâbî ve Muhammed Abdürrâzık ile beraber tercüme edilen *Bidâyetü'l-Kudemâ ve Hidâyetü'l-Hükemâ* eseri vardı. Bu eserde eskiden inanılan itikatlardan, dinlerden ve mitolojilerden bahsedilmektedir.²

-Muhammed Abdürrâzık: Nazım, nesir ve tercüme faaliyetlerinde önde gelen bir şahsiyettir. Tercüme kaleminde görev almış ve tarih alanında pek çok eseri tercüme etmiştir.

- Şehhâte İsa Efendi: 1844 yılında Paris'e gönderilen heyetin üyelerinden biridir. Paris'e geldikten sonra matematik alanında üst düzey bir seviyeye ulaşmış ve ilerleyen süreçte Harp Akademisi nazırı üstadının yanına intikal etmiştir.³

-Hanefî Efendi Hind: Hind'in genç yaşta vefat edildiği biliniyor.⁴ Kendisi Şehhâte İsa'nın arkadaşı olup 1844 yılında savaş eğitimi almak üzere Paris'e onunla birlikte gitmiştir. Paris'e gitmeden önce tarih ve tarih eleştirisi alanlarında tercümeler yapmıştır.

- Ahmed Ubeyd Bey: Kendisi ticaret konseyinin vekili olup bunun yanı sıra pek çok tercüme ettiği eser vardır. Daha sonra eğitim alması üzere Fransa'ya gönderilmiş, Mısır'a geri geldiğinde askeriye bünyesine dâhil edilmiş ve burada amiral rütbesine

¹ Halife Efendi Mahmud, *İthâfû'l –Mülûk*, Bulak matbaası, 1842, s.3-4.

² Bkz: Arzu Meral, *Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün*, s.82.

³ Bkz: Ömer Tosun, *el- Be'asâtu'l- 'İlmiyye fi 'Ahdi Muḥammed 'Ali Şümma fi 'Ahdi 'Abbasi'l Evveli ve Sa'id*, s.263-264.

⁴ Bkz: Ömer Tosun, *el- Be'asâtu'l- 'İlmiyye fi 'Ahdi Muḥammed 'Ali*, s.246.

kadar yükselmiştir.¹ Volter'in *er-Ravdu'l-Ezher fî Târîhi Buṭrusu'l-Ekber* kitabını henüz genç yaşlardayken tercüme etmiştir. Onun bu tercümesini Tahtâvî kontrol etmiş ve 1850 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Rus imparator I. Petro (1672-1725) ile ilgili olan bu eseri Fransızcadan çevirmiştir. Yazarın bu eseri tercüme etme sebebi I. Petro'nun Avrupa'da büyük değer gören bir şahsiyet olmasıdır. Eserin asıl adı *Histoire de l'empire de Russie sous Pierrele*.²

- Ramazan Abdülkâdir Efendi: Kendisinin Arapçaya tercüme edilmiş eseri *Ḳânûnu's-Seferiyye* 'yi 1843 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlamıştır. Matbu olan ve olmayan pek çok askeri alandaki kitabı tercüme etmiştir.³

- Ḥasen el-Cebelî b. Zâhir: Medresetü'l-elsün öğrencilerinden ve mezunlarından biridir. Montesquieu'nun (1689-1755) *Burhānu'l-Beyān ve Beyānu'l-Burhān fî İstikmāli Vaḥtilālî Devleti'r-Rūmān* kitabını Fransızca'dan tercüme etmiştir. Eser Roma imparatorluğu ve çöküşü hakkında bilgiler vermektedir.⁴ Eserin tercümesini Tahtâvî kontrol etmiş ve 1876 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Tarih alanında da tercümeler yapmış ve vakıflar divanında mütercim olarak çalışmıştır.⁵

- Hüseyn Ali ed-Dîk Efendi: Kendisi Muhasebe Okulu'nda Kıpti hesaplamaları alanında öğretmendi ve bu alanda telif ettiği eserler vardı. *'Uddetu'l-Ḥāsib ve 'Umdetu'l-Kātibi Fi'l-Ḥisāb* kitabı onun matematik alanında telif ettiği eserdir. Bu eser 1869 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.⁶

2. GRUP

Bu ekipte yer alanlar, çeşitli alanlarda ileri düzeyde eğitim vermek üzere Medresetü'l-elsün'e 1836 yılında girmişlerdir.

- Muştafâ es-Serrâc: Avrupalıların kaleme aldığı eserlerde, tercüme hususunda döneminin önde gelen ismiydi. Kendisi Arapça, Fransızca ve Türkçe'ye hâkim

¹ Bkz: Ömer Tösun, *el- Be'asâtu'l- 'İlmiyye fî 'Ahdi Muḥammed 'Ali*, s.171.

² Ahmed Ubeyd, *er-Ravdu'l-Ezher fî Târîhi Buṭrusu'l-Ekber*, Bulak matbaası, 1850, s.4.

³ Bkz: Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Maṭbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebe*, c.2, s.950.

⁴ Ramazan Abdülkâdir, *Burhānu'l-Beyān ve Beyānu'l-Burhān fî İstikmāli Vaḥtilālî, Devleti'r-Rūmān*, Bulak matbaası, 1876, s.4.

⁵ Bkz: Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-Maṭbû'âtî'l-'Arabiyye ve'l-Mu'arrebe*, c.1, s.757.

⁶ Bkz: Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye*, c.4, s.190.

olmasının yanında kamu yönetimi alanında da gayet ileri seviyeye ulaşmıştır. Çeşitli alanlarda tercüme yapmıştır ve eserlerinin kimi matbu kimi de matbu değildir. Fransızca-Arapça sözlüğü telif etmeye başlamış, ancak bu çalışmasını bitirmeden vefat etmiştir.¹

- Sâlih Mecdî (1826-1881): Kahire’de Mahrûse bölgesindeki kraliyete bağlı okulların idaresinden sorumluydu. Vefatından sonra oğlu Muhammed Mecdî babasının hayatını uzunca kaleme almış ve yayınlamıştır. Hayatı ile ilgili detaylı bilgilere tezin ilerleyen bölümlerde bahsedeceğiz.

- Muhammed Süleyman Efendi: İngilizce, Fransızca ve Arapçaya hâkim, özellikle de İngilizcede iyi bir seviyeye gelmiştir. İngiliz dilinde Mısır’da en üst seviyeye erişmiş, Tercüme ettiği eserlerden matbu olanlar olduğu gibi matbu olmayanlar da vardı. *El-Kavâkibü’s-Seyyâra Fî Fenni’l-İşâra* kitabı 1874 yılında Bulak Matbaasında yayınlanan bu eser askeri sahada işaret sanatıyla ilgiliydi.²

- Hûşîd Fehmi Efendi: Medresetü’l- elşün mezunlarındandır. Savaş sanatları eğitimi için 1844 yılında Fransa’ya gönderilen ekibin içindeydi. 1849 yılının sonlarında oradaki eğitimini tamamlamıştır. Ayrıca iyi seviyede Fransızca ve Türkçe biliyordu. İlerleyen süreçte yeniden Fransa’ya gitmiş ve çeşitli alanlardaki eğitimini tamamlayıp tekrar ülkesine dönmüştür.³

-Muhammed Laz Efendi (ö.1871): Harbiye kitaplarının mütercimi ve Harp akademilerinde Fransızca öğretmeniydi. Yayınlanan ve yayınlanmayan pek çok kitap tercüme etmiştir. *El-Muzâkaratu’l-Laîfa Fî’l-İstihkâmâtî’l-Hafîfa* 1872 yılında Bulak Matbaası’nda yayınlanmıştır.

-Mustafa Saffet Efendi: Arapça ve Türkçe dillerinde yetkinliği ile bilinirdi. Askeri ve diğer alanlarda pek çok tercüme faaliyetleri olan Saffet Efendi gözlerindeki görme zayıflığından dolayı erken emekli olmuştur.⁴

-Hasan Kâsım Efendi: Maharetli bir mütercim olmasının yanında İskenderiye

¹ Bkz: ‘Ali Paşa Mübârek, *el-Hıtaü’t-Tevfikıyye*, c.8, s.23.

² Bkz: Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu‘cemü’l-Maṭbû‘âti’l*, c.2, s.1663.

³ Bkz: Ömer Tosun, *el-Be‘asâtu’l- ‘İlmiyye fi ‘Ahdi Muḥammed ‘Ali*, s. 341-342.

⁴ Yûsuf İlyân Serkîs, *Mu‘cemü’l-Maṭbû‘âti’l*, c.2, s.1754.

Belediyesi'nde idarecilik yapıyordu. Moniquor'un telif ettiği *Târihi Mülûki Fransâ* kitabını tercüme etmiştir. Tercümenin tashihini Tahtâvî yapmış ve eser 1848 yılında Bulak Matbaasında yayınlandı. Bu eser Fransız kral Louis-Philippe Ier'e (1773-1850) kadar Fransız krallarından bahseder.¹

3. GRUP

Üçüncü grupta yer alanların Medresetü'l-elsün'e girişi, yukarıda sözünü ettiğimiz ikinci gruptakilerden kısa bir süre sonradır.

- Muhammed eş-Şîmî b. 'Abdu'r-Rezzâk (ö.1873): Geometri ve mühendislik alanlarında bazı kitapları tercüme etmiş ve bunların bir kısmı yayınlanmıştır. Ayrıca matematik alanında da tercümeleri olmuştur. Bu alandaki *Îfâdatu'l-Ezhân Fî Riyâdati's-Sıbyâb* kitabı 1843 yılında ve *Kefşu'n-Niûâb 'An 'İlmi'l-Hisâb* kitabı da 1872 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanmıştır. Bu iki eser matematik ilmiyle ilgilidir.²-Muhammed Kadri Paşa (1821-1888): Birçok eseri tercüme ve telif etmiştir. Eserlerini Arapça, Türkçe ve Fransızca kaleme almıştır. Medresetü'l-elsün'ün en gözde mezunlarından biridir. Vakıflar divanında görev yapmış ve yasalara dair birçok eser telif etmiştir. Yayınlanan eserlerinden en önemlilerine şöyle işaret edebiliriz:³

-*El-Ahkâmü's-Şer'iyye fî'l-Ahvâli's-Şahşîyye*: 1881 yılında Bulak Matbaası'nda yayınlanan bu eserin daha sonra pek çok baskısı yapılmıştır. Birinci bölümde aile hukuku, ikinci bölümde miras hukukuyla ilgili hükümler düzenlenmiş olup tamamı 647 maddedir. Eserin daha sonra pek çok baskısı yapıldı.

-*Kânûnü'l-Cinâyât*: Fransızcada ceza kanununun tercümesi eseri 1865 yılında Bulak Matbaasında yayınlanmıştır.

-*Kânûnü'l-'Adl ve'l-İnşâf fî'l-kazâ'i 'Alâ Müşkilâti'l-Evkâf* (Hanefî Fıkhi): Eseri 1893 yılında Bulak Matbaasında yayınlanmıştır.

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Rifâ'a e't-Tahtâvî Za'imü'n-Nehdati'l-Fikriyye fî 'Aşri Muhammed 'Alî*, s.73.

² Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, c.4, s.190.

³ Mehmet Âkif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, c. XXX, s.546.

-*Katru Endâi 'd-Deym fi 'n-Nasâihi ve 'l-Mevâizi ve 'l-Hikem*: Eseri 1871 yılında Kahire'de yayınlanmıştır.

- Muhammed 'Oşmân Celâl el-Vennâ'î (1828-1889): Nazım ve nesir alanlarında yetkin bir isimdir. *El-'Uyyûnu 'l-Yevâkız Fi 'l-Emsâli ve 'l-Mevâ'iz* gibi kıymetli bir eseri kaleme almıştır. Askeri ve bunun dışında daha başka alanlarda da çeviri yapmış ve cihat divanında tercüman olmuştur. Beni Süveyf'in köylerinden biri olan Venâ'ya nispetle tam adı; Muhammed Osman Celal el-Venâî'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgiyi kendisi kaleme almıştır. Tercüme ettiği en önemli eserlerden bir kısmı şöyledir:

El-'Uyyûnu 'l-Yevâkız Fi 'l-Emsâli ve 'l-Mevâ'iz: Jean de La Fontaine'nin (1621-1695) masallarının tercümesidir. İlk sayfada Mehmed Ali Paşa'ya övgüler dizilerek başlayan ardından da kısa hikâyelerden oluşan bu kitap 147 sayfadır.¹

Er-Rivâyetu 'l-Mufide: Trajedi konusunu ele alan bu eser 1893 yılında Kahire'de yayınlanmıştır. Mukaddimede yazarın belirttiği üzere, bu eser meşhur Fransız edebiyatçı Jean Racine (1639-1699) üç romanından esinlenerek yazılmıştır.

- Ahmed Hilmi Efendi: Kendisi Fransız topraklarında askeri sanatları öğrenmiştir. Medresetü'l-elsün'den mezun olmuş ve Dış İşleri Divanı'nda görev yapmıştır. 1844 yılında Fransa'ya gönderilen heyetin içindeydi. Oradaki eğitimini tamamladıktan sonra 1849 yılında Mısır'a geri dönmüştür.²

3.1.7. Medresetü'l-elsün'ün Akıbeti:

Medresetü'l-elsün, Tahtâvî'nin rüyası, Mehmed Ali Paşa'nın büyük reform projesinde en çok ümit beslediği bir kurumdu. 1936 yılında Kahire'nin Ezbekiyye semtinde kurulmuştu. Tahtâvî'ye ve de Mehmed Ali Paşa'ya göre, bu kurumdan yetişenler, devlet kademelerine geçerek, kendilerinden önce daha çok yabancılar tarafından yürütülen reform projesini, yerli vatanperver aydınlar olarak aşkla ve

¹ Muhammed 'Oşmân Celâl el-Vennâ'î, *el-'Uyyûnu 'l-Yevâkız fi 'l-Emsâli ve 'l-Mevâ'iz*, 1.baskı, Metb'atu'l-Nil, 1903, s.3.

² Ömer Tosun, *el-Be'asâtu 'l-İlmiyye fi 'Ahdi Muhammed 'Ali Şümma fi 'Ahdi 'Abbasi 'l-Evveli ve Sa'id*, s.338-339.

şevkle, disiplinli ve sistematik bir şekilde yürütecekler, böylece medeniyet yolunda Mısır'a büyük bir kültürel ve bilimsel sıçrama yaşatacaklardı.

Medresetü'l-elsün bu hedef doğrultusunda Mısır toplumunun genel kültürüne belli ölçüde katkıda bulunmuş, açık kaldığı süre zarfında bereketli ilmî ürünler de ortaya koymuştur. Ancak sadece yaklaşık 15 sene ayakta kalabilmiştir. Çünkü 1848'de Tahta geçen Mehmed Ali Paşa'nın torunu I. Abbas zamanında Medresetü'l-elsün kapatılmıştır. Tedricen ilerleyen kapatma süreci, ilk olarak okuldaki fıkıh bölümünün kapatılmasıyla başlamıştır. Daha sonra okul öğrencilerinin sayısı azaltılarak 1849 yılında Nasırıyye'deki Mübtediyân Okulu'na taşınmıştır. Özbekiyye'deki Medresetü'l-elsün binasında ise tarihi Shephard Otelin açılış çalışmaları başlamıştır. Çok geçmeden 1849 yılında ise Medresetü'l-elsün tamamen kapatılmıştır.¹

Daha sonra, Hidiv İsmail paşa (1830-1895) döneminde 1868 yılında Medresetü'l-elsün'ün yerini almak üzere, İdare ve Medresetü'l-elsün (الإدارة و مدرسة الألسن) adıyla ilmi bir enstitü kurulmuştur. Burası ilk başta Hukuk Okulu ve İşletme Okulu'nun bünyesinde kurulmuştur. 1878 yılında ise Medresetü'l-elsün bu okullardan bağımsız olarak yeniden açılmıştır. Ancak Tahtâvî'in idaresi altında olduğu gibi başarılı olamasa da 1885 yılına kadar açık kalmaya devam etmiştir. Ardından 1889 senesinin Kasım ayı başlarında Medresetü'l-elsün sadece tercüme için bir okul haline dönüştürülmüştür. En sonunda ise Hidiv Öğretmenleri olarak isimlendirilen Öğretmenler Okuluna dönüşmüş ve idareciliğine de Ahmed Nazım Bey tayin edilmiştir. Bünyesinde 29 öğrenci bulunan bu okulun kurulmasındaki amaç ise, ilkokullarda İngilizce dili eğitimi verecek Mısırlı öğretmenler yetiştirmek şeklinde belirlenmiştir.²

¹ Arzu Meral, **Kahire'den Avrupa'ya Açılan Kapı: Medresetü'l-Elsün**, s.83.

² J. Tâcir, **Ḥareketü't-Terceme bi-Mıṣr Ḥilâle'l-Ḳarni't-Tâsi** 'Aşer, s.111.

IV. BÖLÜM

MEDRESETÜ'L-ELSÜN SONRASI DÖNEMDE TERCÜME FAALİYETLERİNİN VE MİSİR MODERNLEŞMESİNİN DURUMU

4.1. Abbas Hilmi ve Said Paşa Dönemleri (1848-1863)

Mehmed Ali Paşa'nın torunu ve Ahmed Tosun Paşa'nın oğlu Abbas Hilmi Paşa (1813-1854) amcası İbrahim Paşa'nın vefatının ardından 1848 yılında ülkenin idaresini eline aldı. Onun dönemi geri kalmışlık ve dedesi Mehmed Ali Paşa döneminde başlayan ilerleme ve kalkınmanın duraksamasıyla bilinir. Yönetimi ele aldıktan sonra birkaçı dışında ülkedeki bütün okulları kapattı. Bunlara Medresetü'l-elsün ve Tercüme Kalemi de dâhildir. Dahası Mısır'ın önemli mütercimlerini ve saygın âlimlerini Sudan'a sürgün etmiştir. Bunlar arasında Rifâ'a et-Tahtâvî, Muhammed Beyyûmî Efendi ve Aḥmed Dekle gibi isimler de vardır. Öte yandan Mehmed Ali Paşa döneminden beri Fransa'da eğitim gören öğrencileri de geri getirtmiştir. Dolayısıyla Abbas Hilmi Paşa döneminde tercüme faaliyetlerine dair zikre değer pek bir şey yoktur. Mütercimlerin başkanı olan Tahtâvî bile onun döneminde çok küçük çalışmaların dışında bir eseri tercüme etmemiştir. Mütercimleri çeşitli bakanlıklara dağıtarak idari işler yapmak üzere görevlendirmiştir.¹

Said Paşa (1822-1863) ise 1854 ile 1863 yılları arasında ülkeyi yönetmiştir. Onun döneminde de ilmi çalışmalar ve tercüme faaliyetleri Abbas Paşa döneminde uğradığı donukluk ve durağanlığı sürdürmüştür. Kendisi Okullar Divanını ilga etmiş, 1854 yılında Bulak'taki Mühendishane Okulu'nu kapatmıştır.² Bununla beraber Sait Paşa sürgündeki Tahtâvî'yi Hartum'dan ülkesine geri çağırmıştır. Ancak kendisinden tercüme faaliyetlerinde bulunmasını değil, Harbiye Okulu'nun idaresine geçmesini

¹ Abdurrahmân er-Râfîî, 'Aşru Muḥammed 'Ali, c.1, s.15-24.

² Bkz: Archana G. Prakash, *Negotiating Modernity: Education And Translation İn Nineteenth Century Egypt*, s.136.

istemiştir.¹ Ancak bu dönemde tercüme faaliyetlerinin tümüyle durduğunu veya bittiğini söylemek hata olur. Çünkü Said Paşa yönetimi ele aldığı anda, idari ve hukuki sistem üzerinde yapmayı istediği düzenlemelerin, tercüme faaliyetleri üzerinde ciddi bir etkisi olmuştur. Bu düzenlemelerden birincisi 1858 yılında verdiği bir emirname ile yönetim ve yargının tüm idari birimleri ve divanları arasındaki yazışmalarda veya arz edilecek yeni kanunlarda kullanılacak dilin Arapça olmasını zorunlu hale getirmesidir. Bu emirname dolayısıyla Türkçe-Arapça ve Arapça-Türkçe arasında tercüme faaliyetlerinde bir hareketlilik olmuştur. Çünkü uzun yıllar bir Osmanlı eyaleti olarak yönetilmiş olan Mısır'da idari ve hukuki dil daha çok Türkçe olarak şekillenmişti.

Said Paşa'nın tercüme faaliyetlerini etkileyen ikinci düzenlemesi ise Kahire ve İskenderiye'deki divanlarda Batılılar için özel kalemler kurdurması olmuştur. Çünkü Mehmed Ali Paşa döneminde inşa edilen ticari mahkemeler, Said Paşa dönemine kadar ilk haliyle devam ederek gelmişti. Bu mahkemelerde özellikle yabancıları ilgilendiren ticari meseleler ele alınıyordu. Hem bu mahkemelerde iletişimi sağlamak ve evrakları doğru bir şekilde tanzim etmek için, hem de çeşitli ülkelerin konsoloslukları ile yapılan yazışmaları deruhte etmek amacıyla yabancılara yönelik tercüme kalemleri kurulmuştur.²

4.2. Hidiv İsmail Paşa Dönemi (1863-1879)

İsmail Paşa (1830-1895) henüz küçük yaşta bazı bilimlerde eğitim görmüş, Arapça, Türkçe ve Farsça öğrenmiştir. Bunun yanında belli bir düzeyde de matematik ve doğa bilimleri eğitimi almıştır. Babası onu henüz 14 yaşındayken Avusturya'nın başkenti Viyana'ya, yakalandığı kırmızı göz hastalığından tedavi olması için gönderdi. Orada Avrupalı eğitim almış, iki sene kalarak eski sağlığına tekrar kavuşmuştu. Dedesinin isteği üzerine Paris'teki Mısır okulu'na kayıt olmuş ve burada iyi seviyede Fransızca öğrenmişti. Ülkesinin başına geldiğinde, Avrupa ülkelerine gitmesi ve oradaki şehirleri görmesinin büyük faydasını görmüş ve devlet işlerini layıkıyla yürütmeye başlamıştır. Kendisine yönlendirilen tüm meseleler ile bizzat kendisi ilgilenir ve hiçbir mütercime ihtiyaç duymadan toplumun bütün

¹ Ahmed İzzet Abdülkerim, *Târîhu't-Ta'îm fi Mısır*, Halk Eğitim Bakanlığı, 1945, c.1, s.184.

² Emin Sâmî Paşa, *Takvîmu'n-Nîl ve 'Aşru 'Abbas Bâşâ ve Muḥammed Sa'id Pâşâ*, c.1, s. 284.

katmanlarıyla doğrudan iletişime geçerdi.¹ Kendisi gibi Mısır halkının da eğitim seviyesinin yüksek olmasını çok istiyordu. Bu nedenle eğitim öğretime çok önem vermiş bu konuda çok fazla harcama yapmıştır. 1863 yılında yönetimine geçtiği Mısır'da ilkokul, hazırlık okulu, harbiye okulu, tıp, eczacılık ve doğum okulu dışında bir okul bulunmuyordu. Bu eğitim kurumlarının tümünün durumu gerçekten kötü, idari sistemi ve eğitimi yönünden de oldukça zayıftı. Bu yüzden İsmail Paşa eski dönem hocalarından yardım istemek zorunda kalmıştır. Bunların arasında, Eğitim Bakanlığı'na atanan Edhem Paşa da vardı. Mühendishane okulu idaresine de Ali Mübârek Paşa görevlendirildi. Tahtâvî ise İdare Okulu'na bağlanan Medresetü'l-elsün'ün idaresinde görevlendirilmemiş, aksine Eğitim Bakanlığı'ndaki Tercüme Kalem'i bölümüne tayin edilmiştir. Daha sonra da Okullar Divanı'na üye olarak kabul edilmiştir.

İsmail Paşa döneminde eğitimin en büyük hedeflerinden biri yabancı dillerin öğrenilmesi olmuştur. Okullarda Arapça ile Türkçenin yanı sıra tek bir yabancı dilin eğitimiyle yetinilmiyor, öğrenciler Avusturya dili (Almanca) ile İngilizceyi de öğrenebiliyorlardı. Diğer taraftan 1868 yılında muhasebeci, saha uzmanı ve kamu çalışmalarına liderlik yapacak kişilerin yetişeceği muhasebe okulu açıldı. Aynı dönemde bir de Mısır'a ait bilgilerin ve eski dillerin yer alacağı Egyptology okulu açıldı. 1869 yılında ise eski Mısır dili olan Hiyeroglifçe ve Habeş Emherice dillerinin eğitimi verilmeye başlanmıştır.² Bazı yabancı okullarının eğitim müfredatında ise beş veya altı dilin eğitimi verilmekteydi. Bunun yanında bütün ilkokul, hazırlık ve özel okullarda öğrencilere Fransızca eğitimi veriliyordu.³

İsmail Paşa, eğitim amacıyla yurt dışına gönderilecek heyetlerin önünü de açmıştır. Kendi istekleri ile 1873 yılında yurt dışına gönderilen öğrencilerin sayısı 51 idi. Bunlardan 24 öğrenci Fransa'ya, 2 öğrenci Almanya'ya, 13 öğrenci İngiltere'ye ve 12 öğrenci de İtalya'ya gönderilmiştir.

Ayrıca temelleri Mehmed Ali Paşa döneminde temelleri atılan kütüphane 1870 yılında tamamlanıp faaliyete geçirildi. Kavalalı Paşa devletin eski hazinesindeki

¹ Abdurrahman er-Râfî, 'Aşru İsmâ'il, c.1, s.74.

² Hüseyin Kefif, **el- Hıdîvî İsmâ'il ve Ma'sûkatühu Mısır**, s. 96.

³ Abdurrahman er-Râfî, 'Aşru İsmâ'il, c.1, s.201.

bütçeyle matbu olan eserleri, satışa sunulması için büyükçe bir depoya toplamıştı. Devlet yönetimine İsmail Paşa geldiğinde ise mevcut kitapların arasına Arapça ve Farsça dillerindeki 2000 cilt kitabı ilave etti. İlerleyen süreçte bu fikir daha da gelişmiş ve umuma açık bir kütüphaneye dönüştürülmüştür. Ali Mübârek buraya görevlendirilmiş ve idaresine iki yardımcı ile bir hizmetli verilmişti. Düzenin korunması ve mevcut kitapların kaybolmaması adına bu kurum için bazı kurallar belirlenmişti.¹

İsmail Paşa siyasi ve toplumsal hedeflerinin doğrultusunda divan ve diğer devlet kurumlarında artık Türkçenin kullanılmamasında, onu yerini Arapçanın almasında kararlıydı. Bu nedenle İçişleri Bakanlığına “şu andan itibaren bütün divanlar ve hükümete bağlı idari birimler arası yazışmaların tamamı Arapça olarak gerçekleştirilecektir” şeklinde bir emirname göndermiştir.² Ancak Abbas ve Said Paşa döneminde okulların kapatılmasıyla divan ve diğer kurumlarda Arapça bilenler hayli azalmıştı. İsmail Paşa ise bu sorunu aşabilmek için, okullar divanı’na emir verip bir ya da iki sınıfın Türkçe ve Arapça yazmayı öğrenmeye ayrılmasını sağlamıştır. Bu eğitimden başarıyla geçen her kişi, artık görev alacak düzeye geliyor ve divanlar kurulu’na bunun için başvuru yapıyordu.³

Daha önce de değindiğimiz gibi Said Paşa, Batı dillerinin kullanılacağı özel kalemler inşa etmişti. Elbette Said Paşa, yabancıları bu yolla istihdam edip dış ülkelerle ikili ilişkilerini düzeltmeyi hedeflemiştir. Özellikle ekonomik sebeplerden dolayı İsmail Paşa da bu özel kalemlerin sayısını artırmak zorunda kalmıştır. Bu özel kalemlerde bulunan yabancı yöneticilerin yanına da Mısırlı tercümanlar atamıştır.⁴

1875 yılında Mısır hükümeti, bütün davaların görüleceği umumi mahkemeler inşa etmişti. Daha öncesinde mahkemelerde, yerli halk ile yabancılar arasındaki ticari davalar ele alınırdı. Bu mahkemelerde esas alınan kanunlar da Arapçaya tercüme edilmiş ve Mısır yargısı bağımsızlığını ilan etmiştir. Devlet kademeleri, mahkemeler, idari meclis, şura meclisi ve bakanlar kurulunda artık çoğunun Fransız kanunlarından

¹ Hüseyin Kefif, *el-Hidîvi İsmâ‘il ve Ma’sûkatühu Mısır*, s.236.

² Emin Sâmî Paşa, *Taḳvîmu’n-Nîl*, c.22, s. 849.

³ Emin Sâmî Paşa, *Taḳvîmu’n-Nîl*, c.2, s.849.

⁴ Sâlih Ramazan, *Ḥayâtu’l-İctimâ‘iyye Fî ‘Asri İsmâ‘il*, İskenderiye: Dârü’l -Ma‘ârif,1977, s. 306.

oluştugu ve Fransız Kod Kanunu diye bilinen yeni bir düzene geçmişti. İsmail Paşa, Tahtâvî ve beraberindeki kadrolar aracılığıyla yeni yasaları Fransızcadan tercüme etmiş ve üç cilt halinde 1866 yılında Mısır'da yayınlamıştır. Medeni Kanunu Tahtâvî, Yargı Kanunu'nu Dışişleri Bakanlığı'ndan Ebü's-Suûd Efendi tercüme etmiştir. Ceza Muhakemesi Kanunu'nu ise Muhammed Kadri Paşa tercüme etmiştir. Ayrıca Tahtâvî, Fransız Ticari Kanunu'nu Arapçaya çevirmiş ve 1868 yılında Mısır'da yayınlanmıştır. Daha sonra bazı genel hukuk kitapları da tercüme edilmiştir.¹

İsmail Paşa döneminde açılan okullarda da önemli tercüme faaliyetleri olmuştur. Mesela 1868 yılında açılan Hukuk Okulunda yapılan çalışmalar bunlardan biridir. Öyle ki bu okul, Abbas Paşa döneminde kapatılan Medresetü'l-elsün'ün yerini almıştır. İsmail Paşa ve daha sonraki dönemlerde yetişen hukuk alanındaki önemli isimlerin neredeyse tamamı bu okulda yetişmiştir. Mısır'da hukuk, kanun, yargı, edebiyat ve siyasi sahalarında kat edilen mesafede ve yapılan tercümelerde bu okulun payı büyüktür. Bundan önce de 1864 yılında İskenderiye'deki Hidiv Sarayı yakınlarında Re'sü't-Tîn Okulu açılmıştı. Her iki okulda da dördüncü sınıfa kadar Arapça, Fransızca, İngilizce, Almanca, Türkçe, coğrafya, çizim, genel matematik, ileri düzey matematik ve Kur'an-ı Kerim eğitimi verilmiştir.

Yine 1867 yılında Sanat ve Sanayi Okulu açılmıştı. Okulun eğitim müfredatında matematik, kimya, çizim, topografya, Fransızca, İngilizce, geometri ve bütün sanat ve mesleklerin eğitimi verilir hale gelmiştir. Fakat bütün bu eğitimler esnasında özellikle sanat ve mesleklerde kullanılan Batı menşeli terim ve kavramların Arapça ifade edilmesinde ciddi bir zorlukla karşılaşılıyordu. Bu zorluğu aşmak için okulda Fransızca-İngilizce-Arapça bir sözlük hazırlandı.² Artık her öğrencinin bu sözlük sayesinde, istediği sanat veya meslek alanındaki herhangi bir terimi öğrenme ve anlama imkânı vardı.

1870 yılında, İtalyan okulu açılmıştır. Bu okulu diğer okullardan farklı kılan ana unsur, öğrencilere burada Fransızcadan İtalyanca ve Arapçaya ve tam tersine tercüme

¹ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, c.4, s.272.

² Abdurrahmân er-Râfîî, *Asru el-Hidivi İsmâ'il*, c.1, s.203.

tekniklerinin uygulamalı olarak verilmesidir. Bu uygulamalarda yapılan tercümeler yalnızca yazılı değil, sözlü olarak da yapılmakta ve öğrencilerin bunda da kendilerini geliştirmeleri sağlanmaktaydı. Böylece fikirlerin hızlı bir şekilde bu üç dil arasında çevrilmesi sağlanmış oluyordu.¹

İsmail Paşa orduyu modernize edip güçlendirmek istemiştir. Bunu yapacak kimseleri yetiştirmek üzere harbiye bölümünden 15 subayı Fransa'ya göndermiştir. Eğitimlerini tamamlayıp geri döndükleri zaman, Fransız subaylardan oluşan bir bölüğün gelmesini de istemiş, bunların bir kısmını harbiye okullarının idaresinde görevlendirmiştir. Mısır ordusu için harp kurmayının genel şematiğini oluşturma görevi de Amerikalı subaylardan oluşan bir gruba verilmişti.

Aynı dönemde Harbiye öğrencileri ile subayların kendilerini geliştirmesi için iki adet savaş dergisi hazırlanmaya başlanmış ve burada hem Mısırlı hem de yabancı subayların araştırmaları yayımlanıyordu.²

Öte yandan hükümet kanalıyla alınan bir kararla askeri alanda Fransa'da kaleme alınan ve öğrencilerin kolayca anlayabileceği eserler tercüme edilmeye başlanmıştır. Savaş kitaplarının tercümesi, Cihat Divanı'ndaki tercüme kaleminin görevlerindendi. Burada tam anlamıyla verim alınması için bazı mütercimlerin de artık bu kalemde çalışması sağlandı. Aynı zamanda Fransız öğretmenler, gerek ders anlattıkları esnada gerek de savaş dergisinde yayınlanması için kaleme aldıkları yazılarda mütercimlere ihtiyaç duyuyorlardı.³ Dolayısıyla savaş sanatlarına dair kaleme alınan kitaplar bu dönemde Arapçaya aktarılmaya başlanmıştır. Bu konuda en büyük rolü Sâlih Mecdî üstlenmiştir. Kendisi matematik ve savaş sanatları alanlarında hayli kitap tercüme etmişti.⁴

Tercümeler açısından önemli bir diğer okul da Tıp Okuludur. Bu okul iki bölümden oluşuyordu. Bir bölümde tıp ve cerrahi alan, diğerinde ise eczacılık alanı ele

¹ İlyâs el-Eyyûbî, *Târîhu Mısr fî 'Ahdi El-Ĥidîvî İsmâ'il Bâşâ*, Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012, s.184.

² Abdurrahmân er-Râfîî, *'Asru el-Ĥidîvî İsmâ'il*, c.1, s182.

³ Abdurrahmân er-Râfîî, *'Asru el-Ĥidîvî İsmâ'il*, 4.baskı, c.1, s.182.

⁴ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbî'l-Luğati'l-'Arabiyye*, c.4, s.193.

alınıyordu. İki bölümde de eğitim veren öğretmenlerin çoğunluğu Avrupa’da eğitim gören Mısırlılardı. Bununla birlikte Avrupa’dan bu eğitim için özellikle gelmiş olsalar da alacakları maaşın altında bir maaş alıyorlardı. Okulun bünyesinde sivil ve askeri olmak üzere iki tane de donanımlı hastane bulunmaktaydı. Eczacılık bölümünde ise bir kimya laboratuvarı vardı. Bu okuldan tıp alanındaki çeşitli kitapları Arapçaya tercüme eden doktorlar ve eczacılar yetişmiştir.

Bütün bunların yanı sıra İsmail Paşa özellikle Eğitim Bakanlığı’na genel müfettiş olması ve eğitim alanında rol alması için İsviçre’den bir eğitmen gelmesini istemiştir. Okulların durumunu kontrol edecek yetkili bir meclis kurmuş ve Eğitim Bakanlığı’na devletten bütçe ayırmıştır. İsviçre’den gelen eğitmen çalışmalarına başlamış ve mevcut okullarda bazı değişiklikler yapılmasını önermiştir. Bu önerilerden en önemlisi İdare Okulu’nun, Hukuk Okulu’na evrilip Roma ve Fransız yasalarının eğitiminin verilmesini olmuştur ve bu öneri yerine getirilmiştir.

Diğer taraftan İsmail Paşa Medresetü’l-elsün’ü, idari görevlere gelecek mütercim ve müelliflerin yetiştiği bir kurum haline gelmesini sağlamıştır.¹ Matematik, mekanik ve astronomi gibi bilimlerin Arapçaya aktarılmasında öne çıkıp rol üstlenenlerin bir çoğunluğu Medresetü’l-elsün’den ya da Mühendislik Okulu’ndan mezun olmuş kişilerdir. İsmail Paşa döneminde matematik bilimlerinde en ileri düzeye erişen kişi ise Mahmud Paşa el-Felekî (1815-1885) idi ve kendisi Mühendishâne’nin eğitiminden sorumluydu.²

İsmail Paşa döneminde gazetecilik sektöründe de ciddi bir ilerleme gerçekleşmiştir. 1878’de İsmail Paşa döneminde mevcut gazetelerin sayısı 27 idi. Türkçe, Fransızca, İtalyanca ve Yunanca gibi birçok dilde yayınlanan gazetelerin bir aylık baskı adedi yaklaşık 300 bin nüshaydı. Arapça gazetelerin sayısı yediydi. Mısır gazetelerinin başında ise yayın hayatına 1875 yılının aralık ayında yayın hayatına başlayan el-Ahrâm Gazetesi geliyordu.

Ancak İsmail Paşa’nın gazetecilik alanında attığı en önemli adım, *el-Vekâ’i’u’l-Mısrıyye* adlı Mısırın resmi gazetesinin 1874 yılında *Le Moniteur Egyptien* adıyla

¹ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi’l-Luğati’l-‘Arabiyye*, c. 4, s.177-178.

² Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi’l-Luğati’l-‘Arabiyye*, c.4, s.177-178.

Fransızcasını da çıkartmak olmuştur.¹ *El-Vekâ'i 'u'l-Mıṣriyye* o zamana kadar sadece Türkçe ve Arapça yayımlanmaktaydı. Gazetenin Türkçe nüshası *Rûznâme Vekâi 'i'l-Mıṣriyye* adıyla yayımlanıyor, içerik ve görünüş yönünden de Arapça yayının tıpkısıydı.²

Netice itibariyle İsmail Paşa'nın verdiği maddi-manevi destekle bilim ve edebiyat alanlarında azımsanmayacak bir gelişme kaydedilmiştir. Bu gelişmenin sonuçları ise, bilim vakıflarının kurulması, matbaanın gelişmesi, gazeteciliğin yaygınlaşması, telif, neşir ve tercüme faaliyetlerinin artması şeklinde ortaya çıkmıştır. Öte yandan İsmail Paşa idari alanda çok önemli bazı yenilikler yapmıştır. Bunlardan bir tanesi Türkçenin yerine Arapçayı ülkenin resmi dili ilan etmesi olmuştur.³

4.3. Medresetü'l-elsün'ün İhyası ve Mütercimlerin İstihdamı

Bir önceki bölümde belirttiğimiz gibi İsmail Paşa döneminde 1868 yılında Medresetü'l-elsün'ün yerini almak üzere, İdare ve Medresetü'l-elsün (مدرسة الألسن والإدارة) adıyla ilmi bir enstitü kurulmuştur. Burası ilk başta Hukuk Okulu ve İşletme Okulu'nun bünyesinde kurulmuştur. 1878 yılında ise Medresetü'l-elsün bu okullardan bağımsız olarak yeniden açılmış, 1889 yılında ise sadece tercüme için bir okul haline dönüştürülmüştür. En sonunda ise Hidiv Öğretmenleri olarak isimlendirilen Öğretmenler Okuluna dönüşmüş ve idareciliğine de Ahmet Nazım Bey tayin edilmiştir. Bünyesinde 29 öğrenci bulunan bu okulun kurulmasındaki amaç ise, ilkokullarda İngilizce dili eğitimi verecek Mısırlı öğretmenler yetiştirmek şeklinde belirlenmiştir.⁴

İsmail Paşa'nın yabancı dil ve eğitim öğretim alanlarında yaptığı atılımlar dedesi Mehmed Ali Paşa dönemini hatırlatıyordu. Nitekim Fransız konsolosluğunun 1868 yılı Haziran ayında Fransız Eğitim Bakanı için kaleme aldığı bir raporda şöyle deniyordu: “Büyük projelerin gelişmesi için geçmişte kalan Mehmed Ali Paşa'nın çalışmaları bugün İsmail Paşa ile yeniden canlanmıştır. Kendisi bu hususa azami önem vermekte ve Avrupa'daki düşünce ve ekonomik kalkınmanın, ülkesinde de

¹ J. Tâcir, *Hâreketü't-Terceme bi-Mıṣr*, s.97.

² Hüseyin Kefif, *el-Hidîvi İsmâ'il ve Ma'sûkatühu Mıṣr*, s.108.

³ Emin Sâmî Paşa, *Takvîmu'n-Nîl*, c.22, s. 849.

⁴ J. Tâcir, *Hâreketü't-Terceme bi-Mıṣr Hilâle'l- Kârni't-Tâsi' 'Aşer*, s.111

gerçekleşmesi için gayret etmektedir”. Her ne kadar önünde bazı engeller bulunsa da Avrupalı eğitimin Mısır’da canlanmasını sağlaması için ihtiyacı olan tek şey, biraz vakittir.¹

İsmail Paşa selefleri Abbas ve Said paşaların aksine okul ve eğitim kurumlarına önem vermiş, bilim adamlarını, âlimleri ve edebiyatçıları desteklemiştir. Bu meyanda Mehmed Ali Paşa ve ardından gelenlerin döneminde Ezher’den ya da diğer okullardan mezun olanlar ile Avrupa’da eğitim görüp gelenlerin içinden öne çıkan âlim ve edebiyatçıları hükümetteki önemli birimlerin başına tayin etmiş ve kendilerine cömertçe maaş bağlamıştır. Bunların çoğu 1835 ile 1842 yılları arasında Medresetü’l-elsün’den mezun olanlar, yani Kavalalı Mehmed Ali Paşa döneminde yetişenlerdi. Elbette bunların başında Rifâ’a Râfi’ e-Ṭahtâvî geliyordu.

Hidiv İsmail hukuk reformu yapmaya karar verdiğinde 1863 yılında modern kanunların tercüme edilmesi için özel bir tercüme kalemi kurmuş ve Ṭahtâvî’yi da başına getirmişti, eski öğrencilerini de onun yanına çağırmıştır. Bu kalem için, Okullar Divanı’nın odalarından biri tahsis edilmiştir. Ṭahtâvî burada Fransız Ticaret Hukuku’nu tercüme etmişti. Oradaki faaliyetlerinde Ebü’s-Suûd, ile birlikte hareket ediyordu. Fransız kanunlarını (Napolyon Kodu) onunla birlikte cilt cilt tercüme ediyordu. Bunlar 1866 ile 1868 yılları arasında Bulak Matbaası’nda yayımlanmıştır. Bunun yanında Ṭahtâvî ve ekibi Osmanlı Anayasası’nı, bazı askeri dergileri ve Paris’teki Mısırlı heyetin çalışmalarına dair bilgileri tercüme etmişlerdir. Ekip ayrıca Ṭahtâvî’nin *Envârü tevfîkî’l-celîl fî aḥbâri Mıṣr ve tevfîkî Benî İsmâ’il* adlı eserini de Türkçeye tercüme etmişlerdir. Bu eser, Antik Mısır hakkındadır.²

Bilahare İsmail Paşa, Okullar Divanı’nı yeniden faaliyete geçirdiğinde bu divanın komisyonuna, açılacak yeni okulları kontrol etmek gibi görevler için de Ṭahtâvî’yi görevlendirmiştir. Nitekim 1867 yılında Okulların Divanı’nın idarecisi Ali Mübârek, Ṭahtâvî’yi yerel okulların idaresine getirmiş, ardından da onu bu okullardan sorumlu kalıcı görevli olarak yetkilendirmiştir. Ṭahtâvî artık yerel kütüphanelerin meclisinin başına gelmiş, gerek idari işleri yürütmeye gerek de müfettişlerin raporlarını işlemeye başlamıştır. Bu şekilde Ṭahtâvî okullardaki Arapça eğitimine bakıyor,

¹ Hüseyin Kefif, *el-Ḥidîvi İsmâ’il ve Ma’şûkatühu Mıṣr*, s.92.

² Bkz: Arzu Meral, *Kahire’den Avrupa’ya Açılan Kapı: Medresetü’l-Elsün*, s.88; Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Rifâ’a e-Ṭahtâvî Za’îmü’n-Nehḍati’l-Fikriyye*, s.58.

öğretmenlerini seçiyor ve onları modern eğitim metotları paralelinde yönlendiriyordu. Eğitimi verilecek kitapları belirliyor, Mısır ve yabancı okullardaki imtihan komisyonlarına yön veriyordu.¹

1870 yılında okullar divanı ve idarecisi Ali Mübârek, fikir, kültür ve edebiyat içeriği olan bir dergi çıkarma kararı almıştı. *Ravzatü'l-medâris* adlı bu dergi, Mısır'da bu içeriğe sahip ilk dergiydi. Derginin editörlüğü ise Tahtâvî'ye verilmiş ve ilk sayısı 1870 yılında yayınlanmıştır. *Ravzatü'l-medâris* dönemin siyasi olaylarının ve idari işlerinin üzerinde durmuyor, bunun yerine ilim, edebiyat ve sanatsal içerikleri bünyesinde barındırıyordu. Tahtâvî dergiyi bölümlere ayırmış ve her bölümün başına, dönemin Mısır'ında yetişmiş en önde gelen kişileri getirdi. Tahtâvî derginin editörlüğünü sürdürmüş ve derginin kapağında onun da adına yer verilmişti. 26 Mayıs 1873 yılında vefat edinceye ve derginin 6. sayısı yayınlanıncaya kadar ismi bu dergide yer almıştı. Derginin 6. sayısı yayımlandıktan bir gün sonra vefat etmiş ve derginin bir sonraki sayısında taziyesi paylaşılmıştır.²

Yukarda da belirttiğimiz gibi İsmail Paşa, kendisinden önceki dönemlerde ve özellikle de dedesi Mehmed Ali Paşa döneminde yetişmiş birçok mütercim ve kültür adamını devletin önemli noktalarında görevlendirmiş, yaptığı birçok reformlarda onlardan azami derecede istifade etmiştir. Bunların başında elbette Tahtâvî gelmektedir. Ancak ondan başka bu konuda zikre değer daha birçok kimse vardır. Bu kimselerden en önemlilerini ve yaptıkları en önemli hizmetleri aşağıda sıralayacağız.

Alî b. Mübârek İbrâhîm (1823-1893)

Mısır'ın kalkınmasında etkin role sahip olanlardan biridir. 1823 yılında Brenbâl el-Cedîde köyünde dünyaya gelmiş ve eğitim amacıyla Fransa'ya gitmiştir. İsmail Paşa döneminde ülkedeki okulları yönetmiş ve Hidviyye Kütüphanesini kurmuştur. İdari işlerinin dışında neşrettiği eserlerden en önemlileri şunlardır:

El-Hıtaṭü't-Tevfîkiyyetü'l-cedîde: Bu eser tarih ve coğrafya alanındaki en önemli eserlerden biriydi. Eserde Mısır'ın şehirleri, yolları, okulları ve camileri anlatılıyordu. 20 bölümden oluşan eserde, son iki yüzyılda yaşamış

¹ Hüseyin Fevzî en-Neccâr, *Rifâ'a et-Tahtâvî*, s.115.

² Muhammed 'Îmâra, *Rifâ'a et-Tahtâvî Râ'idu't-Tenvîr fî'l- 'Asri'l- Hâdîs*, s.100.

âlim ve bilginlerin hayatları da yer alır.¹

İlmu'd-Dîn: Birkaç ciltten oluşan eser, din ve medeniyet yönü olan bir öyküden ibaretti.

Hulâşatü târihi'l-'Arab: Arapların ve tarihlerinin hakkında Louis Pierre Sédillot'nun 1854'te Paris'te neşredilen *Histoire des Arabes* adlı eserinin tercümesidir.²

Abdullah Ebû Mes'ûd Efendi (1820-1878)

Mısır'da o dönemde ortaya çıkmış ilk siyasi gazetecidir. Dedeleri Sirenaykalı olsa da kendisi Giza bölgesinin yakınlarındaki Dahşûr'da dünyaya gelmiştir. Eğitimini Medresetü'l-elsün'de tamamlamış ve Tahtâvî'den tahsil alarak mezun olmuştur. Rifâa'nın çalışkan öğrencilerindendi. Aynı zamanda Ezher'de derslere katılarak Arapça, Fransızca ve İtalyanca öğrendi. Edebiyat ve şiir alanlarında kendisini geliştirdi. İlmi kariyerinde yükselmiş ve nihayet İsmail Paşa döneminin Tercüme Kalemi'nin başına gelmiş, Dârü'l-Ulûm Fakültesi'nde tarih dersi vermiştir. 1867 yılında Vâdi'n-Nîl dergisini çıkardı.

Nüzum el-Leâlî fî's-Sülûki fîmen Hâkeme Fransâ mine'l-Mülûk: Fransızcadan tercüme etmiş ve kitabın sonuna kronolojik şema ekleyerek tarihleri hem hicri hem de miladi olarak belirtmiştir. Bu eseri Mehmed Ali Paşa'nın emriyle tercüme etmişti. Mütercim bu eseri özet, faydalı ve Fransız okullarında meşhur olduğu için yazmıştır. Eserde I. Louis Filipsh'e kadar olan Fransa kralları anlatılıp ardından Efendimiz (s.a.v) ve halifeler sonrasında Emevî ve Abbasî tarihinden bahsetmiştir.³

Kanâşatü Ehli'l-'Asr fî Hülâşati Târihi Mısr eserini Eğitim Bakanlığı'nın talebi üzerine Fransızcadan tercüme etmiştir. François Auguste Ferdinand Mariette'in (1821-1881) kaleme aldığı eser Antik Mısır tarihini ele alıyordu. Bu eserde başlangıcından itibaren Mısır'ın tarihinden, antik ve orta dönemlerinden modern

¹ Kâzım Yaşar Kopraman, “‘Ali Paşa Mübârek’”, *DİA*, 1989, c.II, s.433.

² Ahmed Emîn, *Zü'amâ'ü'l-Işlâh fî'l-'Aşri'l-Ḥadîs*, Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012, s.19.

³ Abdullah Ebu Mesud, *Nüzum el-Leâlî fî's-Sülûki Fîmen Hâkeme Fransâ Mine'l-Mülûk*, Bulak matbaası, 1840, s.224.

Mısır'a kadar anlatmıştır. Ayrıntılı olarak Mısır'daki Yunan ve Roma tarihinden bahsedilmiştir.¹

-Tahtâvî ile birlikte Fransız Medeni Hukuku'nu (Fransız Kodu) tercüme etmiştir.²

Sâlih Mecdî Bey (ö. 1880)

Giza bölgesindeki dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini Hilvan Okulu'nda aldıktan sonra Medresetü'l-elsün'e geçmiş ve Arapça ile Fransızca alanlarında kendisini geliştirmiştir. Tahtâvî'nin tedrisatında tercüme yapmakta maharet kazanan ve tercüme kalemi'nde görev alan Mecdî Bey, o dönemde Fransızca matematik kitaplarının tercümesine yöneldi. Ardından 1855 yılında Mühendislik Okulu'na tayin edilmiş ve İsmail Paşa döneminde Tercüme Kalemi'ne çağırılarak burada idareci olmuştur. Umumi mahkemeler inşa edildiğinde Mısır Mahkemesi'nde hâkim olarak görev almış ve vefat edene dek bu görevi yerine getirmiştir.³ Sâlih Mecdî özgün yazı alanında da oldukça iyi bir seviyede idi. En önemli tercümeleri ise şu şekildedir:

Keşfu Rümûzi's-Sirri'l-Maşûn fî Tatbîki'l-Hendeseti 'ale'l-Fünûn: (Yalnızca 2. cilt)

Ed-Durru'l-Mensûr fî'z-zılli'l-Manzûr: İki bölümü tek cilt haline getirilen eseri Fransızcadan tercüme etmiştir.

Buğyetü't-Tullâb fî kaṭ'i'l -Ahcâri ve'l-Ahşâb: İki cilt olan eseri tercüme etmiştir. Eserin ilk cildi sadece metinden oluşuyor, ikinci cilt ise müellifin hazırladığı 25 şemayı barındırıyordu.

Er-Ravḍatu's-Sündüsiyye fî'l- Hisâbâtî'l-Müşelleşiyye: Eser matematik ile ilgilidir. Mütercim bu ilmin ilerleme ve gelişimin bir yolu olduğunu, Batılıların bu alanı çok önemsediklerini söylemişti. Yazar Antik Mısır'ın bu ilmden haberdar olduklarını ve öncelikli ilkelerini bildiklerini fakat bu ilmin aslının Yunan beldelerinden alındığını söylemiştir.⁴

¹ François Auguste Ferdinand Mariette, **Ḳanâṣatü Ehli'l- 'Asr fî Hülâṣati Târihi Mısr**, T: Abdullah Ebu Mesud, 1.baskı, el-Maṭba'atu'l- Hıdıviyye, 1864, s.14.

² Abdurrahmân er-Râfî, **'Aşru İsmâ'il**, c.1, s. 259.

³ Corcî Zeydân, **Meşâhîrü's-Şark**, c.2, s.175.

⁴ Sâlih Mecdî, **er-Ravḍatu's-Sündüsiyye fî'l- Hisâbâtî'l-Müşelleşiyye**, Maṭba'atu- Mühendishân el- Hıdıviyye, 1854, s.2-3.

Tezkîru'l-Mürsel Bi Tahrîri'l-Muḫṣali Ve'l-Mucmel: Askeri sanatlarla ilgili olan bu eser 1859 Yılında Emîriye Matbaası 'nde basılmıştır. Eser zikredildiği gibi asker ve zabitlerin savaş başlamadan önceki durumları konusunda çok faydalıdır. Askerlere savaş zamanında geçmeleri gereken arazi ve tünelleri tanıtır. Savaşıkları doğal alanlarla nasıl ilişki kuracakları ve oradan nasıl faydalanacaklarını anlatır.¹

Gökbilimci Mahmûd Hamdî Paşa (1815- 1885)

Bu dönemde yetişmiş ve matematik alanında ardında en çok eser bırakan bilim adamıydı. Ülkenin batısında yer alan Hassa bölgesinde dünyaya gelmiş ve İskenderiye Okulu'nda eğitim görmüştür. Buradan kraliyete bağlı okullardan birine nakil yapmıştı. Matematik alanlarına olan özel ilgisinden dolayı hükümet 1851 yılında, bu sahada eğitim alması üzere Avrupa'ya göndermişti. Ülkesine geri döndüğünde hemen göreve başlamış ve mühendishane okulu'na tayin edilmişti. Hükümet kendisini, Mısır'ın genel haritasını çizmesi için görevlendirmişti. Mısırlılardan bunu yapacak ilk kişiydi kendisi. Telif ettiği eserlerin bir kısmını Arapça, bir diğer kısmını ise Türkçe kaleme almıştı. Kaleme aldığı en önemli eserleri şu şekilde belirtebiliriz:

Mısır Haritası: Yukarıda bahsettiğimiz harita.

Risâle fi't-Tekâvîm el-İsrâîliyye el-İslâmiyye: Yahudi tarihinin başlangıcının ele alındığı eser 1855 yılında yayınlanmıştır. Onların takvimlerinden bahsetmiştir. Ek olarak bayramlarının belirlenmesi ve takvimlerinin Hristiyan takvimiyle karşılaştırmasını yapmıştır.²

Et-Tekâvîmu'l-'Arabiyye ḳable'l-İslâm: Fransızca telif etmiştir. Ahmed Zeki Efendi Arapçaya tercüme etmiş ve eseri bir giriş, iki bölüm ve sonuç kısmı olarak düzenlemiştir. Bu risale İslamiyet'in kabulünden önceki Arap takviminin anlatıldığı ve Hazreti Peygamber'in (s.a.v) doğumuyla hayatının tahkik edildiği bir eserdir.³

¹ Sâlih Mecdî, *Tezkîru'l-Mürsel Bi Tahrîri'l-Muḫṣali Ve'l-Mucmel*, el-Meṭb'atu'l- Âmire'ye, 1859, s.3.

² Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye*, c.4, s.188.

³ Mahmud Hamdi Paşa, *et-Tekâvîmu'l-'Arabiyye ḳable'l-İslâm*, Kahire: el-Maṭba' atu'l-Emîriyye, 1888, c.2, s.2.

Rasâ'il Muhtelifa fi'l-Kusûfi'l-Kullî: Bu kitap içerisinde Güneş tutulmasını gözlemlemiş, 15 gün sonra Sudan'dan Dankala'ya yolculuk yaparak Güneş tutulmasını gözlemleyebilmiştir.¹

Muhammed Kadri Paşa (1821-1886)

Bu büyük âlim Anadolu bir baba ile Mısırlı bir anneden 1821 yılında dünyaya geldi. Tahtâvî döneminde Medresetü'l-elsün'de eğitimine başladı. İlme ve tercüme meyli daha o günlerde yeşermişti. Okuldan mezun olduğunda da yine aynı kurumda yardımcı mütercim olarak görev almıştır. Fıkıh ilmi ile İslam hukukunun Avrupa hukukları ile karşılaştırılması alanında kendisini geliştirmişti. Ezher'de fıkıh dersleri almış ve dini kitaplar üzerinde çalışarak anlamaya gayret etti. Hükümete bağlı kurumlarda tercüme faaliyetlerini sürdürmüş ve Hidiv İsmail Paşa, oğlu Prens Muhammed Tevfik için onu tercih edip mürebbisi olmasını istemiştir. Ardından Dışişleri Bakanlığı'na bağlı Tercüme Kalemi'nde başkanlık yaptı. Napolyon hukuku'nu, Tahtâvî ile birlikte tercüme etmişti. Ülkede yerel mahkemelerin kanunlarının belirlenmesine bir hazırlık mahiyetinde, umumi mahkemelerin kanunlarını tercüme etti. Akabinde istinaf mahkemelerinde müsteşar olmuş ve dini hükümleri kapsayan üç önemli eseri ardında bırakmıştır.²

Muhammed Osmân Celâl (1828-1889)

1829 yılında dünyaya gelmiş ve modern edebiyat çağında, modern hikâyelerin temelini tesis etmişti. Medresetü'l-elsün'de Tahtâvî'nin öğrencisiydi ve birçok dili burada öğrenmiştir. 1844 yılında Tercüme Kalemi'ne girmiş ve öykü alanına meyletmişti. Yaptığı tercümelerde kimi zaman kısaltma yoluna da gitti. Kariyerinde ulaştığı en üst mertebe ise, 1888 yılında umumi mahkemelerde hâkimlik göreviydi. Fransızcadan yaptığı tercümelerin bir kısmı şöyledir:

El-Uyûnu'l-Yevâkiz fi'l-Emsâli ve'l-Mevâ'iz adını vermiştir. Moliere'nin kaleme aldığı Tartuffe öyküsünü, özgünlüğünü korumadan tercüme etmiş ve Mısır kültürünü metne mezc ederek eş-Şeyh Maḥlûf adını vermiştir. Aslında aldatıcı olan fakat insanlara takvalı olduğunu iddia eden, salah ve vera elbisesi takınan

¹ Corcî Zeydân, *Meşâhîrû's-Şark*, c.2, s.188.

² Abdurrahmân er-Râfîî, *Aşru ismâ'il*, c.1, s.283.

bir şeyh'ten bahseder. O yalnızca insanları aldatan bir hilebaz ve dini kendi dünyalık işlerine kılıf yapmış birisidir.¹

Fransız Jean Racine'nin (1639-1699) hayal gücüyle kaleme aldığı öykülerini Mısır lehçesiyle Arapçaya tercüme etmiş ve esere *er-Rivâyetu 'l-Mufîde fî İlmi 't-Terâcîdyâ* adını vermiştir.

Es-Siyâhatu 'l-Hidîviyye fî 'l-Emşâri 'l-Mışriyye: Nazım olarak kaleme almıştır. Hidiviye'nin kendisinden 1880 yılında yaptığı deniz seyahatlerini yazmasını emrettiğini söyler. Onun emrine uyarak yazdığı 34 sayfalık bu risale, Bulak'ta basılmıştır.²

Ahmed Nedâ (ö.1877)

Eczacılık alanında şöhret bulmuştur. Bu alanda kendisini önce Kaşrû'l-'Aynî'de geliştirmiş, ardından uzmanlaşmak için Paris'e gitmiştir. Sabun yapımına ve mum üretimine dair ders almıştı. Ardından Mısır'a geri dönmüş ve hükümet onu doğa tarihi dersi vermekle görevlendirmişti. Öğrendiği konularda çalışmaya ve araştırmalar yaparak kendisini geliştirmeye gayret ederdi. İlmin yayılmasını ve eser kaleme almayı çok severdi. 1877 yılında vefat edene kadar eğitim ve telif alanında azimle çalışmıştı. Ardında bıraktığı faydalı birçok eserden en önemlilerine şöyle işaret etmek mümkündür:

Âyâtü 'l-Beyyinât fî İlmi 'n-Nebâtât: 1866 yılında Bulak matbaasında yayınlanmıştır

Husnu 'l-Berâ'a fî Fenni 'z-Zirâ'a: İsmail Paşa döneminde hükümet Ziraat okulu açmış ve onu eğitim sorumlusu yapmıştır. Ahmed Nedâ Bey bu alanda eğitim verilmesi için iki cilt olan bu kitabı kaleme almıştır.³

El- Hucecu 'l-Beyyinât fî İlmi 'l- Hayevânât: Bu eseri Fransızcadan tercüme etmiştir.

Nuhbetü 'l-Ezkiyâ' fî İlmi 'l-Kîmyâ: Kimya alanında yapılan bu çalışmayı Ahmed Nedâ Arapçaya iki cilt halinde çevirmiş ve eser 1869 yılında yayınlanmıştır. Maden

¹ Seyyid 'Ali 'İsmâ 'il, *Târîhu 'l-Mesrah fî 'l- 'Alemlî 'l- 'Arabî fî 'l- 'Karnî 't- Tâsî 'i 'Aşer*, Kahire: Müessesetü 'l- Hindâvî, 2012, s.4-5.

² Muhammed Osmân Celâl, *es-Siyâhatu 'l- Hidîviyye fî 'l- Emşâri 'l- Mışriyye*, Bulak matbaası, 1879, s.2.

³ Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi 'l-Luğati 'l- 'Arabiyye*, s.1389.

ve diğ er maddelerin kimyasını ele alan bu çeviriden sonra, bitkilerin kimyasına dair olan üçüncü bölümü ve ardından hayvanların kimyasını ele alan dördüncü bölümü tercüme etmiştir.¹

El-Ezhâru'l-Bedî'a fî İlmi't- Tabî'a: Nedâ'nın iki cilt halinde Arapçaya tercüme ettiğ i eserin birinci bölümünde fizik, ikinci bölümünde ise hava olayları ele alınmıştır.²

İsmâil Mustafa Paşa (Gökbilimci) (ö.1901)

Matematik alanında başarılı olan Mustafa Paşa'yı kendisini geliştirmesi için hükümet Paris'e gönderdi. Bu dönemin en meşhur bilim adamlarından biri olarak kabul görmüştür.

Et-Tuhfetu'l-Murađiyye fî'l-Mekâîyisi ve'l-Evzâni'l –Metriyye eserini tercüme etmiştir.

Kendisi her yıl Arapça ve Fransızca yayınlanan astronomik takvimler kaleme almıştır.³

Hasan Abdurrahman (ö.1875)

Kaşrû'l-‘Aynî Tıp Okulu'ndan mezun olmuş ve sonra da orada anatomi dersleri vermeye başlamıştır. Bu alanda kendisini geliştirmiş ve tıp okulu Müdürü Muhammed Ali Paşa el-Baklı'nın yönlendirmesiyle *el- Kavlû' ş- Şahiha fî İlmi't- Teşrih* kitabını tercüme etmiştir. Bu kitabın daha önce de bahsi geçmiştir.⁴

Hüseyin Hüsnî Paşa (1847-1906)

Kahire'deki Mühendishane okulu'ndan mezun olmuş ve aynı okulda matematik alanında dersler vermeye başlamıştır. Daha sonra 1852 yılında *El-Vekâ'i'u'l-Mışriyye* gazetesi için yazar ve musahhih olarak Bulak Matbaası'nda çalışmaya başlamıştır. Bulak Matbaası'nda çalıştığı süre içinde yükselmiş ve nihayet matbaaya müdür olmuştur. Kendisinden başka Türkçeden Arapçaya tercüme yapan kalmadığı için hayvanların diliyle hikâyeleri içeren *ed-Durru'n-Neşîr fî'n-Naşîhati ve't-Taḥzîr*

¹ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mısr*, s.101.

² Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luğati'l-'Arabiyye*, s.1389.

³ Abdurrahmân er-Râfîî, *'Aşr-İsmâ'il*, c.1, s.274.

⁴ Abdurrahmân er-Râfîî, *'Aşr- İsmâ'il*, c.1, s.278.

kitabını tercüme etmiştir.¹

Celîle Temirhân (ö.1899)

Etiyopya asıllı olan Temirhân'ın annesi ebelik okulu'na girip orada eğitim almıştır. Öldüğünde ardında kızı Celîle'yi bırakmış, kızı Celîle de aynı alanda kaleme alınmış *Muḥkemu'd-Delâle fî A'mâli'l- Kabâle* eserini tercüme etmiştir. 1821 yılında yayınlanan bu eser Fransızcadan tercüme edilmiştir.²

Sâlim eṣ- Şerḳâvî (ö. 1893)

Kahire'de doğmuş ve eğitimini Münih'te tamamladı. Yüksek başarılarından dolayı tıp okulu'nda idareci oldu. Aynı zamanda sağlık meclisi'ne başkan olup Hidiv'in özel hekimi olarak şöhrete ulaşmıştır. Kaynaklarının çoğu Almanca olup en önemli telifleri şunlardır:³

Vesâ'ilu'l-İbtihâc ile't-Ṭıbbi'l-Bâtınî ve'l- 'Îlâc isimli eseri dört cilt halinde 1881 yılında yayınlanmıştır.

Delîlu'l-Muḥtâc fî 't -Ṭıbbi ve'l- 'Îlâc: Patoloji ilmiyle ilgili olan bu eser de hastalıkların tabiatı, illeti ve delaleti bilimine yer verilmiştir.

El-Yenâbi'u's- Şifâi'yye ve'l-Miyâhü'l-Ma'deniyye: İsimli eseri 1883 yılında yayınlanmıştır. Bunların dışında tıp alanında daha birçok makaleyi de kaleme almıştır. Eser insan vücuduna faydalı olan kaynak sulardan bahseder.

Görüldüğü gibi İsmail Paşa dedesi Mehmed Ali Paşa gibi büyük bir reformisttir. Reformlarını gerçekleştirmek için eğitim öğretim işlerine çok önem vermiş, alim, edebiyatçı, mütercim ve kültür adamlarını maddi ve manevi olarak desteklemiş, okul ve kütüphane olarak birçok yeni müessese kurmuştur.

Elbette bütün bunlar için ciddi bir maliyet ortaya çıkıyordu. İsmail Paşa bu maliyeti büyük ölçüde Avrupalı devletlerden alınan borçlarla karşılamıştır. Ne yazık ki İngiltere'nin 1882'de Mısır'ı işgal etmesinde, alınan bu borçların olağanüstü bir düzeye ulaşması önemli bir rol oynamıştır.

¹ J. Tâcir, *Hareketü't-Terceme bi-Mıṣr*, s.104.

² Corcî Zeydân, *Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye*, 139, Abdurrahmân er-Râfiî, ' *Aṣru İsmâ'il*, c.1, s.280.

³ Aḥmed 'Îsâ, *Mu'cemü'l-el- 'Aṭıbbâ'*, 1.baskı, Maṭba'atu- Fethullah İlyâs Aḥmed, 1942, s.200.

SONUÇ

Giriş bölümünde belirttiğimiz gibi, Mısır'ın Modernleşmesinin ilk tohumları Fransa'nın Mısır'ı işgaliyle birlikte atılmıştır. O dönemin Arap dünyası özellikle eğitim açısından çok kötü şartlar altında bulunuyordu. Ancak Fransa'nın Mısır'a saldırısı Mısırlı âlimlerin adeta uyanmasına vesile olmuştur. Onlar bu saldırı sayesinde Avrupalıların sahip olduğu bilgi birikiminin kendi ülkelerinin insanlarına aktarılmasına ihtiyaçları olduğunu anlamışlardır. Âlimlerden bir kısmı, gerçek kalkınmanın gerçekleşmesindeki yolun eğitimle mümkün olacağını kavramıştır. Nitekim Avrupa, orta çağlarda Arap dünyasının o günkü şartlarından daha kötü şartları yaşamış ve Endülüs medeniyetinin müktesebatını tercüme ederek ilerlemiştir. Bu ilerlemenin boyutu Mısır âlimleri ve fikir adamlarınca saldırı esnasında adeta çıplak gözle görülmüştür.

Bu nedenle Hasan el-Attâr gibi kimi isimler din ve dil eğitimini bir kenara bırakıp, diğer alanlara daha fazla önem vermişler, yeni bir ekol oluşturmuşlardır. O dönemde pek de yaygın olmayan tarih, coğrafya ve diğer alanlara yönelip yoğunlaşmışlardır. Oluşturdukları bu ekol Muhammed Ömer et-Tûnisî ve onun yolunu izleyen Tahtâvî ve Düsûkî gibi öğrencilerinin üzerinde hayli etkili olmuştur.¹

Çünkü Fransız işgali sırasında yapılan tercümeler genelde Fransızların emirlerinin çevrilmesinden ibaret kalmıştır. Fransızların emir ve fermanları, onların hedeflerine hizmet eder nitelikte okurlar tarafından okunmuştur. O dönemde ne mütercimler ne de oryantalistler, halkın kültür seviyesinin yükselmesini önemsememiş, yalnızca resmi açıklamaların tercüme edilmesine yoğunlaşmışlardır.

Fransız işgalinin son bulmasıyla birlikte o toprakların âlimleri, bu defa ülkelerinin kalkınması için tercüme faaliyetlerine yönelmişlerdir. Arkalarında yönetim yani yeni yönetime geçmiş Kavalalı Mehmed Ali Paşa vardı. Onun tecdit siyasetine göre Avrupa'dan alınması gerekenlerin önü açılmalıydı. Bu nedenle Avrupa'da var olan ve kendilerinin bilgi sahibi olmadıkları bütün alanlarda tercüme faaliyetlerini başlatmıştır. Ordu, donanma, okullar, hastaneler, idari birimler gibi pek çok kurum için yeni kanun ve düzenlemeler getirmiştir. Çeşitli modern bilimlerin hem Arapçaya

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Târîhu't-Terceme bi-Mısr fi 'Ahdi'l- Ĥamleti'l-Fıransiyye*, s.32.

hem de Türkçeye tercüme edilmesini sağlamıştır. Bu sayede yeni inşa edilen okullarda bu bilgilerden yararlanılacak, hem öğretmenlere hem de öğrencilere büyük oranda kolaylık sağlanacaktır.

Tercüme edilmesini istediği kitapların arasında Niccolò Machiavelli'nin *Prens* adlı eseri ile bazı tarih kitapları da yer almıştır. Özellikle de İskender, Napolyon ve Büyük Petrus gibi ıslahatçı ve önemli isimlerin hayatını ele alan tarih, biyografi ve siyer kitaplarının tercümesi onun için hayli önemliydi. Bunun yanında büyük Avrupa devletlerine dair bilgilerin olduğu, coğrafi özelliklerin yer aldığı eserlere de merak duyuyordu. Fransa Tarihi ve Tahtâvî'nin Seyahati (تلخيص الإبريز في تلخيص باريز) gibi kitaplar önemsiyordu. 1833 yılında Arapçaya Fransızcadan tercüme edilen *Kitâbü'l-Cogrâfiyye* Tahtâvî'nin tavsiyesi üzerine Mehmed Ali Paşa'nın emri ile 1000 adet basılmıştır.¹

Bu dönemde savaş sanatları hakkında tercüme edilen kitapların bizzat savaş alanında doğrudan bir etkisinin olduğu da görülmektedir. İbrahim Paşa'nın Şam topraklarına yapacağı askeri hamle sırasında, ısrarla savaş ve tarih eserlerinin tercüme edilmesini istemesindeki sebepte aslında budur.² Kendisi bu tercümelerle ordusundaki subay ve askerleri eğitip, kültürlü olmalarını hedeflemiştir. Öte yandan İbrahim Paşa, Mısır ordusundaki cerrahların başına yabancı olmasına rağmen Clot Bey'in gelmesini istemiş ve onun gibi daha birçok doktordan yardım almıştır. Tıp alanındaki kitap ve konferansların da tercümesi bu yolla başlamış ve tıp okulu öğrencileri bu tercüme eserlerden yararlanmışlardır. Toprakların genişletilmesi için rekabetin arttığı bu dönemde dahi tıp alanında ortaya konulan çabaların, askerlerin tedavisinde büyük faydası olmuştur.

Mehmed Ali Paşa halkın tıbbi bir kültür düzeyine sahip olmasını arzulamıştı. Bu minvaldeki ilk adımını da, *Künûzü's-Şiḥḥa* ve *Yevâķtū'l-Minḥa* eseri ile *ed-Dürerü'l-Ġavâl fî 'ilmi Emrâzi'l-Etfâl* eserinin kaleme alınmasını istemekle atmıştır. Bu adımın devamında yeni adımların gelmesi için de bir kurum tesis etmiştir. Yani Medresetü'l-elsün'ü kurmuştur. Bu kurumun öncelikli hedefi, bir yandan bazı önemli

¹ Cemâleddin eş-Şeyyâl, *Rifâ'a et-Tahtâvî Za'imü'n-Nehḍati'l-Fikriyye fî 'Aşri Muḥammed 'Alî*, s.135.

² Ahmed İzzet Abdülkerîm, *Târîḥu't-Ta'lîm fî 'Aşr-ı Muḥammed 'Alî*, s.251.

eserlerin acilen Arapçaya kazandırılması için bizzat tercüme faaliyetleri yürütmek iken, diğer yandan da daha ileriki safhalarda bu çalışmalarını deruhte edebilecek genç mütercimler yetiştirmektir.

Tercüme faaliyetleri ile ulaşılmak istenen hedef; çeşitli kitapların tercümesiyle Avrupa'dan aktarılacak modern bilim ve sanatların, okullarda yaygınlık kazanması ve öğretmenler ile öğrencilerin bunlardan istifade etmesiydi. Bu yüzden tıp, geometri, kimya, doğa bilim, matematik, coğrafya, tarih ve savaş sanatları gibi alanlarda birçok kitap tercüme edilmiştir. Mısır yönetimi çoğu zaman tercüme edilen bu kitaplardan biner nüsha bastırıp, bunların büyük bölümünü okullardaki öğrencilere meccanen dağıtırdı.

Yapılan tercümelerin geneli bilimsel alanların konularını içeriyordu. Dolayısıyla ortaya konulan eserler, öğrencilerin bulunduğu okulların duvarlarını aşamıyordu. Bunun bir başka nedeni de mevcut okulların yanında, Ezher adıyla meşhur ilmi bir ekolün daha bulunmasıydı. Bu ekol bu yeni kitaplardan istifade etmiyorlardı. Çünkü Ezher şeyhlerinin kahir ekseriyeti ile öğrencileri tercüme faaliyetleri karşısında olumsuz bir bakış ve tutuma sahiptiler. Muhtemelen tercüme faaliyetlerinin sonucunda, yabancı bir kültürün aşılmasından korkup eski kültürün korunmasını istedikleri için böyle bir tutum sergilemişlerdir. Bununla birlikte uzun süre Ezher şeyhi olarak görev yapmış olan Hasan el-Attâr gibi isimler Ezher'deki genel eğilimin aksine tercüme ekolünün kitaplarına ilgi gösteriyorlardı. Daha öncede değindiğimiz gibi öğrencisi Tahtâvî onun hakkında şöyle demiştir: "O, tarih kitapları gibi Arapçaya tercüme edilen eserleri okurdu. Diğer beşeri bilimlere karşı da hayli meraklı bir kişiliğe sahipti."¹

Dönemin Ezher dışındaki diğer okullarında bulunan öğretmen ve öğrenciler, yalnızca tercüme alanında faaliyet göstermişlerdir. Karşılaştıkları diğer kültürler hakkında yazı yazıp telif edecek bir vakit bulamadıkları da bir gerçektir. Öte yandan yaptıkları tercümelerin tamamı da resmi bir üsluba sahipti. Çünkü onlar bu işi profesyonel anlamda yapıyorlar, kendi istediklerini değil, kendilerinden istenilen eserleri tercüme ediyorlardı. Kendilerinden tercümesi istenilen eserlerin tümü de salt ilmi kitaplardı.

¹ Rifâ'a et-Tahtâvî, **Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mısrıyye fî Mebâhici'l-Âdâbi'l-Aşriyye**, s.318.

Dolayısıyla çok azı dışında normal düzeydeki okuyucuların anlaması kolay olmuyordu. Okusalar dahi zevk alamayacak ve anlamaya çalışsalar da idrak edemeyeceklerdi. Ama yine de bu dönemde halkın genelinin sağlık alanında bilgilenmesi için *Künûzü's-Sıhha ve Yevâkıtü'l-Minha* ile *ed-Dürerü'l-gavâl fi 'ilmi Emrâzi'l-Etfâl* eserleri tercüme edilmiştir. Mısır halkı da bu iki esere çok rağbet etmiştir ve eser defalarca yeni baskı yapmıştır. Medresetü'l-elsün çalışmalarını devam ettirebilseydi, okul öğrencileri ve mezunlarının Mısır halkı üzerinde gerçekleştireceği güzel bir etkiden bahsedebilecektir. Ne var ki Mehmed Ali Paşa'nın vefatıyla Medresetü'l-elsün'ün kapatıldığını ve kadrolarının devletin çeşitli kurum ve divanlarında görevlendirildiğini görüyoruz. Sözünü ettiğimiz bu sıkıntı, Abbas Paşa ile Said Paşa dönemlerinde olmuştur.

İsmail Paşa yönetime gelip yeniden kalkınma sürecini başlattığında, onun en büyük dayanağı Medresetü'l-elsün'ün eski öğrencileri olmuş, derhal tercüme faaliyetlerine yeniden başlamışlardı. Artık doğal olarak bu ikinci adımla birlikte telif etmeye de başlamışlardır. Öğretmenleri Tahtâvî tekrar bu alana gelince, onun önderliğinde yeniden sıkı bir çalışmaya girmişlerdir. Örneğin *el-Kânûnü'l-Medenî el-İfrençî* kitabı bu dönemde tercüme edilmişti. Ebü's-Suûd Efendi, Halîfe Efendi Mahmud ve Sâlih Mecdî gibi isimler tarih ve coğrafya alanlarında hem tercüme hem de telif eserler ortaya koymuşlardır. Osmân Celâl edebiyat alanında tercümeler yapmış ve Kadri Paşa da yargı alanında ölümsüz eserler kaleme almıştır. Tahtâvî ise bu dönemde, *Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mısrıyye fî Mebâhici'l- Âdâbi'l-Aşriyye*, *Mürşidü'l-Emîn li'l-Benât ve'l-Benîn*, *Envârü Tevfîkı'l-Celîl fî Ahbâri Mısr ve Tevşîkı Benî İsmâ'îl ve et-Tuhfetü'l-Mektebiyye li-Takrîbi'l-Luğati'l-Arabiyye* gibi eserlerini kaleme almıştır.

Bu dönemin fikir öncülerinin tarih, edebiyat, hukuk ve medya alanlarına yöneldiklerini görüyoruz. İstedikleri modernleşmeyi ve gelişmeyi başarabilmek için ve halkın zihinlerine yön verebilmek için böyle yaptıkları açıktı. Çünkü ancak bu sayede toplumlar üzerinde genel kültür oluşturabilir ve güçlü birer ruha sahip olmalarını sağlayabilirlerdi. Bu meyanda İsmail Paşa döneminde yeniden açılan Medresetü'l-elsün'ün ve eski öğrencilerin etkisi özellikle de etkisi dikkate değer olmuştur.

Araştırmamız neticesinde aşağıdaki sonuçlara vardık:

1. Tercüme hareketleri ve *Nahda*, Fransızların Mısır'ı işgal etmesiyle başlamıştır. Zira bu karşılaşma, Mısır halkı âlim ve mütefekkirleriyle Fransa'nın temsil ettiği Avrupa arasında büyük bir fark görmüşlerdir. Mısır'ın entelektüel kesimi Fransız akademisyenleri, Mısır'ın toprağı, arkeolojisi ve sosyal yapısı hakkında her şeyi incelerken, Abdurrahman Cebertî'nin '*Acâ'ibü'l- Âşâr fi't-Terâcim ve'l-Ahbar*' kitabında bahsettiğı gibi Fransızları çeşitli alanlarda bilimsel deneyleri yaparken görüyor ve bu çalışmalara karşı şaşkınlıklarını dile getiriyorlardı. Fransızlar tarafından yapılan bu bilimsel çalışmalar, medeniyetlerini tanımaları ve ortaya çıkarılan bilimsel verileri ülkelerine aktarmaları için büyük bir fırsattı ve bunun yolu da tercüme çalışmalarıydı. Bu nedenle, Fransızların çekilişinden sonra yönetime gelen Kavalalı Mehmed Ali Paşa geniş çaplı bilimsel ve kültürel tercüme hareketi başlatmıştır. Bununla birlikte 19. yüzyılda çeviri hareketi ilk başta doğrudan Mısır toplumuna yönelik değildi. Zira çevrilen kitapların çoğu askeri ve tıp disiplinleriyle ilgiliydi. Öte yandan çeviri hareketi başlangıçta ve Suriyeli tercümanlar döneminde zayıflık göstermiştir. Daha sonraları Muhammed Kuttâ el-'Adevîd ve Ebü'l-Vefâ Nasr el-Hürînî gibi musahhihlerin etkisiyle tercüme edilen kitaplar mümkün olduğu kadar gramer hatalarından ve yabancı kelimelerden arındırılmaya başlanmıştır. 19. Yüzyılda Mısır'da çeşitli dillerden kitaplar çevrilmiş olsa da çevrilerin çoğu Fransızca'dan yapılmıştır. Bunun başlıca nedeni mütercimleri Paris'e yönlendiren Mısır yönetiminin politikası olmuştur.
2. Medresetü'l-elsün'ün ve tercüme hareketinin başarısı Mehmed Ali Paşa'nın desteğı, Avrupa'ya ilmî heyetler göndermesi, tercüme edilecek kitapları satın alması ve çalışmaları bizzat kendisinin denetlemesi sayesinde. Öte yandan daha sonra gelen Abbas Paşa Medresetü'l-elsün'ü kapatmış ve okul mensuplarının sürgün etmiş veya pasif görevlere atamıştır. Şayet Abbas Paşa bu faaliyetlere destek verseydi okulun daha farklı bir kaderi olurdu.
3. 19. yüzyılın ilk yarısında, özellikle Mehmed Ali Paşa ve Medresetü'l-elsün'ün açıldığı dönemdeki çalışmaları birinci reform hareketi, Abbas ve Said Paşalardan sonra gelen Hidiv İsmail dönemindeki çalışmaları da ikinci reform hareketi olarak adlandırmak mümkündür.

4. Avrupa'ya gönderilen bilimsel heyet mensupları özellikle de Tahtâvî çeviri hareketiyle Mısır'ın modernleşmesinde etkili bir role sahip olmuşlardır. Bu denli etkili olmasındaki temel sebep Mısır İslami birikimi ile Avrupai ilmi birikimin Tahtâvî'de birleşmesiydi. Daha açık bir ifadeyle Tahtâvî Ezher'de okudu ve dinî ilimlerde uzmanlaştı. Ardından Fransa'da reformun lideri olarak anılincaya kadar muhtelif alanlarda Avrupai bilimleri okudu. Avrupai birikime gözlerini kapamadı. Allah'ın kitabında ve Rasulullah'ın (s.a.v) sünnetinde bulunmayan hususlarda bu ikisi ile çelişmediği müddetçe Avrupai ilimlerden faydalanmanın gerekli olduğunu her fırsatta vurguladı. Bu nedenle bazı araştırmacılar Tahtâvî'nin Avrupai birikimden etkilendiğini ve aslını unuttuğunu iddia etmiş, bazıları da onu *Nahda'nın* öncüsü olarak kabul etmiştir. Onlara göre Tahtâvî yazdığı eserlerle Mısır toplumunu Fransa rönesansı gibi diriltmeye gayret göstermiştir.
5. Tercüme faaliyetlerinin Arap dilinin gelişmesine çeşitli katkıları olmuştur. Çünkü çeşitli bilim ve sanatlarda birçok kitabın aktarılması Arap dilinin zenginleşmesi ve modernleşmesine sebep olmuştur. Yani çeviri esnasında birçok kavram ve kelime ya iktibas edilmiş ya da o kelime veya kavramını mefhumunu ifade etmek için Aarpça bir kelime adapte edilmiş, ya da Arapça asıllı yeni kelimeler türetme yoluna gidilmiştir. Ayrıca bu tercümeler sebebiyle sözlük çalışmaları da bir hayli gelişme göstermiştir. Netice itibariyle 19. yüzyılda Mısır'daki tercüme faaliyetleri Arapçanın gelişmesine ve zenginleşmesini doğrudan veya dolaylı olarak önemli katkılar sağlamıştır.

Yaptığımız bu çalışmanın Modern Arap Edebiyatı ve Modern Arap Dili'nin teşekkülü, Mısır lehçesi gibi edebi ve lingüistik konulara ilgi duyan araştırmacılara ve de Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemleri ve modern Mısır tarihi ile ilgili çalışma yapacak tarihçilere faydalı olacağını düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

Abdül Fettah, Muhammed	Tuḥfetu’l Kālemi fî Emrâdi’l-Ḳademi , Bulak matbaası, 1836.
Abdül Fettah, Muhammed	Eṭ-Ṭıbbu’l-‘Amelî , Bulak matbaası, 1843.
Abdül Fettah, Muhammed	El-Behcetü’s-Seniyye fî ‘Amâri’l-Ḥayvânâti’l-Ehliyye , Bulak matbaası, 1844.
Abdülkâdir, Ramazan	Burhānu’l-Beyān ve Beyānu’l-Burhān fî İstikmālî Vaḥtilālî , Devleti’r-Rümān, Bulak matbaası, 1876.
Abdülkerîm, Aḥmed İzzet	Târîḫü’t-ta’lîm fî ‘Aşr-ı Muḥammed Ali , Kahire: Maṭbû‘ât Darü’n-Nahḍa el-Mışriyye, 1938, c.1.
. Altan, Ebru	Templiler Ve Hospitaler Şövalye Trikatlarının Kuruluşu , İ.Ü. Edeb. Fak, 2002
‘Anḥûri, Ḥannā	El-Ḳavlu’s- Şarîḫ fî ‘İlmi’t-Teşrîḫ , Bulak matbaası, 1833.
‘Anûtî, Üsâme	El- Ḥareketü’l-Edebiyye fî Bilâdi’s-Şâm Hilâle’l-Ḳarni’es- Şâmin Aşer , Beyrut: el-Mektebet’ül-Şarkıyye, 1971.
‘Atâllâh, Ḥıdr Aḥmed	Beytül-ḫikme fî ‘Aşri’l ‘Abbâsiyyîn , 1.baskı, Kahire: Dârü’l-fikri’l-‘Arabî.
Aydın, Mehmet Âkif	“Muhammed Kadri Paşa”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2005, c. XXX.
Baḳlî, Muḥammed ‘Ali Paşa	Ravzatü’n-Necâhi’l-Kübrâ fî ‘Ameliyyâti’l-Cerâḫiyyeti’s-şuḡrâ , Bulak matbaası, 1843.
Balcı, Sezai	Osmanlı Devleti’nde Tercümanlık ve Bab-ı Ali Tercüme Odası , Doktora tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi SBE, 2006.
Bedevî,	Mevsû‘atü’l-Müsteşriḳîn , Beyrut: Dârü’l- ‘İlim, 2006.

Abdurrahman	
Fîdâl, Corcî	El-Minħa fî Siyâseti Ĥıfzî's-Şıħħa , tashih: Muħammed el-Hevârî, Bulak Matbaası, 1833.
Beyyûmî Efendi, Muhammed	El-Hendesetü'l-Vaşfiyye , Bulak matbaası, 1847.
Biçer, Şükran Erden	Beytü'l-ħikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi , Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, 2020.
Bocthor, Ellious	Égyptien, Dictionnaire Français-Arabe , 2.baskı, Paris: Chez Firmin-Didot Et cie Imprimeurs De L'institut De France, Rue Jacob, Libraires, 1812.
Can, Betül	Rifa'a Râfî' et-Tahtâvî ve Gérard de Nerval'in Doğu-Batı İzlenimleri , konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2018, sy.39.
Cebertî, Abdurrahman	Acâ'ibü'l- Âşâr fî't-Terâcim ve'l-Aħbâr , Tahkik: Abdürrahîm Abdurrahmân, Kahire: Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, 1998
Celâl, Muhammed Osmân	Es-Siyâhatu'l- Ĥidîviyye fî'l- Emsâri'l- Mışriyye , Bulak matbaası, 1879.
Çalışkan, İsmail	Batı Oryantalizminin Mushaf Tarihi Araştırmaları , İstanbul: Tefsir Araştırmaları Dergisi, 2020.
Çetinkaya, Mehmet	Endülüs Medeniyetinin Avrupa'ya Etkisi , Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2018.
Dayf, Şevkî 'Abdüsselâm	Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî el-'Aşrû'l-'Abbâsiyyü'l-Evvel , Kahire: Dârü'l- -Ma'ârif, 8.Baskı.
Demirci, Mustafa	Beytü'l-ħikme , İnsan yayınlari, 2016.
Durmuş, İsmail	Philip Charles, " Edward William Lane", DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII.

Düsûkî, Ömer	Fî'l-Edebi'l- Ĥadîs , 8.Baskı, Kahire: Dârü'l-Fikir, c.1.
Ebü Mesud, Abdullah	Nüzum el-Leâlî fî's-Sülûki Fîmen Ĥakeme Fransâ Mine'l-Mülûk , Bulak matbaası,1840.
Ebü's-Suûd, Muhammed Mustafa	Maĥtûtatü Minĥatu Ehli'l- 'Asri Bi Muntekâ Târîhi Eĥyâ' i Mışır , el-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1861.
Emîn, Aĥmed	Zü'amâ'ü'l-İşlâĥ fî'l- 'Aşri'l-Ĥadîs , Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012.
Erdem, Gazi	İslam Kültür Tarihinin İlk İlimler Akademisi: Beytü'l-ĥikme , 2013, c.16, sy.42.
Erol, Halil İbrahim	1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri , Türkiye ortadoğu çalışmaları dergisi, 2020, c.2.
Erol, Halil İbrahim	1798-1850 Arası Mısır'da Matbaa: Tarih Alanında Neşir ve Tercüme Faaliyetleri , Türkiye ortadoğu çalışmaları dergisi, c.7, sy.2.
Eyice, Semavi	“Jaubert, Pierre-Amédée”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXIII.
Eyyûbî, İlyâs	Târîhu Mışır fî 'Ahdi El-Ĥidîvi İsmâ'il Bâşâ , Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012.
Fîdâl, Corcî	El-Minĥa fî Siyâseti Ĥifzi's-Şîĥĥa , Bulak matbaası,1833.
G.Prakash, Archana	Negotiating Modernity: Education And Translation In Nineteenth Century Egypt , University of Illinois at Urbana-Champaign, 2016.
Görgün, Hilal	“Nasr el-Hûrînî”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. XXXII.
Güler, E.Zeynep	"Batılılaşma" ve "Modernleşme" Üzerine Düşünceler: Tahtâvî ve Dostoyevski , İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi

	Dergisi, 2005, no.33.
Hamdi Paşa, Mahmûd	Et-Tekâvîmu'l-‘Arabiyye Kable'l-İslâm , Kahire: el-Maṭba‘atu'l-Emîriyye, 1888.
Heybe, Ali	İs‘âfu'l- Merdâ fî ‘İlmi Menâf‘i'l- ‘Aḍa , Bulak matbaası,1836.
Hunke, Sigrid	Şemsü'l-‘Arab Taştü’u ‘Ale'l-Ġarb ,Tercüme: Fâruḳ Beydûn ve Kemâl Düsûḳî, 8. baskı, Beyrut: Darü'l- âfâḳi'l-Cedide, 1993.
İhsanoğlu, Ekmeleddin	Osmanlı Devleti ve Medeniyeti , Tercüme: Sâlih Sa’dî,İstanbul: İslam Kültür Sanat ve Araştırmalar Merkezi, 1999, c.2.
‘İmâre, Muḥammed	El-A‘mâlû'l-Kâmile li-Rifâ‘a Râfi‘ eṭ-Ṭaḥṭâvî , 1.baskı, Beyrut: el-Müessesetü'l- ‘arabiyye, 1973.
İnalcık, Halil	Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı , Tercüme: Muḥammed el-Arnâ‘ût, 1.baskı, İstanbul: Dârü'l- Medâri'l-İslamî, 2002.
‘İsâ, Aḥmed	El- ‘Aṭıbbâ’ , 1.baskı, Maṭba‘atu- Fetḥullah İlyâs Aḥmed, 1942.
‘İsmâ‘il, Seyyid ‘Ali	Târiḥu'l –Mesraḥ fi'l- ‘Alemin'l- ‘Arabî fi'l- Ḳarni't-Tâsi‘ i ‘Aşer , Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012.
Kallek, Cengiz	“Bulak”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.VI, 1992.
Ḳalmâvî, Suheyre	Aḳâşîşu’s- Şeyḥi'l- Mehdiyyî fi'l- Ḳarni't-Tâsi‘ i ‘Aşer , Mecelletu'l- Hilâl, 1968.
Kapıcı, Özhan	Osmanlı'ya Komşu Dünyada Dil Okulları ve Oryantalizmin Doğuşu , toplumsal tarihi dergisi, 2014, sy.247.

ķāsım, Nebıl Ebü'l	A' lâmu ' Ulemâi Mışır , Kahire: Maţba'atu'l -Meřârik, 2018.
Kefif, Hüseyin	El- Ĥidîvi İsmâ'il ve Ma'şûkatühu Mışır , el-Mışriyye'l- 'Âmme Li'l-Kitâb, 1997.
Keĥĥâle, Ömer Rızâ	Mu'cemü'l-Mü'ellifin Terâcimü Muşannifi'l- Kütübi'l- 'Arabiyye , 1.baskı, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1993.
Kılıç, Hulusi	''Attâr Ĥasan b.Muĥammed'', DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c.IV, 1991.
Kılıç, Hulusi	''Attâr Hasen b. Muhammed'', DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
Kırbyık, Kasım	'Baytarlık'', DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, c.V.
Kırbyık, Kasım	'' Mer'î b. Yûsuf'', DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, c.XXIX.
Kızıltan, Mübeccel	''Kırk Vezir ''', DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, c.XXV.
Kocaoglu, Mehmet	Kavalalı Mehmet Ali Paşa İşyani (1831-1841) , DergiPark, c.6, sy.6, 1995.
. Macit, Muhittin	''Tercüme Hareketleri'', DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2011 c.XL
Maĥmûd, Halîfe Efendi	İthâfû'l-Mülûki'l-Elbâ Bi Teķddumi Cemi'ıyyâti fi Cibâli Evrûbâ , Bulak matbaası, 1830.
Marcel, Jan Joseph	Vocabulaire Français-Arabe Des Dialectes Vulgaires Africains; d'Alger, de Tunis, de Marok, Et d'Égypt , Editör: Charles Hingray,Paris: Stanford Üniversity Libraries,1837.
Mariette, François	Ķanâřatü Ehli'l-'Asr fi Ĥülâřati Târiĥi Mışır , T:

Auguste Ferdinand	Abdullah Ebu Mesud, 1.baskı, el-Maṭba'atu'l-Hidiviyye,1864.
Mecdî, Sâlih	Tezkîru'l-Mürsel Bi Tahrîri'l-Muṣṣali Ve'l-Mucmel , el-Meṭb'atu'l- Âmire'ye, 1859.
Mecdî, Sâlih	Hilyetü'z-zemen bi-menâkıbi Hâdimi'l-Vaṭan , Tahkik: Cemâleddin eş-Şeyyâl, Mektebetu-Mustafa el-Bâbî el-Halebi, 1958.
Mecdî, Sâlih	Er-Ravḍatu's-Sündüsiyye fi'l- Hisâbâtî'l-Müselleṣiyye , Maṭba'atu- Mühendishân el- Hidiviyye, 1854.
Meliha, Heykel Ni'metu'llâh İlyâs	Mevsû'atu 'Ulemâ'i ' ṭ-Tıbb , Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-'İlm, 1975.
Meral, Arzu	On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları , Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, c.3.
M'lûf, Moris	El- Ebâ'u'l- Yesû'ıyyin Mine'l- İmâni İle el- Ma'rife , 1.baskı, beyrut: Darü'l- Fârâbî, 2013.
Murad, İbrahim	Min Kaḍâyâ el-Mustalaḥi 'ṭ-Tıbbî fi's-Şüzûri'z-Zehabiyye , Tunus: el-Mecelletü'l- Mu'cemiyye, 2006.
Mübârek, Ali Paşa	El-Hıṭatü't-Tevfîkiyye , 1.baskı, Kahire: el-Maṭba'atü'l-Emîriyye, 1889, c.4.
Neccâr, Hüseyin Fevzî	Rifâ'a Râfi' eṭ-Ṭahtâvî Râ'idu Fikrin ve Nahda , Kahire: el-Mıṣriyye'l- 'Âmme li'l- kitap, 1987.
Nedîm, Muḥammed b. İşhâk	El-Fihrist , Beyrut: Dârü'l- -M'arife,1978.
Özdoğan, M. Akif	Abbâsîler Dönemi Tercüme Faaliyetlerinin Arap Edebiyatına Etkisi , Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi, c.5, Sy.16.

Özel, Ahmet	‘‘Mehdî el-Abbâsî’’, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003 c. XXVIII.
Rifâ‘î, Abdurrahmân	‘ Aşr-u Muhammed ‘ Ali , 5.baskı, Kahire: Dârül- Ma‘ârif, 1989.
Ramazan, İbrahim	El-Minhayu’l-Ledüniyye fî el-Hendesetü’l-Vaşfiyye , Mühendishane Matbaası,1852.
Raşîdî, Ahmed Hasen	‘ Umdetu’l-Muhtâc fî ‘İlmi’l-Edviyyeti ve’l- ‘İlâc , Bulak matbaası,1866, c.1.
Raşîdî, Ahmed Hasen	Tâli‘u’ s-Se‘âde ve’l İ k̄bâli fî ‘İlmi’l-Vilâde ve Emrâdî’n-Nisâ’i ve’l-Etfâl , Bulak matbaası, 1842.
Raşîdî, Ahmed Hasen	Nüzetu’l İk̄bâl fî Müdâvâti’l-Etfâl , Bulak matbaası, 1845.
Raşîdî, Ahmed Hasen	Ed-Dirâsetü’l-Evveliyye fi’l-Cuğrafyâ’t-Tabî‘iyye , Bulak matbaası, 1838.
Raşîdî, Hüseyin Ğānim	Ed-Durru’s- Şemîn fi’l-Akrâbâzîyn , 1.baskı, Bulak matbaası, 1840.
Raşîdî, Hüseyin Ğānim	Ed-Durru’l-Lâmi‘ fi’n-Nebâti Vemâfihi Mine’l- Havâşi ve’l-Menâfi‘ , Bulak matbaası, 1841.
Rifâ‘î, Ahmed Ferîd	‘ Aşru’l Me’ mûn , Kahire: Müessesetü’l- Hindâvî, 2012.
S. Kaçalın, Mustafa	‘‘Mütercim Âsım Efendi’’, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006, c. XXXII.
Sadgrove, Philip Charles	‘‘ Edward William Lane’’, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, XXVII.
Sâmi Paşa, Emin	Taḳvîmu’n-Nîl Ve ‘Aşru ‘Abbas Bâşâ Ve Muhammed Sa‘id Pâşâ , c.1.y.y, t.y
Şâvî, Ahmed	El-Mu‘allim Yaḳûp Beyne’l-Uşṭûreti ve’l-Ḥaḳîḳa , Kahire: el-Hey’etu’l- ‘Āmmâ li Kuşûri’s-Şekâfa, 2009.

Serhenk paşa, İsmâ‘il	Hakâiku‘l-Ahbâr ‘An Duveli‘l -Bihâr , 1.baskı, el-Meţb‘atu‘l- Mîriyye bi Bulak,1896.
Serkîs, Yûsuf İlyân Mûsâ	Mu‘cemü‘l-Maţbû‘âtî‘l-‘Arabiyye ve‘l-Mu‘arrebe , Kahire: Mektebetu’ ş- Şekâfeti’d-Dîniyye, t.y.
Sezgin, Fuat	İslam’da Bilim veTeknik , İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları, 2008.
Somuncu Oğlu, Ecehan	On Dokuzuncu Yüzyılda Nahda Hareketi: Modern Arap Düşüncesinin Oluşumu, Kapsamı ve Sınırları , Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 2015, c.3, sy.1.
Suûd Efendi, Abdullah	Târîhu‘l- Felâsife , 2.baskı, Maţba‘atu‘l- Cevânib, 1884.
Suûd Efendi, Abdullah	Târîhu Flâsifeti‘l-Yûnânîyyeîn , 2.baskı, Konstantiniyye: Maţba‘atu‘l- Cevânib,1885.
Şafiî, Muhammed	Es-Sirâcü‘l-Vehhâc fî Teşhîsi ve‘l-‘Îlâc , Bulak matbaası, 1864.
Şafiî, Muhammed	Ed-Dürerü‘l- Ğavâl fî ‘İlmi Emrâzi‘l-Eţfâl , Bulak matbaası,1844.
Şâfi‘î, Muḥammed	Künûzü’s-şihḥa ve Yevâķitü‘l-Minḥa , Bulak matbaası,1845.
Şenel, Samet	Emeviler Döneminde Tercüme Faaliyetleri (661-750) , Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi SBE, 2018.
Şeyho, Luvîs	Târîhu‘l- Âdâbi‘l-‘Arabiyye fi‘l-Ḳarnî’t-Tâsi‘ ‘Aşer , Beyrut: Katolik Cizvitler Matbaası, 1908.
Şeyho, Luvîs	Târîhu Fenni‘t- Tıbâ‘a fi‘l-Meşriķ , 2.baskı, Beyrut: Dârü‘l-Meşriķ, t.y.
Şeyho, Luvîs	Eţ-Tâ‘ifetü‘l-Mârûniyye ve‘r-Rehbâniyyetü‘l-Yesû‘iyye

	fi'l- Ķarneyni's-Sâdise 'Aşere ve's-Sâbi'a 'Aşere , 2. baskı, Beyrut: Darü's- ŞurûĶ, 1923.
Şeyyâl, Cemâleddin	Târîhu't-Terceme bi-Mışır fî 'Ahdi'l- Ħamleti'l-Fıransiyye , Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2017. Şeyyâl,
Şeyyâl, Cemâleddin	Dirâsât fî't-Târîhi'l-İslâmî , Kahire: Mektebetu' s- Şekâfeti'd-Dîniyye, t.y.
Tâcir, Jeck	Ħareketü't-Terceme bi-Mışır Ħilâle'l- Ķarni't-Tâsi' 'Aşer , Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012.
Ṭahtâvî, Rifâ'a	Menâhicü'l-Elbâbi'l-Mışriyye fî Mebâhici'l- Âdâbi'l-'Aşriyye , Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2014.
Ṭahtâvî, Rifâ'a	Tahlişü'l-İbrîz fî (ilâ) Telhîşi Bârîz , Kahire: Müessesetü'l- Hindâvî, 2012.
Taşpınar, İsmail	“ Mârûnîler ”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2003, c. XXVIII.
Tomer, Cengiz	“Tûnisî”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012, c.XLI.
Ṭosun, Ömer	El- Be'asâtu'l- 'İlmiyye fî 'Ahdi Muĥammed 'Ali Şümma fî 'Ahdi 'Abbasi'l Evveli ve Sa'id , İskenderiye: Maṭba'atu Sâlâhu'd-Din, 1934.
Tüccar, Zülfikar	“ el-Ķâmûsü'l-Muĥîṭ ”, DİA , İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, c.XXIV.
Ubeyd, Ahmed	Er-Ravḍu'l-Ezher fî Târîhi Buṭrusu'l-Ekber , Bulak matbaası,1850.
Ulukütük, Mehmet	İslam Düşüncesinde Tercüme Faaliyetleri , İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010.
Vennâ'î, Muĥammed 'Oşmân Celâl	El- 'Uyÿnu'l-Yevâķız fî'l-Emsâli ve'l-Mevâ'iz , 1.baskı, Meṭb'atu'l-Nil, 1903.

Zāhor, Rafa'îl	Ḳāmûs İtâlyânî 'Arabî , Bulak matbaası, 1822.
Zeydân, Corcî	Terâcimü Meşâhîri's-Şark , Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2012.
Zeydân, Corcî	Târîhu Âdâbi'l-Luġati'l-'Arabiyye , Kahire: Müessesetü'l-Hindâvî, 2013.
Ẓeytûnî, Laţîf	Ḥareketü't-Terceme fî 'Asri'n-Nahda , Beyrut: Dârü'l-Nehr, 1994.
Ziriklî, Ḥayreddin	El-A'lâm Ḳāmûsü Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ Mine'l-'Arab ve'l-Müsta'rebîn ve'l-Müsteşriḳîn , Beyrut: Dârü'l- 'İlim, 2002.